

СТАТТІ

До 10-річчя проголошення незалежності України

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

Утвердження незалежної України: перше десятиліття

Десять років тому в центрі Європи з'явилася нова велика держава — Україна. Немало зарубіжних та вітчизняних політиків не можуть звикнути до цього фундаментального геополітичного факту. Вони задають собі і всьому світу риторичне запитання: а чи може Україна утвердитися як незалежна держава?

У засобах масової інформації звучить то нав'язлива, то замаскована багатоголосна нота. Мовляв, самостійність потрібна обмеженій частині українського населення, в основному галичанам. Незалежницька позиція України підтримується нібито тільки президентом та його оточенням, тому що президентський статус за означенням вищий, ніж статус периферійного губернатора.

Сотні публіцистів, досить впливові політичні сили і навіть члени українського парламенту* переконують нас у тому, що повсякденне життя стане легшим, якщо зникнуть міждержавні кордони. Мовляв, тільки відродження наддержави у формі братнього союзу трьох східнослов'янських республік розв'яже проблему енергоносіїв та інші гострі кути українського соціально-економічного життя.

Упродовж сотні років в російській мові побутує українське слово “самостійность”. Його не раз вживали політичні діячі, від А. Денікіна до В. Леніна, з однією метою: щоб позначити щось анархічне. Останнім часом в російських засобах масової інформації все частіше вживається без перекладу й інше українське слово такого ж змісту — “незалежность”. Як правило, воно використовується в іронічному контексті: які ви, до біса, незалежні...

Тут треба розібратися, що є первинним. Чи це настроєність громадян України на об'єднання з Росією підбадьорює тих, хто не жалкує коштів на ідеологічне обґрунтування Слов'янського (точніше, Східнослов'янського) союзу? Чи, навпаки, розумне витрачання велетенських коштів формує в Україні сприятливу для утворення Слов'янського союзу громадську думку? Просте посилення на однозначно висловлену 1 грудня 1991 р. волю українського народу звучить непереконливо. По-перше, навесні 1991 р. відбувся й інший референдум з протилежними результатами. По-друге, за десять років незалежність не принесла очікуваних плодів у вигляді істотного підвищення життєвого рівня.

Існує щонайменше три причини, завдяки яким настрої на користь утворення Слов'янського союзу залишаються живучими.

По-перше, це — психологічна близькість основної частини українців (за винятком населення західноукраїнських земель) до російського наро-

ду. У такої близькості є й історичні корені. Однак саме різниця між українцями західних і південно-східних районів переконливо засвідчує наявність чинника, який штучно поглиблював об'єктивно існуючу близькість впродовж останніх сотень років — русифікаторських зусиль імперського центру.

По-друге, це — переплетення різних за характером причин істотного погіршення рівня життя населення за останні десять років. Труднощі державотворення тут відіграють свою роль. Однак набагато вагоміша інша причина — розклад того соціального середовища, в якому кожна людина перебувала під всеохоплюючим державним контролем, але забезпечувалася певним мінімумом засобів існування. Сучасна держава не має патерналістського характеру, а якщо все-таки змушена успадкувати від попередньої її функції, то прагне звільнитися від них якнайшвидше.

Це подобається не усім. Звичка розраховувати в усіх випадках на державу надто міцна, адже вона формувалася десятиліттями. За даними соціологічного опитування Центру “Соціальний моніторинг”, проведеного у жовтні 1996 р., дві третини респондентів відповіли, що держава повинна нести більшу відповідальність по забезпеченню громадян, ніж вони самі. Лише 14 відсотків опитаних заявили, що люди повинні самі нести більшу відповідальність за те, щоб себе забезпечити¹.

По-третє, це — вмиле маніпулювання настроями населення. Не так важко перевести увагу незадоволених рівнем життя з об'єктивних труднощів перехідного періоду на труднощі державотворчого процесу. Для цього треба лише штучно ототожнити їх.

Щоб розібратися у дійсній розмірності історичних фактів (одні з них гротескно перебільшені, значення інших применшене або про них зовсім забуто), а також у справжніх причинно-наслідкових зв'язках між явищами та фактами, треба неупередженим оком подивитися на наше недавнє минуле. Десять років — це достатня відстань у часі для розстановки всієї послідовності подій, що трапилися, у належному порядку.

1. Рушійні сили Третьої української революції

Далеко не всі погодяться з твердженням автора про революційний характер подій, що розігралися на наших очах десять років тому. Ці події не схожі на російські революції початку ХХ ст., революції в Європі у середині ХІХ ст. й тим більше на Велику Французьку революцію кінця ХVІІІ ст. Усі перелічені події ми називаємо революціями, хоча вони і не схожі одна на одну. Несхожість цілком зрозуміла, тому що з плином часу змінюються зовнішні обставини, які накладають свою печать на революційний процес. Сама суть останнього від цього не змінюється. Він залишається тим, чим був, починаючи від перших буржуазних революцій в Нідерландах і Англії, — одночасною зміною державної влади і форм власності.

Європейські революції ХVІ—ХІХ ст. були буржуазними. Вони руйнували традиційне ієрархічне суспільство, звільняючи дорогу для класу, пов'язаного з ринковою економікою. Російські революції початку ХХ ст. не можна назвати буржуазними. Вони породили такий феномен, як ради — організації, що поставили собі за мету експропріацію буржуазії і поміщиків. Ця особливість визначила причину революції, яка розвалила Радянський Союз, — занепад штучної виробничо-владної конструкції, нав'язаної суспільству на початку ХХ ст.

Визначаючи місце останньої революції серед усіх інших, ми повинні відповісти щонайменше на три групи питань: про соціальне і національне

в революційному процесі; про об'єктивні і суб'єктивні чинники революції; про закономірність і випадковість у перебігу революційних подій.

У бездержавній Україні соціальна революція завжди перепліталася з національною. Так було у середині XVII ст. і на початку XX ст. Так сталося на переломі 80-х і 90-х рр. XX ст.

Революція, яка покінчила з існуванням СРСР і з диктатурою компартійно-радянського апарату, народилася в лоні проголошеного М. Горбачовим курсу на перебудову. Суть цього курсу полягала, як вже не раз траплялося в російській історії, у насадженні реформ зверху. Однак бюрократично здійснювана перебудова неочікувано трансформувалася в революцію. Щоб зрозуміти характер і причини цієї трансформації, потрібно відділити видимість від суті у радянському політичному режимі.

Створений В. Леніним режим зберігався без змін до 1989 р. Це було сполучення диктатури компартійних комітетів із владою рад. Ради та їхні виконкоми управляли життям суспільства, через що за більшовицьким режимом закріпилася назва радянської влади. Фактично, однак, радянські органи влади цілком підпорядковувалися партійним. Завдяки принципу “демократичного централізму” влада концентрувалася у вищому компартійно-радянському керівництві — політбюро ЦК.

Цей політичний режим мав незвичайні властивості. З одного боку, він укорінювався через систему рад у народних низах. Мільйони людей надіялися обмеженими владними повноваженнями, у результаті чого створювалася ілюзія народовладдя. З іншого боку, існувала не відображена в конституції диктатура партійних комітетів. Симбіоз партійної диктатури з владою радянських органів давав можливість будувати державу в будь-яких формах. Видимі конструкції радянської влади значення не мали, тому що за ними завжди таїлася незрима диктатура компартійної верхівки.

Така особливість режиму була використана, щоб відтворити одіозну Російську імперію у привабливій формі федерації вільних республік. Одночасно з радянською державністю В. Ленін почав конструювати її національний різновид. Після розпаду імперії унітарна держава з жорстко централізованим управлінням була побудована як сукупність незалежних національних республік. З 1922 р. цій сукупності надали форму федеративної держави, у якій Росія мала рівні з національними республіками права. Кожна з республік одержала при цьому юридичне право залишити федерацію і здобути незалежність.

Конституційні основи СРСР суперечили реальній дійсності. Невідповідність справжнього політичного устрою конституції таїла в собі потенційну загрозу, про яку завжди пам'ятало компартійно-радянське керівництво. Особлива загроза, як здавалося центру, йшла від України, яка за своїми економічними і людськими ресурсами практично не поступалася іншим національним республікам, разом узятим. Можливий сепаратизм центр попереджав засобами превентивних репресій. Найбільших репресій в сталінські часи зазнавала якраз Україна.

Спадкоємці Сталіна змушені були відмовитися від масового терору як методу державного управління. Силові засоби впливу на суспільство продовжували використовуватися, але на перший план вийшли методи виховання і пропаганди.

Хоч радянський лад був штучною соціально-економічною конструкцією, яка могла народитися й існувати тільки в силовому полі диктатури, відмова від масових репресій не позначилася на його сталості. Адже після “соціалістичних” перетворень в економічній залежності від тоталітарної держави опинилося практично все населення. Значення мало й те, що були фізично винищені всі інакомислячі. Покоління людей, котре пам'ятало

ринковий соціально-економічний уклад (який у специфічних умовах Росії був вкрай недосконалим), уже відходило від активного життя, а нове покоління виховувалося у комуністичному дусі. Суспільство зазнало “атомізації”, у ньому не залишилося структур, вільних від впливу державної партії. Нарешті, КПРС подбала про демократизацію управління і підвищення життєвого рівня населення. Відповідні реформи були проведені М. Хрущовим.

М. Горбачов не раз підкреслював, що зважився на перебудову за власним бажанням. Насправді це було не так.

Після Другої світової війни у передових країнах Заходу почалася науково-технічна революція, яка мала далекосяжні наслідки. Індустріальне суспільство перетворилося в постіндустріальне. Традиційний капіталізм трансформувався в досконаліший соціально-економічний лад, здатний реалізувати на практиці мрії і плани соціалістів початку ХХ ст. І тут з’ясувалося, що в умовах науково-технічної революції радянська командна економіка цілком програє ринковій. Спроможність зосереджувати колосальні ресурси і засоби на вирішальному напрямі, яка дозволила СРСР вирватися вперед у ракетно-ядерній і космічній гонці, швидко вичерпалася. Радянська наддержава загрузала у павутинні економічної і науково-технічної залежності від своїх суперників по “холодній війні”.

Породжений енергетичною кризою в країнах Заходу потік “нафтодоларів” подовжив життя командної економіки. Досить довго вожді КПРС приховували руйнівні процеси, що вирували під поверхнею соціально-економічного життя. Коли ціни на нафту пішли вниз, хитка стабільність зникла. Якраз у цій ситуації М. Горбачов прийшов до влади і проголосив курс реформ.

Перетворення перебудови в революцію відбулося не з ініціативи мас, а під впливом рішень, прийнятих державною партією у червні—липні 1988 р. Саме тоді ХІХ партконференція схвалила принципове рішення про “повновладдя Рад”. Виходячи з нього, Верховна Рада СРСР наприкінці року здійснила конституційну реформу. Суть її полягала у перетворенні органів радянської влади на справжні владні структури, не залежні від компартійних комітетів. “Керівна і спрямовуюча” роль партії у новій ситуації повинна була реалізуватися шляхом виборів партфункціонерів у ради.

Суспільство у цілому в цей час ще знаходилося в стані політичної сплячки. Нахабний лист Н. Андреевої на захист Сталіна, який надрукувала з ініціативи Є. Лігачова у березні 1988 р. “Советская Россия”, не викликав особливих протестів. Однак саме в ці місяці українській інтелігенції почали удаватися перші спроби публічних виступів. Це пояснювалося зникненням під впливом гласності настроїв благодушності і безтурботності, які виховувалися партійною пропагандою. Люди стали розуміти серйозність становища.

26 квітня 1988 р. в Києві пройшла перша екологічна демонстрація, учасники якої були розігнані. 13 червня у Львові відбувся перший багатотисячний мітинг, присвячений становищу української мови. 28 листопада київські літератори сформуливали осередок сприяння перебудові. Він став точкою кристалізації, з якої виріс Народний рух України за перебудову.

Аналізуючи події в республіках СРСР, які з 1989 р. набули характеру революції, ми не знаходимо боротьби нових суспільних сил з віджилими. Ми бачимо інше: долаючи опір консерваторів, М. Горбачов робив спроби реформами вдихнути життя в соціально-економічний лад, що розкладався. Не маючи уявлення про серйозність проблем, з якими зустрілася державна партія, суспільство спочатку знаходилося на позиції стороннього

спостерігача. Лише згодом під впливом гласності воно стало включатися в кампанію перебудови як суб'єкт революційних подій.

Учасники “процесу, який пішов” (М. Горбачов), змушені були обмежитися деструктивною роботою. Під завалами зруйнованої виробничовладної конструкції не знаходилося майже нічого, що могло б бути безпосередньо використане у творенні нового ладу. Це означало, що трансформаційний період мав розпочатися тільки після демонтажу компартійно-радянського ладу. Це означало також, що труднощі переходу до нового укладу життя розтягувалися на тривалий період. Однак ті, хто тоді з ентузіазмом руйнували старе, не здогадувалися про майбутні випробування.

Розвал КПРС і СРСР міг відбутися різними шляхами. Те, що він розпочався з конституційної реформи М. Горбачова, є випадковістю, але в ній реалізувалася невідворотна закономірність.

Антикомуністична революція здійснювалася руками компартійно-радянського апарату, тому що в суспільстві не існувало незалежних від нього організаційних структур. Однак назвати апаратників рушійною силою революції не можна. В революційних подіях вони керувалися не продуманою програмою, а інстинктом збереження влади. Плодами революції скористалася лише найбільш просунута частина компартійно-радянської номенклатури, яка переконалася у тому, що “так далі жити не можна”. Частина правлячої корпорації, яка не бажала “поступитися принципами”, випала з владних структур. Саме вона організувала пострадянські ліві партії, що паразитують на ностальгічних настроях певної категорії громадян.

Згода XIX партконференції на конституційну реформу була викликана, мабуть, незнанням реального стану справ. Більшість представників компартійно-радянської номенклатури не усвідомлювала становища, в якому опинилася державна партія разом з державою і всією країною. Поступливість реформаторам пояснювалася досить тривіальною причиною — упевненістю у власних силах.

Справді, смисл реформи — у передачі влади органам, які мали найбільшу легітимність, — радам. Ради обиралися всіма громадянами, тоді як партійні комітети — тільки членами КПРС. Апаратники могли маніпулювати як партією, так і радами. Вони звикли до того, що депутатство було доповненням високого партійного чину. Ті, хто боявся зустрічі з виборцями, забезпечили собі можливість балотуватися не в округах, а в організаціях, які одержували третину місць при виборах народних депутатів СРСР.

Упевненість у власних силах не підвела компартійно-радянську номенклатуру. У березні 1989 р., коли відбулися перші за тривалий час (після виборчої кампанії 1917 р. до Установчих зборів) вільні вибори, вона дістала переважну більшість мандатів як в округах, так і в громадсько-політичних організаціях. Після виборів не виникло конкуренції між компартійними і радянськими структурами на персональному рівні, тому що секретарі парткомів стали головами рад або їхніх виконкомів. Все це не дозволило апаратникам збагнути, що в Радянському Союзі почав змінюватися політичний устрій.

Справа в тім, що персональний контроль секретарів партійних комітетів, які пересідали в радянські крісла, не мав нічого спільного з попереднім інституціональним контролем. Авторитет секретарів, якщо він існував, тепер працював виключно на користь радянських органів влади. Реформа М. Горбачова порушила дві фундаментальні умови існування тоталітарної влади — її нероздільність і незалежність від суспільства. Якщо тоталітаризм розуміти як панування держави над суспільством, а демократію — як панування суспільства над державою, то з першими вільними виборами СРСР перестав бути тоталітарною країною.

Другий і вирішальний крок у зміні суспільно-політичного устрою стався в ході вільних виборів в парламенти союзних республік. Політична революція почала все виразніше збагачуватися національними барвами. Після виборів, які відбулися у березні 1990 р., розпочалася суверенізація союзних республік. КПРС і СРСР ще зберігалися за інерцією, однак від могутніх раніше силових структур залишалася тільки оболонка. М. Горбачов відчув, що посада генерального секретаря ЦК КПРС перестала гарантувати йому панівне становище в системі влади, і в березні 1990 р. додав до неї посаду президента СРСР.

В Україні за 1989—1990 рр. виникли десятки тисяч неформальних, тобто не підпорядкованих владі організацій. У вересні 1989 р. відбувся установчий з'їзд Народного руху України за перебудову. З цією подією збіглася у часі відставка одного з найбільш впливових діячів політбюро ЦК КПРС — В. Щербицького. Була внесена принципова поправка в закон про вибори: скасована загальносоюзна норма про обрання третини депутатів поза виборчими округами.

У березні 1990 р. почала працювати перша сесія Верховної Ради УРСР нового скликання. На відміну від попередніх часів, коли сесійні засідання парламенту тривали лише кілька днів, щоб проштампувати завчасно підготовлені в партійних комітетах рішення, Верховна Рада стала працювати на постійній основі.

381 місце в парламенті з 443 належало членам КПРС. Комуністична більшість протистояла Народній раді, але була неоднорідною. Найбільшу питому вагу в ній (25,5 %) займали керівники народного господарства: від міністрів до директорів заводів — 97 чоловік. На другому місці (22,3 %) перебували партійні керівники: від секретаря ЦК до секретаря парткому колгоспу — 85 чоловік. На третьому місці (12,6 %) знаходилися радянські працівники: голови виконкомів, начальники їх відділів та управлінь — 48 чоловік. Четверте місце (9,2 %) належало головам колгоспів — 35 чоловік, п'яте (8,1 %) — науковцям і професорсько-викладацькому складу вузів — 31 чоловік².

Комуністична більшість в парламенті не була згуртованою ні ідеологічно, ні організаційно. Немало депутатів-комуністів досягли високого соціального статусу завдяки власним діловим якостям, а не партійній приналежності. У них не було потреби гуртуватися навколо жорсткої лінії ЦК КПУ. Деякі з них співчували опозиції, а секретар парткому колгоспу В. Філенко навіть став одним з лідерів Демократичної платформи в Компартії України, а пізніше — Народної ради у складі Верховної Ради УРСР. Група науковців і викладачів вузів (за винятком С. Дорогунцова) взагалі перебувала поза компартійним контролем.

ЦК КПУ спромігся сформувати парламентську більшість під власним контролем, котра дістала офіційну назву “За Радянську суверенну Україну”, а фактично увійшла в історію як “група 239”. Таку кількість голосів набрав другий секретар ЦК Л. Кравчук під час виборів голови Верховної Ради. Однак й ця більшість восени 1990 р. фактично розпалася на дві течії: прихильників союзного центру під керівництвом першого секретаря ЦК КПУ С. Гуренка і націонал-комуністів на чолі з головою Верховної Ради Л. Кравчуком. Позиції останніх у парламенті зміцнилися після приїзду в Київ 19 листопада 1990 р. голови Верховної Ради Російської Федерації Б. Єльцина. Підписанням в цей день договору між Україною і Росією фактично оформлявся ситуаційний союз двох найбільших республік СРСР, спрямований проти компартійно-радянського союзного центру на чолі з М. Горбачовим.

Комуністи-парламентарії не мали стратегічної лінії і пливли за течією, прагнучи пристосуватися до ситуації, яка стрімко змінювалася. Настрої в суспільстві негайно передавалися у парламенти. Так само політична боротьба у парламентах швидко ставала відомою виборцям. Робота з'їздів народних депутатів СРСР і Верховної Ради УРСР відбивалася у прямій трансляції по радіо і телебаченню.

Народна рада, яка складалася здебільшого з членів Народного руху України, проголосила своєю метою утворення незалежної держави з усіма атрибутами влади — власною армією, системою національної безпеки, грошовою одиницею, самостійною зовнішньою політикою. Навпаки, комуністична більшість бачила Україну у складі СРСР, без власних збройних сил і грошей, без активної і незалежної дипломатичної діяльності.

Як тільки почали працювати Верховні Ради союзних республік 12-го скликання, питання про межі їхнього суверенітету і обсяг повноважень союзного центру невідкладно постало на порядку денному. Кожна союзна республіка завжди мала право відмовитися від членства у загальносоюзній федерації. Проте тільки тепер створилася можливість використати цю конституційну норму.

24 березня Верховна Рада Литовської РСР поспішила прийняти законодавчий акт “Про відновлення незалежної Литовської держави”. Проте президія Верховної Ради УРСР засудила ініціативу литовців. Позачерговий з'їзд народних депутатів СРСР, що відбувався тоді, визнав цей акт недійсним. Знаменитий “парад суверенітетів” почався не з Литви.

Аналіз послідовності приймання декларацій про державний суверенітет союзними республіками дозволяє зробити цікавий висновок.

Депутати парламентів союзних республік, за винятком прибалтійських, психологічно не були готові реалізувати можливості, надані їм радянською конституцією. Неготовність зникла, як тільки ці можливості випробував у боротьбі за Кремль Б. Єльцин. 12 червня 1990 р. Російська Федерація прийняла Декларацію про державний суверенітет.

Росія була державоутворюючою республікою. Безглуздо було б говорити стосовно неї про національно-визвольну боротьбу. У Москві відбувалася боротьба за владу між М. Горбачовим і Б. Єльциним. Останній скористався популістською конструкцією радянської державності, щоб ухилитися від підпорядкування загальносоюзному центру.

Проте звинувачувати Б. Єльцина в розвалі СРСР не варто. Радянський Союз розвалювався разом із партією, що його створила. Зникало силове поле, у котрому, подібно фантомам Станіслава Лема, тільки й могла існувати ця наддержава.

Через два тижні після прийняття Декларації про державний суверенітет Верховною Радою Російської Федерації український парламент розпочав розгляд ідентичного питання. 5 липня від імені Народної ради В. Чорновіл запропонував негайно відкликати з Москви групу з 63 народних депутатів, які були делегатами XXVIII з'їзду КПРС, щоб вони мали змогу взяти участь у розгляді доленосного для України питання. Пропозиція була настільки природною, що її змушена була схвалити більшість парламенту. Уперше опозиція і більшість проголосували солідарно.

Враховуючи значення документа, депутати багаторазово зважували кожне формулювання, кожне слово Декларації про державний суверенітет України. За дебатами по телебаченню стежила вся республіка. Остаточний текст приймався 16 липня 1990 р. поіменним голосуванням. 355 з 385 зареєстрованих в цей день депутатів проголосували за, четверо — проти, 26 не взяли участі у голосуванні³.

Державний суверенітет України визначався в Декларації як верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах; від імені народу України могла виступати лише Верховна Рада. Територія УРСР в існуючих кордонах проголошувалася недоторканою.

Виникає закономірне питання: якими були рушійні сили національної революції?

Перебудову започаткував компартійно-радянський апарат в умовах майже цілковитої політичної летаргії суспільства. Апарат започаткував й конституційну реформу, яка цілком несподівано для нього привела до ліквідації тоталітаризму. Однак, як уже підкреслювалося, не можна називати представників компартійно-радянської номенклатури рушійною силою антикомуністичної революції. Навпаки, вони якраз прагнули врятувати соціально-економічний лад, який уже вичерпав життєвий ресурс і перейшов у стадію саморуйнування.

Радянський лад разом із створеною під нього командною економікою став анахронізмом на тлі прискореного суспільного прогресу в країнах Заходу. Звичні важелі управління почали відмовляти, погрожуючи сповзанням наддержави в анархію і хаос. Тому спроби останнього генсека лібералізувати сталінський соціалізм були істотно радикальнішими, ніж реформи М. Хрущова. Однак ліки, прописані прогнилій системі командою М. Горбачова, виявилися занадто сильними, і перебудова зірвалася в революцію.

Цей зрив спостерігався в усіх союзних республіках. Проте революційний процес відбувався в них по-різному і призвів до неоднакових результатів.

Компартійно-радянській номенклатурі республік радянського Сходу вдалося до кінця зберігати контроль за подіями. В них відбулося своєрідне повернення до дорадянського укладу життя, який радянська влада не знищила, а пристосувала до своїх потреб і модернізувала.

Досить коротким і прямим був шлях до демократії і ринку у республіках Балтії. Навіть у сталінську добу їхня радянська здійснювалася не до кінця. В більш ліберальні часи почалося стихійне відторгнення цінностей комунізму, яке позначилося навіть на національних кадрах компартійно-радянської номенклатури. Відторгнення тільки поглибилася, коли союзний центр почав знищувати національну специфіку цих республік штучним заохоченням напливу мігрантів.

Україна належала до числа тих республік, де тоталітарна виробничовладна конструкція наскрізь пропала соціальне середовище. В ній не залишилося матеріальних проявів дорадянських соціально-економічних і політичних структур, зникла навіть пам'ять про них. Залишалася тільки відчуття національної окремішності, яке об'єднувало "атомізоване" комунізмом населення. Незважаючи на істотні регіональні відмінності, громадяни України продовжували відчувати себе єдиним народом і проявили непохитну волю до суверенізації своєї республіки. Випестована союзним центром компартійно-радянська номенклатура зрозуміла це і повернулася обличчям до власного народу. Уперше це проявилася у Верховній Раді УРСР під час прийняття Декларації про державний суверенітет.

Рушійні сили національної революції в Україні формувалися безпосередньо в ході революційних подій. На ходу в революцію включалися так звані "неформальні" організації, об'єднувані Народним рухом України. Одночасно визначали свою позицію у революції мільйони громадян України всіх національностей, які працювали або несли службу в структурах союзного підпорядкування. Переважна частина Компартії України висло-

вилася за суверенізацію республіки і власної партії. Цього не могла не втрачувати компартійно-радянська номенклатура, яка зберігала за собою всі важелі влади. Тому в ній стрімко зростала частка націонал-комуністів.

У наведених вище тезах рушійні сили Третьої української революції чітко не окреслюються. Вони й справді не були остаточно сформованими в соціально “атомізованому” суспільстві. Чому ж “прораби перебудови” не змогли утримати в своїх руках контроль над ситуацією?

Є дві причини. Перша з них очевидна. Ленінсько-сталінська виробничо-владна конструкція російського комунізму перетворила Радянський Союз у наддержаву, але в постіндустріальну епоху не спромоглася відповісти на виклик історії. Пояснення тривіальне: економічно неефективна від народження, ця конструкція тримала Радянський Союз разом з усім “соціалістичним табором” в рамках індустріальної епохи, тоді як інші розвинуті країни пішли далеко вперед.

Реформатори з оточення М. Горбачова не розуміли, що радянський лад за довгі десятиліття вичерпав усі резерви розвитку і повинен був розпастися під вагою проблем, породжених самим його існуванням. Це був спонтанний розпад, майже несподіваний як для політичних сил всередині СРСР, так і для армії кремленологів та радянологів у науково-дослідних центрах країн НАТО.

Інша причина менш очевидна. Вона впливає з уже названих властивостей радянського режиму — хитромудрої комбінації влади радянських органів, яка ґрунтувалася на демократичній конституції, з диктатурою компартійних вождів, цілком незалежною від суспільства і навіть від “зовнішньої” партії. Борсаючись у безнадійних спробах реформувати те, що реформуванню не піддавалося, команда М. Горбачова змусила компартійно-радянську номенклатуру зробити непоправну помилку на інституціональному рівні: зробити ради повновладними. Виявилось, що без тандему “партія—ради” радянський режим став нагадувати рибу, викинуту на берег. Від нього з відразою відвернулися найбільш далекоглядні апаратники.

Розгляд цієї причини краху перебудови підводить нас до прихованих рушійних сил Третьої української революції. Як не дивно, на перший погляд, їх слід шукати у досить віддаленому минулому.

Російську революцію, яка почалася у лютому 1917 р. і закінчилася розгоном Установчих зборів у січні 1918 р., визначний англійський історик Е. Карр називав більшовицькою. З ним цілком можна погодитися, хоч у ході революції більшовики на певний час відмовилися від власних гасел і взяли на озброєння народні. Такий маневр якраз і дозволив їм опанувати ради зсередини, зробити їх інструментом власної диктатури. Сполучення стихійного екстремізму представлених у радах мас з доктринальним екстремізмом комуністичної програми (від якої ленінська партія не збиралася відмовлятися) забарвило народну революцію у більшовицькі кольори задовго до жовтневого перевороту. Коли ради були цілком перетравлені “диктатурою пролетаріату”, більшовики повернулися до своєї програми і почали втілювати її у життя.

Тандем “компартія—ради” відіграв визначальну роль і в успішному збиранні імперії, що розпочалося. В. Ленін наділив національні радянські республіки незалежним статусом, а в 1922 р. надав їм рівні з метрополією і величезні за обсягом повноваження тільки з однією метою: щоб уникнути лобової сутички з революційним рухом пригноблених народів. Білогвардійська Росія зробити такого не спромоглася і тому зникла. Творець комуністичної доктрини і партії розумів, що за наявності “диктатури пролетаріату” конституційні повноваження республік нічого не варті.

Коли М. Горбачов зруйнував тандем “компартія—ради”, національні республіки уперше дістали можливість скористатися своїми конституційними правами, у тому числі й правом на вільний вихід з федерації. Звідси випливає один незаперечний висновок: Радянський Союз справді розвалився в результаті визвольної боротьби, але учасники сучасного національного руху скористалися конституційними правами, завойованими зовсім іншими людьми задовго до їх народження. Радянський Союз розвалився в результаті накладення одна на одну двох революційних хвиль: тієї, що була породжена перебудовою, і тієї, яка докотилася від Другої української революції, інших національних революцій, викликаних розпадом Російської імперії.

2. Народження самостійної держави

Каталізатором переростання перебудови в революцію стала гласність. Вона означала не більше, ніж скасування заборони на інформацію, яка суперечила пропагандистським штампам. Проте ця інформація виявилася настільки жахливою, що викликала глибоке відчуження людей від звичних з дитинства цінностей. Назва публіцистичного фільму популярного кінорежисера С. Говорухіна “Так жити не можна!” стала крилатою фразою.

У країні створилася грозова атмосфера, всі чекали змін. Політики, які робили спроби продемонструвати фальшивий оптимізм, втрачали народну підтримку. Вперше за багато десятиліть громадська думка для партійного вождя ставала більш вагомим чинником, ніж судження людей з компартійно-радянських верхів. Вождю партії, яка мала справу з населенням, треба було ставати лідером народу. Чекування перемін примушувало М. Горбачова все далі просуватися по шляху десталінізації, щоб не втратити народної підтримки. Генеральний секретар ЦК КПРС зрозумів, що треба ставати публічним політиком. Серед українських компартійних діячів таке прозріння прийшло тільки до Л. Кравчука.

Завдяки гласності український народ і весь світ дізналися про колосальні масштаби Чорнобильської катастрофи. Ніхто не міг відповісти на питання, як можна було побудувати велетенську АЕС у кількох десятках кілометрів від столиці республіки — міста з двохмільйонним населенням. Громадськість гостро відчула небезпеку політичних, економічних і екологічних рішень, що приймалися за межами України.

Вперше в історії людства революція народжувалася в країні, перенасиченій радіо- і телеприймачами, розвинутою мережею газетних видань. Завдяки засобам масової інформації народ ставав безпосереднім учасником політичних подій, гостро реагував на них і примушував політиків рахуватися зі своїми інтересами або хоча б реагувати на них популістськими промовами і діями. У такій специфічній ситуації свідомо здійснювана компартійним апаратом “атомізація” суспільства втрачала ефективність. Журналістські колективи явочним порядком звільняли самі себе від цензурних кайданів. Спираючись на засоби масової інформації, нашвидкуруч створені неформальні організації зверталися до народних мас і знаходили у них відгук. У 1989 р. розпочався мітинговий етап перебудови, практично тотожний революції.

Вперше після ХХ з’їзду КПРС, але в більших масштабах стали доступними для дослідників архівні фонди керівних органів державної партії і силових структур. Засоби масової інформації, передусім московські, почали друкувати матеріали по темах, які завжди були “білими плямами”. Виявилось, що історія радянського суспільства винятково багата на “кістяки у шафі”.

На перший погляд, сталася дивна річ: революційна ситуація поглиблювалася поширенням фактів, які не мали прямого відношення до поточного життя. Проте у заідеологізованому суспільстві викриття історичних фальсифікацій небезпечно розхитувало конструкції державної влади.

З особливими почуттями громадськість республіки сприймала заборонену інформацію про голод, який позбавив у 1933 р. життя мільйонів українських селян. Увага до цієї сторінки порівняно далекого минулого загострилася після того, як з'явилися перші публікації створеної Конгресом США у 1984 р. комісії з голодомору в Україні.

У московській і київській пресі в 1987 р. уперше промайнули глухі згадки про трагедію 1933 р. Сам М. Горбачов у доповіді, присвяченій 70-літтю Жовтневої революції, не торкнувся забороненої теми. Але через півтора місяці, коли В. Щербицький виступав у Києві з доповіддю про 70-ліття проголошення УРСР, він не наважився наслідувати його приклад. Тема голоду для України була занадто гострою, і в ювілейній доповіді з'явився абзац про трагедію, спричинену нібито неврожаєм.

У 1988—1989 рр. в центрі громадської уваги перебували злочини радянської доби — масові репресії, депортації, голодомори. Визнання факту голоду 1933 р. відкрило шлях до відтворення його фундаментальної бази. Група вчених Інституту історії партії при ЦК КПУ на чолі з Р. Пирогом розшукала в архівах документи, які були сенсаційними. Для публікації виявилася необхідною санкція політбюро ЦК КПУ. Відбулося бурхливе засідання політбюро, на якому розглядалася можливість публікації вибухо-небезпечних документів. В. Івашко, який замінив Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ, не став гальмувати справу, бо розумів, що це вже безнадійно. 26 січня 1990 р. була прийнята постанова ЦК КПУ “Про голод 1932—1933 рр. на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів”⁴. Згодом з'явилася й книга, яка одразу стала бібліографічним раритетом.

У 1990—1991 рр. впритул постало питання про вихід України з Радянського Союзу і побудову самостійної держави. Ті, хто закликав до цього, повинні були сказати суспільству, яку саме державу вони мають на увазі. Вчені, які досліджували “білі плями”, переключилися з лиховісних таємниць радянської доби на події Української революції 1917—1920 рр.

Організована в жовтні 1989 р. у Львові Українська національна партія (УНП) першою зайнялася історією визвольної боротьби українського народу на початку ХХ ст. Партія була нечисленною, і в пропаганді спадщини УНР їй допоміг Народний рух України. Установчий з'їзд цієї організації непартійного типу відбувся у вересні 1989 р.

На пропозицію УНП активісти Руху організували кампанію символічного відновлення громадянства УНР. На початок 1991 р. цю акцію підтримали 2,2 млн чол.⁵

Народний рух організував також операцію “Українська хвиля”, присвячену річниці возз'єднання українських народних республік — УНР і ЗУНР. 21 січня 1990 р. на автомобільній трасі Київ—Львів сотні тисяч людей у точно визначений час узялися за руки й утворили ланцюг, щоб продемонструвати єдність українського народу. Громадяни України вперше дізналися про факт возз'єднання українських земель, який мав місце за два десятиліття до “визвольного походу” Червоної армії відповідно до розробленої Й. фон Ріббентропом і В. Молотовим диспозицією.

Не менш гучну акцію активісти Народного руху України провели 24 липня 1990 р. У цей день президія Київради розглядала питання про національну символіку. Члени президії від Народного руху вимагали замінити блакитно-червоний прапор УРСР біля будинку міськвиконкому

на Хрещатику синьо-жовтим прапором, тобто державним прапором УНР. Комуністи на це не погоджувалися. Перед будинком зібралось близько 30 тис. чол., щоб вплинути на депутатів. Стягнуті з усього міста омонівці робили спроби утримати це людське море у берегах.

У засіданні брали участь тільки 15 з 23 членів президії Київради. Для прийняття позитивного рішення слід було набрати дві третини голосів від списочного складу президії. Це означало, що 13 з 15 присутніх повинні були висловитися за національний прапор. Години спливали за годинами, а рішення не набирало потрібної кількості голосів. Атмосфера в залі засідань і перед будинком стала грозовою. Заступник начальника УВС м. Києва В. Шаповал повідомив делегатів, що має наказ розігнати натовп і змушений буде виконати його. Нарешті, о сьомій вечора черговий тур голосування дав потрібний результат. Двоє депутатів утрималися, інші проголосували за підняття національного прапора. Вирішальним став голос комуніста Василя Нестеренка.

Над Хрещатиком відтоді замайорів синьо-жовтий прапор. Довгий час, поки він не став звичним, кияни і гості столиці носили до його щогли квіти. Відзначаючи 10-у річницю події, яка увійшла яскравою сторінкою в історію державотворення, Президент України Л. Кучма своїм указом проголосив 24 липня Днем національного прапора.

Після прийняття Декларації про державний суверенітет Верховна Рада України не бажала негайно реалізувати її революційні положення. Тільки під тиском громадськості парламент йшов на часткові кроки у справі реальної суверенізації республіки.

Тим часом виступи народних мас дедалі поширювалися. 11 липня 1990 р. у Донбасі відбувся шахтарський страйк, який мав політичний, а не економічний (як у 1989 р.) характер. Шахтарі вимагали вивести парткоми і комітети ВЛКСМ з підприємств та установ, скасувати політоргани у силових структурах, націоналізувати майно КПРС і відправити у відставку уряд В. Масола.

30 вересня опозиція організувала у Києві грандіозну маніфестацію, в якій взяли участь понад 100 тис. чоловік. Учасники її закликали провести за польським зразком “круглий стіл” усіх політичних сил, щоб “знайти шляхи до створення держави і уряду народної довіри”⁷.

2 жовтня у Києві почалося голодування студентів, які висунули політичні вимоги до Верховної Ради, що зібралася на свою другу сесію. Студенти вимагали розпустити парламент і провести дострокові вибори, прийняти закони про військову службу громадян України виключно у республіці і про націоналізацію майна КПРС та ВЛКСМ, відправити у відставку В. Масола і Л. Кравчука. До голодування студентів приєдналося одинадцять народних депутатів.

Про свій вихід з КПРС оголосив Олесь Гончар. Всього з 1990 р. заявили про своє небажання перебувати в КПУ 251 тис. чол. (за перші шість місяців 1991 р. — ще 143 тис.)⁸.

17 жовтня Верховна Рада прийняла компромісне рішення, в якому йшла назустріч голодуючим студентам у більшості пунктів (фактично була реалізована тільки одна вимога — відставка В. Масола). А через тиждень парламент вніс істотні поправки і доповнення до Конституції УРСР 1978 р.

Скасовувалася ст. 6 про “керівну і спрямовуючу роль” КПРС у радянському суспільстві. Ст. 71 (“Закони СРСР є обов’язковими на території Української РСР”) була викладена у протилежній за значенням редакції: “На території Української РСР забезпечується верховенство законів республіки”. До ст. 29 було внесене доповнення про те, що порядок про-

ходження військової служби визначається законодавством Української РСР. Ст. 120 вимагала обов'язкового виконання постанов і розпоряджень Ради Міністрів УРСР на території республіки. Ст. 149 проголошувала, що найвищий судовий контроль повинен здійснюватися лише Верховним судом УРСР.

Законотворча діяльність Верховної Ради завжди здійснювалася за одним сценарієм. Спочатку демократична меншість формулювала положення, спрямоване на суверенізацію України у складі СРСР. Комуністична більшість з ним, як правило, не погоджувалася, після чого меншість апелювала до виборців. Останні тими чи іншими методами чинили тиск на парламент, і комуністи капітулювали.

Комуністи змушені були підтримувати закони, починаючи від Декларації про державний суверенітет, які суперечили їхнім переконанням, але не інтересам. Суверенізація республіки була не вигідною тільки тим, хто ототожнював себе із союзним центром і впритул не бачив України.

У випадках, коли тиск виборців не досягав критичної межі, комуністична більшість не відступала перед опозицією. Зокрема, були заблоковані постанови про символіку відроджуваної держави.

Протягом першої половини 1991 р. увагу депутатів Верховної Ради привертало проекту нового союзного договору. Всупереч легенді про “змову біловезьких зубрів”, яка народилася пізніше, Радянський Союз розвалився уже після прийняття союзними республіками декларацій про державний суверенітет. Вони суперечили Договору 1922 р., і тому СРСР позбувся конституційних основ. Багатонаціональну державу об'єднував тільки союзний центр. Суб'єкти федерації підпорядковувалися йому внаслідок того, що механізми реалізації декларацій про державний суверенітет не були опрацьовані. Тому центр поспішав з прийняттям нового союзного договору.

Його проект був оприлюднений Верховною Радою СРСР у листопаді 1990 р. Союзні республіки проголошувалися суверенними державами, які мали всю повноту влади на своїй території. Одночасно визначалося повновладдя союзного центру щодо захисту суверенітету і територіальної цілісності СРСР. З Декларацією про державний суверенітет України вступали у суперечність майже всі пункти проекту договору, що визначали повноваження Союзу — підписання міжнародних договорів, розробка і здійснення зовнішньої політики, представництво в міжнародних організаціях, здійснення єдиної фінансової, кредитної і грошової політики тощо. Проект перекреслював зміст суверенітету республік, оскільки проголошував зверхність законів Союзу над республіканськими.

У Верховній Раді СРСР оформилася впливова депутатська фракція “Союз”, яка відстоювала унітарну сутність СРСР. “Союзники” запропонували провести референдум про долю Союзу РСР. Вони небезпідставно сподівалися на те, що більшість населення висловиться за стабільність, а не за розвал наддержави. Питання було поставлене у навмисно ускладненій формі: “Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?” Зловживання формулами, які не мали юридичного змісту (“оновлена федерація”, “повною мірою”) було потрібне “союзникам”, аби залишити за собою свободу дій.

Четвертий з'їзд народних депутатів СРСР у грудні 1990 р. поіменним голосуванням ухвалив рішення про збереження Союзу РСР як “оновленої федерації рівноправних суверенних республік”, збереження історичного її найменування — “Союз Радянських Соціалістичних Республік”, а також

проведення всенародного референдуму з питання про збереження єдності оновленої радянської федерації.

Президія Верховної Ради УРСР разом з більшістю Народної ради за порадою Л. Кравчука знайшли дотепний вихід з глухого кута, в який “союзники” заганяли національні республіки. Одночасно із загальнодержавним референдумом в Україні здійснювалося республіканське опитування. Виборці повинні були відповісти на питання: “Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських Суверенних Держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?”.

17 березня 1991 р. український народ відповів на обидва запитання. Відповіді по референдуму й опитуванню виявилися однаковою мірою позитивними, хоч питання були протилежними за змістом. Не вступаючи у пряму конфронтацію з Президентом та Верховною Радою СРСР, українські парламентарі заручилися народною підтримкою для прийнятої ними Декларації про державний суверенітет.

Фракція “Союз” незабаром виступила з новою ініціативою: запровадити в країні надзвичайний стан. Необхідність протистояти центру знову об’єднала комуністичну більшість і опозицію у Верховній Раді УРСР. У травні 1991 р. парламент виступив із заявою “Про загострення соціально-економічної ситуації в Україні”. У ній передбачалося посилити роботу по забезпеченню незалежної економічної політики. Перераховувалися конкретні заходи у цьому напрямі: запровадження індексації доходів населення, переведення під юрисдикцію України союзної власності на її території, впровадження паралельної грошової одиниці. Всі ці положення спиралися на Закон УРСР “Про економічну самостійність Української РСР” від 3 серпня 1990 р.⁹

Від квітня М. Горбачов разом з лідерами дев’яти республік провадив переговори про засоби утворення Союзу Суверенних Республік. Новий варіант союзного договору, який дістав назву “новоогарьовського”, не відрізнявся за своєю сутністю від попереднього. Під час його обговорення у Верховній Раді УРСР депутати вказували на його принципове розходження з положеннями Декларації про державний суверенітет і Закону про економічну самостійність України. 27 червня Верховна Рада УРСР відклала розгляд до вересня.

“Новоогарьовський процес” сприяв спільним діям націонал-комуністів і демократичної опозиції у Верховній Раді УРСР в сфері державотворення. Відкидаючи облудну концепцію Союзу Суверенних Республік, депутати українського парламенту повинні були визначитися у доленосному питанні: яку державу слід будувати?

Ще у жовтні 1990 р. Верховна Рада УРСР утворила конституційну комісію, перед якою було поставлене завдання розробити проект концепції Основного закону. У травні 1991 р. з викладом цього проекту на третій сесії Верховної Ради виступив Л. Кравчук. Проект принципово відрізнявся від радянського політичного устрою: передбачався поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову. У червні концепція нової Конституції України була затверджена парламентом. У цьому Верховна Рада УРСР випередила парламенти інших союзних республік.

5 липня Верховна Рада УРСР прийняла три закони, які започаткували докорінну трансформацію політичного устрою: “Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного закону) Української РСР”, “Про Президента Української РСР”, “Про вибори Президента Української РСР”. Президент мав виступати як гарант забезпечення прав і свобод громадян, державного суверенітету України, очолювати систему органів державного управління, вжи-

вати необхідних заходів щодо забезпечення обороноздатності, державної та громадської безпеки, представляти Україну в міждержавних і міжнародних відносинах. За Президентом закріплювалося право представляти Верховній Раді кандидатури для призначення на всі провідні посади в галузі державного управління.

Зрив перебудови в революцію викликав поелементну трансформацію державної влади. Як уже вказувалося, першим елементом цієї трансформації було вивільнення радянських органів влади від компартійного диктату в результаті конституційної реформи М. Горбачова.

Другим елементом революційної зміни влади, який безпосередньо впливав з першого, стали вільні вибори у законодавчі органи СРСР і союзних республік, а також у місцеві органи влади. У західних областях України, які мали специфічне історичне минуле, ці вибори призвели до появи місцевої влади, яку можна визначити лише оксюмороном: антикомуністична радянська влада. Будучи спрямованою проти комуністів, вона зберігала всі вади класичної радянської влади, передусім — диктаторський (в мініатюрі) характер. Формально, однак, термін “компартійно-радянська влада” перестав відбивати дійсність з перших виборів 1990 р. у місцеві органи влади.

Вільні вибори 1990 р. сформували незвичний за характером склад депутатів у вищому законодавчому органі УРСР. Серед депутатів-комуністів виявилася вагома і постійно зростаюча частка таких, які у розв’язанні державотворчих проблем за переконаннями або ситуаційно ставали суверен-комуністами. У парламенті з’явилася також опозиційна меншість, яка частково складалася з комуністів або колишніх комуністів.

На відміну від суверен-комуністів, які прагнули звільнитися від диктату союзного центру, але не задумувалися над тим, що суверенізація України органічно поєднана із зміною всієї системи влади, опозиція мала досить чітку програму дій. Для неї трансформація влади в демократичному напрямі була природним поверненням з глухого комуністичного кута на магістральну дорогу історичного прогресу. При цьому вона апелювала не тільки до абстракцій правової науки, але й до історичного досвіду сторони, яка програла у війні з більшовиками та іншими ворогами українського народу під час національної революції 1917—1920 рр.

Встановлення президентського поста було третім елементом трансформації державної влади. Можливо, навіть не усвідомлюючи наслідків (згадаємо нескінченні конфлікти президентської влади з переважно лівим парламентом в усі роки незалежності), комуністична більшість Верховної Ради УРСР разом з опозицією зважилася на безпосередній демонтаж радянської влади. Логіка революційних подій змушувала націонал-комуністів разом з опозицією переосмислювати історичне минуле. Щоб утвердитися в намірі звільнитися від диктату союзного центру, населення України повинне було познайомитися з кривавими “білими плямами” історії радянського періоду і з державотворчим досвідом того покоління, яке побудувало українські демократичні республіки після розпаду Російської й Австро-Угорської імперій.

16 липня 1991 р. у Києві відбулися урочисті збори, присвячені річниці проголошення Декларації про державний суверенітет. Голова Верховної Ради Л. Кравчук у своїй промові відзначив, що “важливими, складними сторінками у національно-державному творенні на Україні стали Українська народна республіка і Західноукраїнська народна республіка”¹⁰.

Згадка про українські народні республіки була ніби побіжною і випадковою. Наводячи їх офіційні назви, Л. Кравчук у тексті промови не вживав усіх прописних літер, як того вимагали правила орфографії, хоч називав

вав іншу, ще гіпотетичну державну конструкцію цілком урочисто: Союз Суверенних Республік. Не можна було здогадатися, що означав вираз “складні сторінки”. Але згадка дорогого коштувала. Комуністична більшість у Верховній Раді приміряла на себе антирадянські шати.

Спостережливий кореспондент московської газети “Известия” у репортажі з місця події звернув увагу на те, що на зборах, які мали характер державного заходу, був відсутній прапор УРСР. Зате, додавав він, “у залі безроздільно панував величезний семиметровий синьо-жовтий національний прапор”.

Події 19—23 серпня 1991 р. розглядаються як ключові у появі в Східній Європі 15-ти незалежних держав. Не применшуючи значення невдалого путчу керівників союзних структур, слід підкреслити, що його провал був лише одним з можливих сценаріїв невідворотного розвалу СРСР. “Соціалістичний табір” в Європі розвалився не одномоментно, а поступово, тому що складався з незалежних держав. Проте він все-таки розвалився, оскільки зникало силове поле, яке підтримувало його існування. А зовнішній і внутрішній “табори” мали одне й те ж силове поле — КПРС.

Після проголошення Акта незалежності України в другій половині дня 24 серпня парламент діяв швидко і рішуче. Аналіз послідовності його дій дозволяє зробити цікаві висновки. Виникла ситуація “революції в революції”, коли найважливіші дії здійснюються у першу чергу. При цьому Верховна Рада України, як і раніше, фактично перебувала в руках у комуністів. Народна рада могла вносити будь-які пропозиції, але приймала чи не приймала їх саме комуністична більшість депутатів.

24 серпня позачергова сесія Верховної Ради України XII скликання проголосувала за департизацію державних органів, установ та організацій, а також армії і правоохоронних органів. Було прийнято закон про надання додаткових повноважень голові Верховної Ради України. Визнавалося за необхідне створити Раду оборони, Збройні сили України, Національну гвардію, прискорити формування Конституційного суду України. Урядові доручалося організувати перехід у власність України підприємств союзного підпорядкування, ввести в обіг власну грошову одиницю і забезпечити її конвертування.

25 серпня Президія Верховної Ради, в якій більшість теж становили комуністи, прийняла указ про націоналізацію власності КПУ і КПРС на території України.

26 серпня Президія Верховної Ради ухвалила указ про тимчасове припинення діяльності КПУ, взяття під охорону службових приміщень компартійних комітетів з тим, щоб забезпечити збереження майна і документів від розкрадання, руйнування і знищення. Була прийнята постанова про утворення комісії для перевірки діяльності посадових осіб, органів влади та управління у зв’язку із спробою державного перевороту. Президія Верховної Ради визнала державну незалежність Литви, Латвії й Естонії.

28 серпня розпочалася робоча зустріч державних делегацій Росії й України, на якій обговорювалися проблеми українсько-російських відносин.

30 серпня було ухвалено укази Президії Верховної Ради України “Про передачу підприємств, установ та організацій союзного підпорядкування, розташованих на території України, у власність держави” і “Про заборону діяльності Компартії України”. Відбулася зустріч голови Верховної Ради з генеральними консулами іноземних держав у Києві.

Перелік переконує, що в центрі уваги Президії Верховної Ради і позачергової сесії парламенту в ці доленосні дні перебувала Компартія України, яка налічувала тоді 2 732,4 тис. членів¹¹. Під час путчу секретаріат

ЦК КПУ розіслав в обласні комітети лист, в якому солідаризувався із за-колотниками і заявив: “Будь-які дії, спрямовані на підриив Союзу, пору-шення радянських законів, прояви регіонального егоїзму, мають бути зупинені”¹².

Усі пам’ятали саперні лопатки або “черёмуху”, за допомогою яких зупиняли “прояви регіонального егоїзму” у Литві і в Грузії в найбільш ліберальну добу М. Горбачова. Лист недвозначно вказував на те, кому служить Компартія України. В очах мільйонів громадян України, у тому числі членів КПУ, ця партія перетворилася на “п’яту колону”. Рішення пленуму ЦК КПУ 26 серпня про “повну самостійність Компартії України” безнадійно запізнилося.

Радянській номенклатурі стало вкрай небезпечно залишатися в партії. Вона перестала приносити їй дивіденди, тому що втратила державний статус. Номенклатура вже пересіла в радянські крісла — до Верховної Ради України включно, бо вони давали їй реальну владу. Тому вона легко відцуралася від тих своїх колег, які не встигли переорієнтуватися і продовжували займати керівні посади в партійних комітетах.

Коли 24 серпня Верховна Рада України зібралася на надзвичайну сесію, представники від демонстрантів внесли синьо-жовтий стяг у приміщення парламенту як символ розриву із союзним центром. А 4 вересня над будинком Верховної Ради України замість червоно-блакитного замайорів синьо-жовтий прапор. Так була, нарешті, започаткована відмова держави, що народжувалася, від радянської символіки.

Номенклатура важко сприймала необхідність перетворення національної символіки на державну. Причини були суто психологічного характеру: йшлося про символіку УНР, тобто держави, негативне ставлення до якої прищеплювалося з дитинства. Тільки у середині січня 1992 р. Президія Верховної Ради України зважилася видати указ “Про Державний гімн України”. Приймалася музична редакція гімну, автором якої був композитор М. Вербицький. Питання про текст тоді залишилося відкритим. У січні 1992 р., коли почала роботу чергова сесія Верховної Ради України, синьо-жовтий прапор був затверджений як Державний прапор України. У лютому парламент затвердив тризуб як малий герб України. У постанові зазначалося, що тризуб є головним елементом майбутнього великого Державного герба України.

Після 24 серпня 1991 р. найбільш потрібним для створюваної державності було здобуття контролю за всіма об’єктами загальносоюзного підпорядкування на території України. Серед керівників загальносоюзних структур далеко не всі висловлювали задоволення перспективою опинитися у новій державі. Однак ті керівники, які прагнули підкорятися загальносоюзному центру, не могли знайти його. У Москві відбувалася боротьба за владу двох президентів різного ступеня легітимності. Один з них був обраний 3’їздом народних депутатів СРСР, інший — населенням Російської Федерації.

Ця ситуація невизначеності довго тривати не могла. Рано чи пізно в Москві повинна була знову утвердитися єдина централізована влада. Після цього вона негайно підпорядкувала б собі усі загальносоюзні структури на території союзних республік. У такому випадку декларації про незалежність залишилися б на папері.

Українська радянська номенклатура виявилася на висоті й не втрачала часу даремно. Вона скористалася могутнім піднесенням національного руху, яке було природним реагуванням на контрреволюційний путч, і явочним порядком почала перепідпорядковувати собі колективи союзних структур.

У центрі уваги керівників парламенту, який за Декларацією про державний суверенітет був єдиним легітимним органом влади на території України, знаходилися силові структури, передусім Радянська армія. На час проголошення незалежності у трьох військових округах, на які була поділена Україна (Київському, Прикарпатському і Одеському), налічувалося 780 тис. чол. Це означало, що за чисельністю армії Україна істотно випереджала будь-яку європейську країну. В республіці розміщувалося одинадцять армій — чотири повітряних, три загальновійськових, дві танкових, ракетна і протиповітряної оборони. Така насиченість військами випливала з радянської воєнної доктрини, яка враховувала стратегічне становище України в центрі Європи. Вважалося, що після початку війни розміщені в республіці армії повинні зламати оборону НАТО і за два тижні вийти на атлантичне узбережжя Франції¹³.

29 серпня відбулася робоча зустріч Голови Верховної Ради України Л. Кравчука з командувачами військових округів і Чорноморського флоту, командувачами військових з'єднань центрального підпорядкування, начальниками Внутрішніх, Прикордонних і Залізничних військ, дислокованих на території республіки. Воєначальники були поінформовані про особливості поточного моменту і перспективи військового будівництва в Україні. Вони зважували на те, що міністр оборони СРСР брав безпосередню участь у заколоті, але не був підтриманий своїми підлеглими. На них, як і на їх підлеглих в Україні, не могла не впливати загальна атмосфера в суспільстві. Тому заклик Л. Кравчука до співробітництва з Верховною Радою України воєначальники, за винятком керівництва Чорноморського Флоту, сприйняли позитивно.

3 вересня першим міністром оборони України було призначено генерала К. Морозова. Міністр почав розбудовувати нове в урядовій структурі міністерство, налагоджувати зв'язки з військовими гарнізонами скрізь по Україні.

Верховна Рада ще 24 серпня прийняла постанову про негайні дії по створенню умов неповторення надалі військового перевороту. В ній йшлося про необхідність негайного створення управлінських і силових структур, безпосередньо підпорядкованих парламенту. Після відповідної підготовки 20 вересня було ухвалено постанову Верховної Ради України "Про створення Служби національної безпеки України", а 4 листопада — закони "Про Національну гвардію України", "Про державний кордон України", "Про Прикордонні війська України".

Серед інших документів, прийнятих після проголошення незалежності України, слід виділити постанову Президії Верховної Ради України від 9 вересня, якою на території республіки запроваджувався обіг купонів багаторазового використання. Ця постанова започатковувала вихід України з рубльової зони. 8 жовтня з'явився Закон України "Про громадянство України". У ньому не передбачалося існування подвійного громадянства, що мало колосальне значення для виділення нової держави з Радянського Союзу.

За довгі десятиліття тоталітаризму у населення сформувалася стійка відрізка до політичних партій і громадських організацій. Як тільки закінчився мітинговий етап національної революції, це відразу позначилося на інтенсивності політичного життя. За вересень, жовтень і листопад Міністерство юстиції зареєструвало дві громадсько-політичні організації — Конгрес ділових кіл та Спілку офіцерів, і три партії — Ліберальну, Християнсько-демократичну і Соціалістичну. З них лише Соціалістична партія стала певним явищем у суспільно-політичному житті.

Заборона Компартії України, як і заява компартійної групи депутатів Верховної Ради України про саморозпуск, зовсім не означали, що діяль-

ність комуністів у політичному житті припиняється. Вони залишалися на своїх посадах, хоча діяли без централізованого керівництва, відповідно до того, як хто розумів ситуацію.

26 жовтня 1991 р. ті, хто хотів відродити партію комуністів, організували у Києві установчий з'їзд. Оскільки діяльність КПУ була заборонена, партію назвали Соціалістичною. Головою політради СПУ став О. Мороз. СПУ закликала своїх прихильників проголосувати за незалежність України на референдумі 1 грудня¹⁴.

21 грудня 1991 р. назавжди вкарбоване у вітчизняну історію. Цього дня відбулися референдум і вибори першого Президента України.

У бюлетень з референдуму було включено текст Акта, прийнятого Верховною Радою України 24 серпня, і питання: “Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?”. Право брати участь у референдумі і виборах Президента мали 37 885,6 тис. громадян, прізвища яких виборчі комісії внесли до списків для таємного голосування. У голосуванні взяли участь 31 891,7 тис. громадян, тобто 84,2 відсотка від загальної кількості включених до списків. На питання бюлетеня відповіли “Так, підтверджую” 28 804,1 тис. громадян, або 90,3 відсотка. Позитивну відповідь дали виборці в усіх без винятку областях України.

У голосуванні по виборах Президента України взяли участь 31 892,4 тис. громадян. За Л. Кравчука проголосували майже 62 відсотки громадян.

Підтвердження Акта проголошення незалежності України величезною більшістю населення республіки створило якісно нову ситуацію в Радянському Союзі. Через тиждень після українського референдуму відбулася зустріч керівників України, Білорусі та Росії у Біловезькій пущі. На ній було заявлено, що СРСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє існування. 8 грудня була підписана угода про створення Співдружності незалежних держав (СНД).

21 грудня на зустрічі в Алма-Аті до СНД приєдналися ще вісім союзних республік. У цих умовах М. Горбачову не залишилося нічого іншого, як оголосити про припинення ним виконання функцій президента СРСР.

Розпад Радянського Союзу, як і поразка прорадянських режимів у країнах Центрально-Східної Європи, були історично невідворотними явищами. Хоч ці події дещо розведені у часі, типологічно вони однорідні. Причина їх та сама: зникнення силового поля, яке тримало народи в чужих для них державах. Народи Центральної і Східної Європи, у тому числі російський, після невідворотного краху комунізму дістали можливість жити своїм життям.

Революції в країнах “соціалістичного табору” були цілком однакові за своєю суттю, хоч різні за формою — від “оксамитових” до кривавих. У республіках Радянського Союзу революційні події теж розгорталися по-різному.

Третя українська революція відбувалася мирним шляхом. Українці і росіяни, які становили переважаючу більшість у багатонаціональному українському суспільстві, висловлювалися на референдумі практично однаково — за незалежну Україну. Люди сподівалися, що найближче майбутнє принесе краще життя. Результати референдуму визначили наперед мирний розвиток подій у розбурханому суспільстві. Кожний громадянин республіки пересвідчився у тому, що незалежність є консолідованою волею переважаючої більшості співгромадян, а не результатом яких-небудь політичних комбінацій.

Результати голосування 1 грудня 1991 р. проявили характер Третьої української революції: вона була не тільки національною (що підкреслюють її захисники і противники), але й соціальною.

У революціях, які знищили Радянський Союз і країни “соціалістичного табору”, була одна спільна риса, що визначила наперед величезні труднощі наступного переходу від тоталітаризму до демократії, від командної до ринкової економіки. Створювати ринок, вчитися жити в умовах демократії доводилося, особливо в республіках СРСР, практично з нуля.

Відомі людству революції, за винятком російських 1905—1907 і 1917—1918 рр., розчищали дорогу прогресивним силам, уже народженим у суспільстві. Революції у випаленому тоталітаризмом соціальному середовищі посткомуністичних країн були лише обов’язковою умовою наступного розвитку, тільки поворотом з манівців на стовпову дорогу суспільного прогресу. Спочатку треба було знищити штучну виробничо-владну конструкцію, яка не дозволяла опанованим комунізмом країнам увійти у нову, постіндустріальну епоху. Лише потім ставало можливим зайнятися створенням демократичної держави, громадянського суспільства, соціально орієнтованої ринкової економіки. Ця особливість системної трансформації посткомуністичних країн визначалася самою природою комуністичної доктрини, яка поневолювала людину, одночасно запевняючи її, що вона вільна і щаслива.

Революційні події 1989—1991 рр. в Україні відбувалися без ускладнень, властивих майже кожній іншій республіці Радянського Союзу. Однак процеси державотворення і входження у світовий ринок виявилися тяжчими, ніж у переважної більшості посткомуністичних країн. У наступних статтях ми спробуємо розібратися в причинах цього.

* У Верховній Раді України в січні 2001 р. було офіційно оголошено про створення міжфракційної групи “Зубр” — “За союз України, Білорусі і Росії”. Про це з парламентської трибуни повідомив представник фракції Компартії України П. Баулін. Див.: “Сьогодні” (Київ), 2001, 18 січ.

¹ “День” (Київ). — 1996. — 6 грудня.

² Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. — К., 2000. — С. 22.

³ Там же. — С. 20.

⁴ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 3—4.

⁵ Новітня історія України (1900—2000). — К., 2000. — С. 511.

⁶ “Хрещатик” (Київ). — 1998. — 7 серп.

⁷ Г а р а н ь О. В. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. — К., 1993. — С. 114, 126.

⁸ Л и т в и н В. Політична арена України. Дійові особи та виконавці. — К., 1994. — С. 223.

⁹ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. — К., 1997. — Ч. 2. — С. 579—581.

¹⁰ Г а р а н ь О. В. Назв. праця. — С. 184.

¹¹ Л и т в и н В. Назв. праця. — С. 223.

¹² Коммунистическая партия Украины. Хроника запрета. — Донецк, 1992. — С. 9.

¹³ Л и т в и н В. М. Україна на межі тисячоліть (1991—2000 рр.). — К., 2000. — С. 106.

¹⁴ Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. — С. 35.

(Далі буде)

Методологія та методика історичних досліджень

В. М. РИЧКА (Київ)

Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації *

Очевидно, не існує в історичній науці проблематики більш контроверсійної, більш складної для осягнення, ніж окреслена словосполученням “Київська Русь”. Незважаючи на наявність величезного корпусу фахової літератури, створеної зусиллями не одного покоління дослідників, яка, до того ж, постійно поповнюється шляхом використання інструментарію різних дисциплін (історії, лінгвістики, археології, історичної антропології), давньоруська проблематика, непомітно виокремившись у самостійну спеціальність, продовжує залишатися в центрі уваги медієвістів (причому не лише вітчизняних).

У недавньому минулому на сторінках “Українського історичного журналу” робилися ситуативні спроби окреслити основний зміст, з’ясувати стан та перспективи наступних досліджень у цій галузі знань¹. Однак динаміка історіографічного дискурсу зумовлює необхідність подальшого обговорення наукової ситуації, що склалася довкола вивчення основних проблем історії Київської Русі.

Останнім часом з’явилося чимало цікавих і оригінальних наукових праць, що свідчать про нові методики та прийоми осягнення історичного минулого. Намітився відхід від універсалізації формаційного підходу, що дає змогу з’ясувати тільки один аспект історичного буття — соціально-економічний. Якщо раніше в центрі уваги вітчизняних учених були переважно проблеми розвитку виробничих відносин й політично подієвої історії Київської Русі, то віднедавна спектр досліджуваних питань урізноманітнився за рахунок, зокрема, культурних аспектів політичних зв’язків, історії ідей та ментальностей.

Помітною подією стала поява в пострадянському історіографічному просторі таких спеціалізованих періодичних видань, як “Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей”, започаткованого О. П. Толочком та Н. М. Яковенко у 1992 р., збірник статей “Средневековая Русь”, що з 1996 р. видається у Москві під редакцією А. А. Горського, а також новий часопис “Древняя Русь”.

Проте можливості пізнання цієї епохи вкрай обмежені внаслідок незначної джерельної бази. Ї сподіватися на її поповнення не доводиться. Спроби ж увести до наукового обігу, наприклад, реконструйований М. Ю. Брайчевським так званий “Літопис Аскольда” або тим більше такі фальсифікації, як “Велесова книга”, “Боянів гімн” чи “Книга Коляди”, призводять лише до консервації ізоляціонізму та провінціалізму в науці. Нагальним завданням є удосконалення методики виявлення додаткової інформації з наявних автентичних давньоруських джерел, прийомів і правил її коректної інтерпретації. Йдеться про етимологічний аналіз лексики, контент-аналіз тексту з метою визначення лексико-семантичних полів, лінгвістичну герменевтику тощо². Крім того, питанням джерелознавства писемних пам’яток Київської Русі, теорії історіописання, спроможності інтерпретації приділяється невиправдано мало уваги.

Ми ж і далі буквально сприймаємо подієву канву наративу, намагаючись “всі повідомлення літопису витлумачити “реалістично”, не зупиняючись при цьому перед вочевидь хибним тлумаченням стилістичних засобів літопису”³. Необхідно дуже обережно ставитися до оповідальних парадигм і формул, на основі яких створювалися літописні тексти, особливо ті, що відображають ранню історію Київської Русі. Світосприйняття їхніх творців було орієнтоване на біблійні зразки та події Священної Історії гебреїв⁴. Священна історіософія Біблії диктувала староруським книжникам схему історичного процесу й була джерелом осягнення історії своєї країни, її ролі і місця у тогочасному світі.

Розглянемо, наприклад, літописну легенду про хозарську данину, вміщену в недатованій частині “Повісті временних літ”. Більшість дослідників, буквально сприймаючи вислів літописця “Съдумавше же поляне и вдаша от дыма мечь”⁵, трактують його як вияв хороброті і завзятості слов’ян або вбачають у ньому акт роззброєння полян хозарською адміністрацією — знищення їхнього військового потенціалу⁶. Насправді ж, мотив мечів обосічених, запозичений літописцем з Книги Псалмів (Пс. 149, 4), був покликаний обґрунтувати наскрізну для цього грандіозного літописного твору ідею богообраності Київської Русі (бо поляни то “яже ныне зовомая Русь”) й утвердити вищість християнства над іудейством⁷.

Через старозаповітні прототипи розкривалися і осмислювалися й інші події та явища давньоруської історії. Вельми симптоматичним щодо цього є, наприклад, непряме уподібнення старокиївськими книжниками першого християнського володаря Русі князя Володимира (980—1015 рр.) біблійному царю Соломону. Історія його одруження з “грекинею”, дружиною вбитого ним рідного брата Ярополка, асоціюється з історією Давида і Вірсавії⁸. І цим не вичерпується перелік біблійних запозичень, наведених у “Повісті временних літ”.

Ще однією больовою точкою вітчизняної історіографії є державницько-націоналістична ідеологічна заангажованість багатьох праць. Проникаючи внаслідок фахової некомпетентності укладачів навчальних посібників з історії та історіографії України у вузи та школи, популяризовані в них праці таких далеких від науки авторів, як О. Знойко, Е. Ігнатович, Ю. Канигін та ін., справляють істотний вплив на (де)формування масової історичної свідомості. Пафос подібних видань визначає ідея тягlosti і безперервності державності українців, що своїми витокami сягає буцімто скіфо-сарматських і навіть ще більш ранніх (залежно від масштабів авторського уявлення) часів. Характерно, що і у фаховій літературі державницький напрям нерідко розглядається мало не як безальтернативна запора “поступу українського історичного знання”⁹.

Однак при цьому такі автори не завдають собі клопоту поставити питання: “Що таке “державність” чи “держава” в реалітетах архаїчного соціуму?”. Наші уявлення про державу склалися під впливом розробленого класиками марксизму-ленінізму й пізніше перетвореного під впливом жорстких настанов радянського офіціозу в науці у непогрішну догму вчення. Його теоретичні постулати (ніде правди діти) й досі, попри словесні відхрещування, визначають напрям розвитку наукової думки. Я не маю намірів, зрештою, навіть морального права штурхати ногами поваленого лева. Пояснювальні моделі марксизму виявилися відірваними від сучасних наукових течій і тому не в усьому є додатними для осягнення розмаїття історичного життя взагалі й плину державотворчих процесів доби середньовіччя на сході Європи зокрема.

У модерній історіографії й історіософії освоюються (і небезуспішно) інші, гнучкіші визначення змісту поняття “держава”. Очевидно, можна

погодитися з тим, що “будь-яка держава має дві спільні характерні риси: 1) використовує силу з метою домогтися підкорення своїм командам; 2) претендує на право командувати і право підкоряти, тобто на те, аби бути легітимною”¹⁰. Друга риса уявляється особливо важливою, бо “дає змогу встановити чітку відмінність між бандою грабіжників і державним апаратом”¹¹. Дійсно, на ранніх етапах становлення державності дії цього так званого “апарату” нагадують сучасний рекет.

У давньоруській історії своєрідним аналогом цього явища виступало полюддя київських князів кінця IX — початку X ст. Назване у творі Константина Багрянородного “Про управління імперією” “кружлянням”¹², воно відображає характер і форму “окняжіння” київським центром східнослов’янських племінних союзів. Полюддя здійснювалося взимку, після закінчення збирання врожаю, й тривало до весни. В цей час князь зі своїми військовими слугами-дружинниками (майбутнім державним апаратом) перебував на повному утриманні слов’янських громад. Користуючись монопольним правом застосування сили і оподаткування, ця, скористаймося запропонованим свого часу св. Августином терміном, пізніше використаним М. І. Костомаровим для позначення давньоруської дружини, “розбійницька зграя”¹³ розглядала полюддя як основне джерело одержання засобів для існування.

Зібрані дари-контрибуції (хутра, мед та інші “північні” товари) перепродувалися на міжнародних ринках, передусім у Візантії, що давало можливість цим професійним воїнам придбати дороге озброєння, добрих коней, зрештою, модний одяг і обладунок. Промовистим щодо цього є повідомлення “Повісті временних літ”, яким відкривається літописна стаття 945 р.: “В се же лѣто рекоша дружина Игореві: “Отроци Свѣнелъжи и зодѣли ся сѣть оружьем и порты, а мы нази (виділено мною. — В.Р.). Поиди, княже, с нами в дань, да и ты добудеши и мы”¹⁴.

Говорячи про початки державності на Русі, не можу утриматися від спокуси навести розлогу цитату із прозового твору знавця української історії, археолога й чудового письменника В. П. Петрова (Домонтовича). З притаманним йому тонким відчуттям подиху історії він яскравими й соковитими барвами достоту правдоподібно змалював народження молодої держави: “... По ріці пливли човни з трикутниками вітрил. Перед тим, як рушити через пороги, на цих берегових кручах з своїм полоном спинявся похмурий, закутий в залізо рудоволосий конунг, князь. Князь-грабіжник — работорговець — гість.

Берегом він гнав м’язистих, широкоплечих парубків і вродливих, до свідчених у хатньому рукомеслі дівчат, рабів і рабинь, загарбаних по спалених селищах на самотніх річках в цілинній глибині нерубаних лісів. Він віз з собою на лодіях зв’язки хутер, сріблясто-чорні, синяво-димчасті, червоно-жовті коштовні хутра, які призначені були прикрашати плечі візантійських красунь — царівен і циркових акробаток. Дбайливо перев’язані рогами й ликом лежали паки хрому, юхти, сап’яну, тонко вичинених зелених, червоних, чорних, синіх шкур.

В’їдливо й гостро пахли баранячі хутра. Тьмяний медв’яний аромат ішов од великих липових кадовб. Грубі круглі плити червоно-жовтого воску й сушена біло-сіра риба, нанизана на лико, заповнювали середини лодій.

Вертаючи з Візантії, конунг-володар привозив з собою коштовні золототкані тканини, паволоки й оксамити, прозоротонкі барвисті шовки й важку парчу, жовті вузькогорлі конусовидні амфори з міцним і солодким вином, золоті й срібні нашійні кола для своїх жінок, колти з птахом-сирином, а разом з тим незнані доти уявлення про муровані міста, палаци й

церкви, про релігію й державу, про Божу владу Церкви й державну владу царя. Конунг мріяв стати басилевсом, царем. З Олафа й Інгвара-Василієм”¹⁵.

Шлях від верховоди розбійницької банди до помазаника Божого був довгим і складним, як і шлях “із Варяг в Греки”. За словами Константина Багрянородного, то було “болісне і страшне, нестерпне і трудне плавання”¹⁶. Такою ж складною, повною небезпек була подорож у “полюддя”. Трагічно вона закінчилася, наприклад, для князя Ігоря, який за намовою своїх дружинників вирушив “в дань” до древлян: “И послуша ихъ Игорьъ, иде в Древа в дань, и примышляше къ первой дани, и насиляше имь и мужи его. Возьмавъ дань, поиде въ градъ свой. Идушу же ему въспять, размысливъ рече дружинѣ своей: “Идѣте съ данью домови, а я возвращюся, похожу и еще”. Пустѣ дружину свою домови, съ малом же дружинѣ возвращатися, желая больша имѣнья. Слышавше же древляне, яко опять идеть, сдумавше со княземъ своимъ Маломъ: “Аще ся въвядить волкъ в овцѣ, то выносите все стадо, аще не убьемъ его, то вся ны погубить”. И послаша к нему, глаголюще: “Почто идеси опять? Поималъ еси всю дань”. И не послуша ихъ Игорьъ, и вышедше изъ града Изькорьстѣня древлене убиша Игоря и дружину его; бѣ бо ихъ мало”¹⁷. Ця колізія яскраво висвітлює драматичний характер зав’язки давньоруської державності, яка зростала внаслідок протистояння місцевого автономізму гегемоністським устремлінням київського князя та його дружини. Остання, хоч і була ще “розбійницькою зграєю”, все ж несла в собі, на думку М. І. Костомарова, зародки державності¹⁸. Тому небезпідставним є поширене у новітній літературі визначення Київської Русі кінця IX—X ст. як дружинної держави.

Полюддя було характерне для перехідного періоду від соціально-постаршого до державного суспільства¹⁹. Подальше вивчення еволюції його змісту та хронології існування відкриває перспективу глибше осягнути можливості розвитку державотворення у східних слов’ян. Адже говорити про більш-менш тривалу державну організацію на Русі можна, очевидно, лише з того моменту, коли припиняються наїзди князівських дружин та їхні відносини з племінними княжіннями регламентуються законодавчо²⁰. При цьому слід відмовитися від спроби датувати час створення Давньоруської держави з точністю до року.

Тим часом за усталеною історіографічною традицією точкою її відліку вважається 882 р. (чи близько цього). Тоді, як повідомляє “Повість временних літ”, “поиде Олегъ поимъ воя многи, варяги, чюдѣ, словѣни, мерю, весь кривичи, и приде къ Смоленску съ кривичи, и прия градъ, и посади мужъ свои, оттуда поиде внизъ, и взя Любещъ, и посади мужъ свои. И придоста къ горамъ хъ киевскимъ... И сѣде Олегъ княжа въ Киевѣ, и рече Олегъ: “Се буди мати градомъ русьскимъ”²¹.

На основі цього літописного повідомлення науковці дійшли висновку, що нині вже став хрестоматійним, про те, що тим самим Олег об’єднав Русь в одне державне тіло з центром у Києві. На мій погляд, такий підхід є спрощеним і неприйнятним хоча б тому, що в його основу покладені сформовані літописцями кінця XI — початку XII ст. уявлення про поділ Русі на Новгородську і Київську “половини”. О. О. Шахматов встановив, що Початковий літописний звід 1095 р., який передував “Повісті временних літ”, відкривався словами: “Временъик, иже нарицається Летописание русьскихъ князь и земля Русьскыя, и како избѣра Бог страну нашу на последнее время, и града почаша бывати по местом, прежде Новгородская волость и потомъ Киевская (виділено мною. — В. Р.), и о статьи Киева, како въименовася Киев”²².

Процеси формування державності на півночі і на півдні східнослов'янського світу відбувалися асинхронно і нерівномірно. До того ж не треба перебільшувати ступінь політичної міцності та її виразності цих первісних об'єднань²³. Віддалені один від одного сотнями кілометрів, покритих густими лісовими масивами й непрохідними болотами (як тут не згадати слова М. Бердяєва про “ушибленную ширью” Русь), ці протодержавні утворення були різними як за рівнем набутого соціально-економічного, політичного й культурного досвіду, так і за етнічним складом.

Крім того, прийнявши таку схему утворення Давньоруської держави, ми змушені визнати, принаймні на формально-зовнішньому логічному рівні, що вона починається у Ладозі чи Новгороді, звідки об'єднанчі імпульси поширюються на київський південь. Але наявні археологічні дані не дають будь-яких підстав твердити про подібне. Навпаки, вектор процесів ендегенного соціального розвитку східного слов'янства пролягав у зворотному, порівняно з поширенням у Східній Європі варязьких старожитностей, напрямку²⁴, тобто з півдня на північ.

Гадаю, що початок існування Київської Русі як держави слід відносити до часу правління в Києві княгині Ольги (945—969 рр.). Встановлення нею більш суворого порядку збирання данини, визначення його строків і певних місць, регламентація податків були “вирішальним кроком на шляху одержавлення племінних княжінь, перетворення їх земель на державну територію Київської Русі”²⁵. Важко сказати, чи були підкріплені ці рішучі дії Ольги на законодавчому рівні. Її реформаторська діяльність, про яку в літопису лаконічно сказано: “устанавлиючи уставы и уроки”²⁶, здається, поклала початок формуванню норм прецедентного (ще не феодального²⁷) права.

На відміну від своїх попередників на київському престолі Ольга відмовилася від привнесеної войовничими варягами практики організації збройних походів на Візантію. Натомість вона спорядила мирне посольство й вирушила у 954—955 рр. до Царгорода. Не маючи на меті розглядати дискусійні питання хронології її візиту та змісту проведених переговорів, лише зауважу, що ця подія мала визначальне значення для легітимації Київської держави у тогочасному християнському світі. Ставши хрещеницею імператриці Олени, київська княгиня продемонструвала тим самим свою духовну спорідненість з візантійським імператорським домом²⁸. Відповідно до тогочасних уявлень східних і південних слов'ян їхня державність нібито походила від Візантії.

Отже, оповіді “Повісті временних літ” про легендарного полянського князя Кия, який буцімто “ходил Царюгороду... ко царю, якоже скажуть, яко велику честь прияль от царя, при котором приходивъ цари”²⁹, а також про Ольжині відвідини візантійської столиці³⁰, яка прибула до Костянтина VII подібно до того, як “савська цариця” до Соломона в Єрусалим (2 Хр., 9—12), мали обґрунтувати думку про те, що “народження” Київської держави сталося нібито за сприяння Бога й з благословення володаря царгородського престолу — міфічного глави сім'ї усіх християнських народів тогочасного світу.

Запровадження християнства у Київській державі за Володимира Святославича остаточно закріпило цю легітимність або удержавило державність. Християнізація Русі означала входження її до світової християнської спільноти (“the Byzantine Commonwealth”) за Д. Оболенським, віднайдення нею свого, чітко визначеного місця в співдружності християнських держав. Завдяки принизливому для візантійського імператорського дому шлюбу Володимира з Анною Пурпурогенетою київський князь одразу посів у цій ієрархії чільне місце.

З прийняттям християнства Київська Русь ніби очистилася від скверни, знайшла духовне прозріння: “Благословен Господь Иисус Христос, иже въ злюбил новыя люди, Руськую землю, и просвѣти ю (виділено мною. — В. Р.) крещеньем святым”³¹ й, відтак, з не держави стала державою³². При цьому слід мати на увазі (це принципово), що саме слово “держава” до XVII ст. вживалося не у звичному для нас високому значенні, а побутувало лиш як одне із визначень верховної влади, було метафорою її царственності і могутності³³.

Отже, годі навіть уявити, щоб хтось із мешканців княжого Києва чи іншого давньоруського міста міг подумати про те, що він живе у Давньоруській або якійсь ще державі.

Такими ж двоїстими були в середньовічній Русі й уявлення про владу: “влада належить роду, а не особі, і тільки вождь, приймаючи її від старших, може від імені всіх розпоряджатися нею так як треба. Влада — це сила роду, який час від часу наділяє нею одного із його членів. Таку владу держать різні представники роду, і слово “д е р ж а в а” в такому вживанні означає просте держання влади”³⁴. Прийняття князем Володимиром Святославичем християнства, розцінене літописцем як чудесне прозріння³⁵, символізує перетворення його влади, яка відтепер є царською (грецьке *basileia*). Невипадково після хрещення Володимир прибирає ім’я Василя, яке не тільки символізувало його небесного християнського патрона, але й було тотожне йменню шурина — візантійського імператора Василя II.

Значущість такого перевтілення Володимира, перетворення його влади на святу і царственну підкреслював у славнозвісному творі “Слово про Закон і Благодать” перший руський за походженням митрополит Іларіон: “...члѣское естъство съвлѣче же ся оубо каган нашъ (князь Володимир. — В. Р.) и съ ризами ветъхааго челвека съложи тлѣннаа отрясе прахъ невѣрїа и вѣлѣзе въ святую коупѣль, и породися от духа и воды. Въ Христа крестився. Въ Христа облѣчеса и изиде от коупѣли блгообразжюся сын бивъ нетлѣнїа, сын въскрышенїе имя притимъ вѣчно именовито на роды и роды — Василїи. Им же написася въ книги животнїа въ вышнїим градѣ и нетлѣннїим Іерусалиме”³⁶.

Історичний зміст цієї метафори розкривають наступні слова Книги пророка Ісаї:

“...святим буде зватися він,
кожен, записаний
в Єрусалимі” (Іс. IV, 3).

Таким уявлявся старокиївським книжникам шлях набуття Володимиром царственної влади.

Культурно-антропологічний аналіз уявлень про владу і соціокультурні механізми її функціонування, проведений у ряді праць О. П. Толочка³⁷, переконливо засвідчив, що за умов давньоруського реалітету формою існування держави була сім’я. “Рюриковичі, що одержали повноту влади в Східній Європі протягом другої половини X ст., були, — зауважує дослідник, — сакральним князівським родом, для якого влада є імманентною сутністю, а держава — єдино можливим способом існування. Держава навіть не становить собою мету існування цього роду, вона є самим цим родом, вона безпосередньо ідентифікується з ним. Творення держави є і організацією життєвого простору такої сім’ї, і одночасно ніби побічним наслідком життєдіяльності. ... Князівський рід мислиться як містична єдність, буквально як єдина тілесна сутність, нероздільне сімейне тіло, якому має відповідати єдине державне тіло”³⁸.

Загальним місцем у вітчизняній історіографії залишається положення про Київську Русь як “відносно єдину” ранньофеодальну за своїм харак-

тером державу, що з початку 30-х років XII ст. вступає в період феодальної роздробленості з притаманним йому прогресуючим розвитком виробничих відносин. Успадкована від С. В. Юшкова і Б. Д. Грекова така схема розвитку феодалізму на Русі по суті й досі не зазнала суттєвих змін. Тим часом жваві дискусії щодо філософії історичного процесу, зокрема, теорії формацій³⁹, які мали місце протягом останнього десятиліття у зарубіжній історіографії, актуалізують постановку засадничого, на мій погляд, для вітчизняної медієвістики питання про природу феодалізму та його хронологію на Сході Європи.

Розхоже розуміння феодалізму як ладу великого землеволодіння, що експлуатує селян-землеробів, є однобічним. Адже при такому підході увага акцентується тільки на соціально-економічному аспекті й натомість ігноруються інституційно-правничі, надбудовні його інститути. На Русі вони мали свої, часом дуже характерні особливості, тому важко встановити їх відповідність західноєвропейській моделі феодалізму. Ось чому І. Лисяк-Рудницький свого часу наголошував на тому, що суспільно-політичний лад Київської Русі “можна назвати феодальним лише з великим застереженням... На Русі не було, — на його думку, — формальних договірних відносин між князем і боярином. Земельні маєтності бояр були не умовними феодальними ленами, а спадковою власністю (вотчинами). Так само не було ієрархії аристократичних титулів. Київський великий, а згодом і старші удільні князі здійснювали зверхню владу над меншими удільними князями, але тому, що всі князі належали до тієї самої династії Рюриковичів, їхні взаємовідносини мали характер скоріше міжродинних, ніж феодальних зв’язків; їх розуміли як стосунки між батьком і синами чи між старшими і молодшими братами, а не як між сюзереном і васалом”⁴⁰.

Сучасний російський дослідник І. М. Данилевський вважає, що недосконалість системи державного регулювання земельних надань, розмитість чи радше незакріпленість їх меж довго “не давало змоги у Східній Європі розвиватися “нормальним” феодальним відносинам. Вони почали складатися на Русі — з характерними маєтностями — бенефіціями, всілякими імунітетами і скрупульозною регламентацією васальної служби — тільки на зламі XIII—XIV ст. і досягли повного розвитку у XVI ст. До цього часу, — на думку історика, — зв’язки, що умовно співвідносяться з васально-сюзеренними відносинами Західної Європи, існували в більш патріархальній формі особистих відносин, пов’язаних з централізованою експлуатацією земель, що знаходилися в корпоративній власності”⁴¹. Попри, можливо, певну категоричність висновку вченого сформульовані ним основні положення є все ж цілком прийнятними.

Важливими щодо цього, проте недостатньо поцінованими досі наукою залишаються спостереження Б. М. Флорі щодо інституту так званої “служебної організації” та її ролі у розвитку суспільно-політичного ладу Київської Русі XI—XII ст. На основі порівняльного аналізу джерельного матеріалу XIV—XV ст. дослідник дійшов висновку про те, що “служебна організація” побутувала лише в тих країнах, де соціальні відносини ґрунтувалися на системі централізованої експлуатації при незначній питомій вазі або навіть повній відсутності приватно-феодальних елементів. “Виникнення “служебної організації” було не результатом створення великого вотчинного господарства і поглиблення поділу праці в процесі стихійного економічного розвитку, а планомірною акцією ранньофеодальної держави, спрямованою на задоволення її різноманітних потреб в умовах слабого розвитку товарно-грошових відносин. Виділивши з підвладного населення частину людей для відбування певних служб, держава забезпечила собі послуги, продукти й вироби, що було не під силу членам підко-

рених нею общин, постійно зайнятих звичайним землеробським господарством”⁴². Такий характер відносин між владою і населенням у перші століття існування Київської Русі моделював, як уявляється, своєрідність її суспільного устрою.

З 90-х років було зламано чимало списів і довкола етногенетичних процесів, що відбувалися у давньоруському суспільстві, й проблеми формування української національної ідентичності. Визначальною темою цих дебатів було й почасти залишається питання про те, існувала чи не існувала давньоруська народність. Спектр думок сягає від повного несприйняття самого концепту “давньоруська народність” до обережних суджень про незавершеність формування давньоруської етнокультурної спільності, її невиразність тощо⁴³.

Щоправда, останнім часом зросла увага дослідників до досвіду західної історіографії, намітилися тенденції до зваженої верифікації старих підходів і створення нових⁴⁴. Для незаангажованого національними й політичними симпатіями історика анахронізмом видаються уявлення про населення Київської Русі як “єдину давньоруську народність”. Це були люди “з різною зовнішністю, мовою, матеріальною і духовною культурою. При всій, здавалося б, спорідненості вони різнилися системами метрології й словотворення, діалектними особливостями мови й улюбленими різновидами прикрас, традиціями і обрядами”⁴⁵. Разом з тим іншою крайністю було б твердження про глибоку закоріненість новітніх націй і держав Східної Європи у спільній киево-руській спадщині.

Питання про право російського й українського народів на цю спадщину віддавна дебатуються у науці. Московські книжники-історіографи другої половини XVI—XVII ст. сформулювали концепцію тотожності Київської Русі і Московського царства, що мала продемонструвати споконвічну присутність останнього у світовій християнській історії⁴⁶. Її розвинули наступні покоління російських дослідників, які почасти й дотепер поділяють думку про те, що лише Великоросійська держава була спадкоємницею державно-політичних інститутів, духовних і культурно-релігійних традицій Київської Русі. Альтернативою цій “схемі” стала запропонована понад дев’ять десятиліть тому концепція М. С. Грушевського, викладена ним у статті “Звичайна схема “русскої” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства”.

Історик вважав “нераціональним” “сполучування старої історії полуднених племен, Київської держави, з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою, з Володимиро-Московським князівством XIII—XIV вв. так, наче се останнє було його продовженням”⁴⁷. Натомість він твердив, що “київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV—XVI вв. Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені і відносини до неї Київської можна б скоріше прирівняти, наприклад, до відносин Римської держави до її гальських провінцій, а не преємства двох періодів у політичній і культурній житті Франції”⁴⁸.

Ця модель-схема опиралася, зауважив О. П. Толочко, на відмінну від великоруської літописну традицію Іпатієвського зводу, який є об’єднанням київського та галицько-волинського літописань, що сталося не пізніше часів Данила Романовича.

Механічне об’єднання Київського й Галицько-Волинського літописів, що припало на початок XIII ст., ймовірно, істориком “було сприйнято як момент “переходу” від одного періоду до іншого”⁴⁹. Втім, не думаю, що, поділяючи історію України-Руси на київський і галицько-во-

линський період, М. С. Грушевський знаходився у полоні літописних джерел і сліпо слідував за ними. Очевидно, він наслідував погляди свого вчителя В. Б. Антоновича, який пов'язував історію Київської Русі з розвитком українських земель й першим увів до наукового обігу термін “Україна-Русь”⁵⁰.

Отже, М. С. Грушевському необхідно було використати відповідну термінологію, аби підкреслити тяглість та безперервність плину української історії. Саме тому в третьому томі своєї “Історії України-Руси” він виділив спеціальний розділ під назвою: “Галицько-Волинська держава”. Проте дослідник не аргументував історичну сутність Галицько-Волинської держави, вважаючи, вочевидь, цей термін досить умовним.

Вперше висунута М. Стрийковським і розвинута українськими хроністами другої половини XVII ст. теорія “Галич — другий Київ” ґрунтується на тих самих історіографічних засадах, що й “звичайна схема” російської історії. Тому говорити про Галицько-Волинське князівство як єдину спадкоємицю Київської Русі не доводиться. Такі розхожі у вітчизняній історіографії уявлення суттєво обмежують і збіднюють зміст історії української середньовічної держави, заперечуючи тим самим її існування на теренах Київщини і Чернігівщини⁵¹. Створене Романом Мстиславичем у 1199—1205 рр. Галицько-Волинське об'єднання було, як слушно наголошує М. Ф. Котляр, складовою частиною Києво-Руської держави⁵². Галич був важливим, проте не єдиним осередком давньоруської державності у Південній Русі. Його могутній суперник — Чернігівське князівство виступало проти гегемоністських планів владими́ро-суздальських і смоленських князів встановити тут свою гегемонію⁵³. Та й Київ не був зведений до ролі “граничного городка”, як вважають деякі історики.

Незважаючи на державну деструкцію Київської Русі й цезуру монгольського завоювання, її столий град залишався найвизначнішим осередком політичного й духовного життя, центром притягання для всієї Русі-України. В суспільній свідомості Київ був не тільки основним політичним і культурним центром, а й центром сакральним, осередком християнського благочестя. Завдяки цьому в другій половині XIII—XIV ст. зберігалася конфесійна єдність всієї території Київської Русі, що живила у масовій свідомості уявлення про неї як єдину державу.

Тому, на мою думку, важливим завданням є дослідження проблеми континуїтету, “перетікання” (термін, запропонований О. П. Толочком) княжої Русі-України в Україну козацьку. Цей аспект поки залишається практично не вивченим⁵⁴. Тим часом історія сприйняття (*Rezeptionsgeschichte*) чи сприйняття — одна з популярних нині царин гуманітарного знання⁵⁵, бо відкриває перспективу з'ясування сприйняття чи переосмислення представниками різних поколінь у різні епохи історичного минулого України, зокрема княжої доби.

* В основу статті покладено текст доповіді автора, виголошеної на засіданні Вченої ради Інституту історії України НАН України 28 листопада 2000 р.

¹ Див.: Котляр М. Ф. Деякі дискусійні проблеми історії Київської Русі // Укр. іст. журн. — 1988. — № 5. — С. 38—50; Мочя О. П. Київська Русь: результати та перспективи дослідження // Укр. іст. журн. — 1996. — № 4. — С. 41—49.

² Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX—XII вв.): Курс лекций: Учебное пособие для студентов вузов. — М., 1999. — С. 16.

³ Чижевський Дмитро. Магічне метання списа // Діалог культур: Святе Письмо в українських пам'ятках. — К., 1999. — С. 298. З 1956 р., коли була написана ця праця, ситуація практично не змінилася.

⁴ Raba J o e l. The Biblical Tradition in the Old Russian Chronicles // Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte. — 1992. — Band. 46. — S. 9—20.

- ⁵ Повесть временных лет. — М.; Л., 1950. — Ч. 1. — С. 16 (далі — ПВЛ).
- ⁶ Пор.: Гумилев Л. Н. Сказание о хазарской дани (опыт критического комментария летописного сюжета) // Русская литература. — 1974. — № 3. — С. 164—174; Магнер Г. Н. От дыма меч. Историческая основа легенды о полянской дани хазарам // Средневековая и новая Россия. Сб. научных статей. К 60-летию профессора И. Я. Фроянова. — СПб., 1996. — С. 189—195.
- ⁷ Ричка В. М. Літописне сказання про хозарську данину // Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи: 36 наукових праць (Матеріали конференції 2—5 вересня 1997 р.). — К., 1998. — Т. 2. — С. 401—405; Данилевский И. Н. Легенда о хазарской дани // Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX—XII вв.). — С. 327—335.
- ⁸ Sendegovich Savelij. Начало восточнославянской историографии с культурологической точки зрения: “Повесть временных лет” и Священная История евреев // Jews and Slavs. — V. 2 (The Bible in a thousand Years of Russian Literature). — Jerusalem, 1994. — P. 38—39.
- ⁹ Савенок Людмила. Державницький напрям як запорука поступу українського історичного знання // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26—29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Частина 2. XX століття. — Одеса; Київ; Львів, 1999. — С. 54—58.
- ¹⁰ Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX—XII вв.). — С. 163.
- ¹¹ Там же.
- ¹² Багрянородный Константин. Об управлении империей. — М., 1991. — С. 50—51.
- ¹³ Костомаров Н. И. Собрание сочинений. — СПб., 1904. — Кн. 5. — С. 331.
- ¹⁴ ПВЛ. — Ч. 1. — С. 39.
- ¹⁵ Домонтович В. Доктор Серафікус. Без грунту. — К., 1999. — С. 221—222.
- ¹⁶ Багрянородный Константин. Об управлении империей. — С. 50—51.
- ¹⁷ ПВЛ. — Ч. 1. — С. 39—40.
- ¹⁸ Костомаров Н. И. Собр. соч. — Кн. 5. — С. 332—333. Детальніше див.: Горский А. А. Древнерусская дружина (К истории генезиса классового общества и государства на Руси). — М., 1989. — 124 с.
- ¹⁹ Тимошук Б. О. Східні слов'яни VII—X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. — Чернівці, 1999. — С. 48—51. Пор.: Фроянов И. Я. Рабство и данничество. — СПб., 1996. — С. 492—502.
- ²⁰ Данилевский И. Н. Указ. соч. — С. 166.
- ²¹ ПВЛ. — Ч. 1. — С. 20. Подібна біблійна ремінісценція не могла прийти в голову язичнику Олегу.
- ²² Шахматов А. А. Повесть временных лет. Т. 1. Вводная часть. Текст. Примечания. — Пг., 1916. — С. 359.
- ²³ Лебедев Г. С. Русь Рюрика, Русь Аскольда, Русь Дири? // Старожитності Русі-України. 36 наукових праць. — К., 1994. — С. 146—153.
- ²⁴ Див. полемічні нотатки А. В. Назаренка у рецензії на книгу Goehrke С. Fgьzeit des Ostslaventьms/Unter Mitwirkung von U. Kьdlin. — Darmstadt, 1992 // Средневековая Русь, I. — М., 1996. — С. 177—178.
- ²⁵ Котляр М. Ф. Утворення Давньоруської держави. — К., 1993. — С. 29. Щоправда, дослідник відносить складання східнослов'янської держави у Середньому Подніпров'ї до середини IX ст. З діяльністю Ольги він пов'язує “другий етап” у розвитку державності.
- ²⁶ ПВЛ. — Ч. 1. — С. 43.
- ²⁷ Пор.: Зимин А. А. Феодалная государственность и Русская Правда // Исторические записки. — 1965. — Т. 76. — С. 234—242.
- ²⁸ Подскальский Герхард. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988—1237 гг.). — СПб., 1996. — С. 344.
- ²⁹ ПВЛ. — Ч. 1. — С. 13.
- ³⁰ Там же. — С. 44—45.
- ³¹ Там же. — С. 82.
- ³² Детальніше див.: Ричка Володимир. Середньовічна Україна-Русь: становлення ідеї християнської держави // Український історик. — 1997. — Т. 1—4 (132—135). — С. 70—79.
- ³³ Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси. — Л., 1986. — С. 276.
- ³⁴ Там же. — С. 268.
- ³⁵ Див.: ПВЛ. — Ч. 1. — С. 77.
- ³⁶ Цит. за: Молдован А. М. “Слово о законе и благодати” Илариона. — К., 1984. — С. 92—93.

- ³⁷ Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992. — 224 с.; його ж: Образ держави і культ володаря в Давній Русі // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. — 1994. — Т. III. — С. 17–46.
- ³⁸ Толочко О. П. Русь: держава і образ держави. — К., 1994. — С. 10.
- ³⁹ Гуревич А. Я. Теория формаций и реальность истории // *Культура и общество в средние века — ранее Новое время. Методика и методология современных историко-антропологических и социокультурных исследований. Сб. аналитических и реферативных обзоров*. — М., 1998. — с. 10–33.
- ⁴⁰ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. — К., 1994. — Т. 1. — С. 49.
- ⁴¹ Данилевский И. Н. Указ. соч. — С. 117.
- ⁴² Флоря Б. Н. “Служебная организация” и ее роль в развитии феодального общества у восточных и западных славян // *Отечественная история*. — 1992. — № 2. — С. 56–74.
- ⁴³ Пор.: Мочя О. П. Давньоруська народність // *Укр. іст. журн.* — 1990. — № 7. — С. 3–13; Дзира І., Пінчук О. Чи була спільна колыска трьох братніх народів (історико-лінгвістичний нарис) // *Неопалима купина*. — 1993. — № 3–4. — С. 5–16; Ісаєвич Я. Проблема походження українського народу: історіографічний й політичний аспект // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наукових праць*. — Львів, 1995. — Вип. 2. — С. 3–17; Ричка В. М. Київська Русь: Проблема етнокультурного розвитку (конфесійний аспект). — К., 1994. — 34 с.; Брайчевський М. Про походження українського народу // *Матеріали до української етнології*. — К., 1995. — Вип. 1(4). — С. 72–81; Дашкевич Я. Нація і утворення Київської Русі // *Матеріали до української етнології*. — Вип. 1(4). — С. 97–102.
- ⁴⁴ Здається, чи не першим серйозним кроком на цьому шляху став “Круглий стіл” істориків України, проведений у серпні 1993 р. Див.: *Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України*. — Львів, 1995. — 127 с. З найновіших публікацій назвемо статтю Олександра Мотиля “Реконцептуалізація націй” (*Критика*. — 2000. — № 10).
- ⁴⁵ Данилевский И. Н. Указ. соч. — С. 171. Пор. С. 282.
- ⁴⁶ Плюханова М. Сюжеты и символы Московского царства. — СПб., 1995. — С. 54–55, 233.
- ⁴⁷ Грушевський М. Звичайна схема “русскої” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства // *Вивід прав України: Документи і матеріали до історії української політичної думки*. — Без місця вид., 1964. — С. 13.
- ⁴⁸ Там же. — С. 14.
- ⁴⁹ Толочко Олександр. Коли перестала існувати “Київська Русь”? (Історіографічна доля одного терміну й поняття) // *Київська Старовина*. — 1992. — № 6. — С. 12.
- ⁵⁰ Когут Зенон. Формування української національної історіографії // *Четвертий міжнародний конгрес українців*. — Одеса, 26–29 серпня 1999 р. — С. 7.
- ⁵¹ Детальніше див.: Ричка Володимир. Середньовічна українська держава в історичній схемі Михайла Грушевського та концептуальних вимірах історіографії: проблеми і перспективи // *Rossica: научные исследования по русистике, украинистике и белорусистике*. — Praha, 1997/2/ — С. 27–32.
- ⁵² Котляр М. Ф. Від Києва до Галича (Осередки державності у Південній Русі XII–XIII ст.) // *Роль столиці у процесах державотворення: Історичний та сучасний аспекти. Матеріали науково-практичної конференції*. — К., 1996. — С. 36–37.
- ⁵³ Коваленко Володимир. Чернігово-Сіверська і Галицько-Волинська землі у XII–XIII ст. (До питання про перші осередки давньоруської державності) // *Другий міжнародний конгрес українців (Львів, 22–28 серпня 1993 р.)*. Доповіді і повідомлення: Історія. — Львів, 1994. — Ч. 1. — С. 20.
- ⁵⁴ Мені відома лише одна праця на цю тему: Толочко Олександр. “Русь” очима “України”: в пошуках самоідентифікації та континуїтету // *Сучасність*. — 1994. — № 1. — С. 111–117.
- ⁵⁵ Шевченко Ігор. Сприйняття Візантії // *Критика*. — 1998. — № 11(13). — С. 16.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Н. В. ШЕВЧЕНКО (Миколаїв)

Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні *

У 30—50-ті роки, за незначним винятком (Пауер “Середньовічні жінки” або Стентон “Англійські жінки в історії”), спеціальні дослідження історії жінок не виходили за межі біографічного жанру або обмежувалися вузьким колом представниць прекрасної статі, що залишили яскравий слід у політичному та культурному розвитку народів.

Вигідно вирізняється хіба що книга “Стать і темперамент” М. Мід (1935 р.), в якій автор розвінчала переконання про те, що чоловіки та жінки створені природою для виконання певних ролей.

Спочатку вона, як і більшість людей, вважала, що роль чоловіка в сім’ї полягає у тому, щоб працювати, отримувати платню та годувати сім’ю, забезпечивши зв’язок останньої з більш широким соціумом; жінка, відповідно, має опікуватися сім’єю, яка і “повинна бути основною сферою її діяльності”. Цей розподіл ролей, зазначала М. Мід, виник внаслідок природних розбіжностей між чоловіком та жінкою. Сексуальні ролі в нашому суспільстві виникли скоріше на основі культурних і соціальних особливостей, а не з “природнього порядку речей” або “природньої течії явищ”³⁰.

Наступні ґрунтовні праці з цього питання з’явилися лише наприкінці 60-х років. Спалах активності дослідників був викликаний “сексуальною революцією” та активізацією феміністського руху на Заході. Ці події завершили тривалий процес становлення нової історичної дисципліни, яку назвали (може, не зовсім вдало) “історією жінок”. У цей же час сформувалася “нова соціальна історія”, яка принципово відрізнялася в методологічному та ідеологічному плані від старих національних шкіл. На відміну від останніх вона запозичила методи і прийоми дослідження у соціальних наук, насамперед соціології, соціальної психології і антропології, а ідейну орієнтацію — у масових суспільних рухів кінця 60-х років, які надали феміністському руху небувалої сили.

Новий імпульс отримало і прагнення глибше зрозуміти особливості життя жінок минулого. На зламі 60—70-х років багато молодих істориків з країн Західної Європи та Північної Америки стали досліджувати історію жінок, вважаючи, що вивчення минулого, як і аналіз сучасності, повинне спиратися на інформацію, яка стосується обох статей.

У цей період “жіноча історія” була ще тісно пов’язана з історією сім’ї, яка доповнила і збагатила першу, виявила її нові проблеми, зокрема, дві теоретико-методологічні схеми: теорія патріархату та “жіночої сфери”. Перша була запозичена у ліворадикальних представників фемінізму і зводилася до обґрунтування споконвічного пригноблення чоловіками слаб-

* З а к і н ч е н н я. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2001. — № 1.

кої статі та обмеження її ролі в усіх сферах суспільного життя — від економіки до політики. У зв'язку з цим М. Дейлі закликала до “священної війни” проти чоловіків з тим, “щоб дати волю жіночій енергії, яка була зведена до проституції в часи патріархату”³¹.

У 70-х роках прихильники теорії патріархату видали дослідження про місце жінок в американському суспільстві XVII—XIX ст., імідж жіночності і ставлення до нього чоловіків та про канони прийнятної жіночої сексуальності. Автори дійшли висновку, що традиційна для XIX ст. точка зору щодо непристойності відвертої жіночої чуттєвості була викликана підсвідомим прагненням заміжніх жінок забезпечити певну автономію у сімейних відносинах. При цьому чоловіків і жінок розглядали як дві протилежні суспільні групи з власними інтересами і сферами впливу, а головне — з певним історичним досвідом. Але внаслідок панування чоловіків у сфері економіки та політики вони були і в центрі уваги істориків (також переважно чоловіків), жінки ж були викреслені з історичних подій. У результаті, за словами Е. Дуглас і Ш. Ротамен, “жінки надавали перевагу здійсненню змін у суспільстві, не керуючи цим суспільством”³².

Теорія “жіночої сфери” ґрунтувалася на двоїстості ролі чоловіка і жінки в історії і на відміну від теорії патріархату не була такою категорично войовничою щодо чоловіків. Підвищений інтерес громадськості на початку XX ст. до історії фемінізму та боротьби за жіноче виборче право був задоволений виходом у світ праць М. Боксер “Соціалістичні жінки: європейський соціалістичний фемінізм у XIX — на початку XX ст.” (1978 р.) та “Історія жіночого виборчого права” (1981 р.).

Дослідників зацікавила тема політичної культури жінок, оскільки саме в цей час їх участь у боротьбі за політичну рівність з чоловіками була визнана як важливий критерій вагомості вкладу перших у досягнення людства. Так, С. Кент (в праці “Стать і суфражизм у Британії у 1860—1914 рр.”) і С. Холтон (“Фемінізм і демократія: жіноче право голосу і політичні реформи у Великобританії 1900—1918 рр.”) вважають політичну культуру жінок “тендітним правом феміністичного руху”. В різних країнах вона є продуктом не тільки соціально-економічного розвитку, активності жіночого руху, а й результатом чоловічої толерантності чи протидії. На думку Р. Шартьє, за умов існуючої у соціумі гендерної асиметрії з її правовою нерівністю жінок і виключенням їх зі сфери “високої політики” та переобтяженням домашніми клопатами доцільно говорити про існування жіночої субкультури.

Причини її неоднорідності прагнув з'ясувати Д. Мейєр у монографії “Стать і влада: повстання жінок в Америці, Росії, Швеції, Італії” (1987 р.). Він поставив під сумнів твердження прибічників фемінізму про те, що “історія жінок безправна і являє собою обмежений курс феміністського політичного руху”. За його спостереженнями, у XIX ст. тільки американські жінки зуміли не лише зберегти власну сферу впливу у суспільстві, а й розширити її, при цьому сформувавши власну політичну культуру, яка стала вирішальною у справі становлення традиційного американського способу життя з притаманними йому стимулами індивідуальної самореалізації.

Навіть у Швеції, наголошує дослідник, яка утримувала першість щодо досягнення свободи жінок, остання суттєво відрізняється від американської не тільки за обсягом, а й за способом її досягнення. Оскільки у Швеції вона є результатом не стільки боротьби жінок, а скоріше вибором чоловіків, що базувався на усвідомленні необхідності згуртованості нації за допомогою ідеї спільного Дому-родини, в якому жінка-мати займає почесне місце.

Намагаючись включити порівняльну історію жінок у традиційно чоловічу й з'ясувати суть їх історичного вкладу, Д. Мейер полемізує з твердженням Д. Келлі, яка у статті “Чи було у жінок Відродження?” дала на нього негативну відповідь, аргументуючи це тим, що жінки фактично були виключені з числа акторів історичної драми, а становили лише її фон. Д. Мейер визнає наявність у жіночій половині людства історичної можливості самореалізації не тільки у минулому (в часи матріархату), а й у XVII—XVIII ст. Аналізуючи сучасне становище жінок у західноєвропейських країнах та США, він наголошує на тому, що жінки не є винятково жертвами чоловічої історії, для них вона не тільки “минуле, а й автобіографія”.

Вважаємо за доцільне звернутися до літератури, автори якої досліджують як обставини формування, так і сутність політичної культури жінок. Зазначимо, що в цьому аспекті жіночих студій найбільш вагомим є вклад американської історіографії, яка займалася вивченням історії освоєння континенту і ролі жіноцтва у становленні традиційного американського способу життя³³. Так, тільки протягом 1970—1989 рр. цій темі було присвячено 50 монографій. Серед них особливий інтерес для нас становить праця М. Х. Бекон “Матері фемінізму: історія жінок-квакерів в Америці” (1986 р.). У ній автор показала, що хоча квакери як одна з релігійних сект були нечисленними, їх вчення про рівноправність чоловіка та жінки, освячену Богом, особливо активна проповідницька діяльність у цій сфері в XVII—XVIII ст. відіграла вагомий роль в утвердженні жіночої свободи в США³⁴.

Її феномен прагнула розгадати М. Б. Нортон у статті “Еволюція політичного досвіду білих жінок у ранній Америці”. Професор американської історії Корнуельського університету, яка здобула наукове звання у Гарвардському університеті, вона є також автором монографії “Дочки Свободи. Революційний досвід американських жінок (1750—1800)”. У згаданій статті дослідниця аргументовано піддає критиці поширену в історичній думці США тезу про період освоєння американського континенту як так званий “золотий вік” жіночої свободи з його ідеальною моделлю “грубої рівності з чоловічою половиною”, в основі якої — брак у колоніях жіночих рук. Поділяючи оцінки поважного ставлення чоловіків — колоністів до жіночої статі з правом останніх на вільний вибір шлюбного партнера, господарською самостійністю, вона, однак, вважає це вимушеним кроком.

М. Б. Нортон погоджується, що порівняно з європейськими жінками того часу американські колоністки мали більшу індивідуальну та економічну свободу, вищий моральний статус у суспільстві, але не схильна ідеалізувати його, оскільки у XIX ст. він зазнав суттєвих модифікацій у напрямі обмеження згаданих свобод. Зокрема, якщо у XVII ст. доросла американська жінка з огляду на відсутність усталених державних інститутів та права посідала вагоме місце в сім'ї і суспільстві, яке розглядалося як велика Родина—Дім, то вже у XIX ст. вона постає “пересічною жертвою індустріалізації, ув'язненою у власній домівці”³⁵. Гадаємо, спостереження М. Б. Нортон щодо особливого статусу американського жіноцтва та його еволюції в індустріальну добу має зацікавити вітчизняних дослідників соціально-економічного становища української жінки козацької доби.

Цій же темі присвячена стаття П. Бекер “Приборкання політики: жінки і американське політичне суспільство у 1870—1920 рр.” П. Бекер — професор Рутгерського університету, що спеціалізується на соціальній та інтелектуальній історії. Тема її дисертаційного дослідження — політична культура чоловіків і жінок (на прикладі політичної поведінки жителів

штату Нью-Йорк у 1870—1933 рр.). Вивчивши політичну поведінку американських жінок кінця XVIII—XIX ст., вона доводить існування їх власної культури, розуміння ними своїх владних повноважень, цілей, стратегії і тактики діяльності. З'ясування змісту останньої, вироблення жінками середнього класу в США політичної майстерності у рамках участі в соціальній роботі жіночих фондів, благодійних товариств, клубів розкриваються в її статті.

Поділяючи погляди різних дослідників щодо автономної ролі жінки в американському суспільстві XVII—XVIII ст., П. Бекер також вбачає основну причину цього у відсутності в колоніях соціально-економічних і політичних зв'язків та домінуванням сім'ї та общини, що й зумовлювало невелику різницю між політичною поведінкою чоловіків і жінок. До XIX ст., за її спостереженнями, участь жіноцтва у політичному житті суспільства була тісно пов'язана з родиною і домівкою, яка в той період була синонімом общини-суспільства. І жінки успішно поєднували “політичну діяльність, домашнє господарство та республіканські ідеали завдяки материнству, оскільки виховували синів та дочок як добродесних громадян та патріотів”³⁶.

Відтоді, наголошує американський професор, бере початок теорія, згідно з якою жінка має свою сферу суспільного впливу — Дім. З нього вона як жінка, мати, дочка має здійснювати, головним чином, моральний вплив. Але в той час внаслідок широкого суспільного звучання поняття «Дім» ця теорія не звужувала сферу участі жінки в політиці. Дискримінаційного характеру щодо жіночої політичної активності вона набула з 1820 р., зазначає П. Бекер, коли чоловіки в США отримали загальне виборче право і претензії жіноцтва на участь у виборах ними відкидалися як замах на традиційний розподіл статевих ролей. На їх думку, жінка мала народжувати і виховувати гідних громадян, а чоловік реалізував себе на господарському та політичному поприщі³⁷.

Саме звідси бере початок особливий стиль політичної поведінки чоловіків, який визначався певною мірою партійним членством і електоральною поведінкою, що об'єднувала всіх білих чоловіків і через клуби характеризувала своєрідний “чоловічий політичний ритуал”. Оформленню присутності чоловіків у політиці сприяли не тільки партії, а й політика уряду США, яка законодавчо закріплена в Конституції, де було зроблено ставку на публічні інститути, представлені лише чоловіками.

Не задоволені таким звуженням розумінням жіночої сфери суспільної активності, жінки, на думку дослідниці, намагалися надати цим сферам впливу більш широкого громадського звучання. Цьому у середині XIX ст. була підпорядкована і діяльність федерального уряду, зокрема, перенесення важелів управління економікою і соціальною сферою головним чином на політику. Соціальні програми включалися урядом до жіночої благодійної діяльності, яка набувала важливого суспільного статусу³⁸.

Противники активної участі жінок у політичному житті США у XIX ст. та й інших країн, зазначає автор, постійно акцентували увагу на так званій невідповідності традиційних жіночих атрибутів поведінки з їх емоційністю, скромністю, нерішучістю, любов'ю до краси та розкошів жорстким стандартам політичної поведінки чоловіків. Визнані здобутки жінок у соціальній сфері кваліфікувалися чоловіками як їх успіхи у громадській діяльності, заперечуючи причетність слабкої статі до політики.

П. Бекер порушує цю досить поширену і нині практику, трактуючи політику в “достатньо широкому сенсі, включаючи будь-яку дію, яка переслідує мету — вплив на курс чи поведінку уряду і суспільства в цілому”³⁹. За такого трактування політики будь-яка громадська активність, в

тому числі жіноча, впливає на прийняття урядових рішень, ініціює законодавчі зміни і тому є політичною. При цьому дослідниця не ігнорує наявність так званих жіночих рис політичної поведінки з її орієнтацією на розв'язання сімейних, освітніх, моральних та медичних проблем суспільства та розширення своїх соціальних контактів за рахунок спілкування в родинному колі, у той час як чоловіча культура більшою мірою пов'язана із зовнішнім світом і великими глобальними проблемами. На основі того, що сфера політична є багатовимірною, її жіночий вимір має бути всебічно оцінений, П. Бекер цілком слушно вважає жіночу політичну поведінку як субкультуру загальної політичної культури людства ⁴⁰.

Порівняно з чоловічою (яка уособлюється із загальнонаціональними виборами та партійною діяльністю) жіноча політична культура більше пов'язана з місцевим самоврядуванням та його щоденними соціальними клопотами, благодійністю ⁴¹. Ці спостереження поділяє і П. Холлінз, яка у праці “Жіночий вибір: жінки в англійському місцевому уряді 1865—1914 рр.” наголошує, що небагатьом фахівцям відомо, що задовго до отримання загального виборчого права у 1918 р. англійські жінки були представлені у місцевому управлінні. Так, незаміжні жінки, які мали право голосу, становили в Англії у вікторіанську епоху від 17 до 25 % місцевого електорату. Ці жінки, зазначає авторка, належали до різних класів, а ті, що були обрані в місцеві органи влади, — до середнього та заможного. Їх об'єднувало прагнення зберегти власну сім'ю, підтримати працюючих жінок та власниць невеликих крамничок. Незважаючи на близькість філантропії та місцевого управління, вони намагалися розв'язати суспільні проблеми того часу не в ході теоретичних дебатів, підкреслює П. Холлінз, “а на вулиці, у шкільних класах, на роботі” ⁴².

Автор згаданої монографії рішуче заперечує поширену думку, що жінка-політик — рідкість на фоні загальної картини політичного життя Англії XIX — початку XX ст., яка до того ж була гравцем у чоловічому стилі. Вона розглядає місцеве самоврядування як сферу політичну, де жінки набували досвіду й ініціювали постановку питань на державному рівні і де вперше виникла конфронтація жіночого образу в суспільному житті: як знайти підтримку “жіночої проблеми” з боку чоловіків шляхом використання вміння жінок для участі у житті, яке традиційно вважається чоловічим.

Нове кредо жінок, висловлене феміністкою-письменницею Рети Чайлд Дорр, полягало в тому, що вони, не претендуючи на рівність з чоловіками у “високій політиці”, легалізували свою участь у політичному житті. У 1910 р. П. Бекер проголосила: “Місце жінки — Дім... Але він складається не тільки з чотирьох стін індивідуального дому. Дім — це суспільство. Місто з громадянами — це сім'я. Школа — це колиска. Погано залишати Дім і Сім'ю без Матері” ⁴³.

Як і П. Бекер, П. Холлінз вважає характерною рисою політичної культури жіноцтва поміркованість у проведенні реформ, відданість тактиці малих справ, яка поступово веде до реалізації стратегічної мети. А дотримання принципу підтримки жінок-кандидаток у місцевих та вищих законодавчих органах влади, практична діяльність у фондах, товариствах сприяли набуттю досвіду локального розв'язання соціальних проблем. Успіхи, особливо на ниві регіональної політики, яка традиційно не приваблювала чоловіків і яка зі зміною системи виборів та падінням масовості типово чоловічих інститутів-партій, зробили жінку вагомим фігурою політичного життя США і Великобританії початку XX ст. ⁴⁴

Цікавим є спостереження П. Бекер щодо використання чоловіками США суто жіночої тактики політичної діяльності у 20—30-х роках. Чоловіки прагнули передоручити рутинну соціальну роботу жінкам як компен-

сацію за збитки від вторгнення жіноцтва в політичну сферу і визнання за ними рівних виборчих прав. З цим згоден і Д. Мейер (див. працю “Стать і влада: повстання жінок в Америці, Росії, Швеції та Італії”).

Яким же був вклад жіноцтва США і Великобританії у здійснення політичних реформ наприкінці XIX — початку XX ст.? Перш за все, на думку зарубіжних дослідників ⁴⁵, воно визначило свій спектр діяльності на політичному поприщі, зосередившись на регіональній політиці, зокрема, на соціальному захисті населення. Однак, зазначає П. Бекер, це не означало, що жінки сповідували лише тактику невеликих конкретних справ. На початку XX ст. вони добилися визнання їх права обирати парламент, щоб висунути своїх представників для захисту їх інтересів у політиці. По-друге, на законодавчому рівні жінки ініціювали проект створення жіночої поліції і спеціальних тюрем для них. По-третє, вони обґрунтували необхідність проведення реформ в освіті, створення системи охорони материнства, домоглися юридичного визнання власності заміжньої жінки ⁴⁶.

Незважаючи на те, що в політичній діяльності жінки нерідко ставали предметом сексуальної зацікавленості з боку колег-чоловіків і до них ставилися дещо зверхньо, як показала Л. Гордон у праці “Сімейне насильство, фемінізм і соціальний контроль” (1986 р.), жінки не були беззахисними жертвами соціальної і політичної системи. Вони маніпулювали останньою, щоб посилити свій вплив, інколи здійснюючи особливий стиль правління. Так, їм належала ідея створення паралельного жіночого уряду, який би опікувався освітою, тюрмами, охороною здоров'я, відпочинком та оздоровленням дітей, соціальним захистом та здійснював державний контроль за корупцією ⁴⁷.

Окремий розділ “Жінка і політика” є у третьому томі монографії “Історія жінок на Заході”, підготовленому Н. Девіс ⁴⁸. В ньому проаналізована участь європейського жіноцтва в усіх сферах політичного життя XVI—XVIII ст. (управління, включаючи монархію і республіку, армія, суд, парламент, міський уряд), а також у революційних подіях й боротьбі за свої громадянські права, включаючи виборче право. На її думку, усталений порядок, за яким жінки не мали громадянських прав і трактувалися як стаття, що за природою не здатна займатися публічною політикою, найбільш послідовно підтримувався у європейських республіках, в той час як монархії, особливо англійська, були лояльними до жінок-монархів.

Так, в Англії королева могла правити країною у разі відсутності спадкоємця престолу по чоловічій лінії. Завдяки новому стилю правління Єлизавети I, яка успішно розв'язувала проблеми релігійного і громадянського миру, економічного розвитку і розширення володінь англійської корони, був започаткований образ королеви як уособлення досконалої жінки, матері королівської родини і нації, що культивується і донині.

В той же час французькі королеви мали право правити тільки як регентші при малолітніх спадкоємцях трону. Причина цього, на думку Н. Девіс, пов'язана з традиційним страхом французького суспільства перед жіночою непостійністю і загрозою іноземного домінування в разі її одруження. Тому роль французької королеви суттєво відрізнялася від англійської.

Авторка цілком слушно визнає наявність жіночої політичної королівської культури, яка повинна стати об'єктом студій гендерних істориків. Однак, підводячи підсумок розділу, вона констатує, що попри появу окремих представниць жіноцтва у публічній політиці XVI—XVIII ст., особливо в бурхливі часи європейських революцій, перевага надавалася давній і більш ефективній традиції їх опосередкованого впливу на велику політику через чоловіків, коханців ⁴⁹.

Система цінностей і стереотипів жіночої поведінки, освітні орієнтири та сімейна роль жінок залишаються актуальними питаннями для дослідників гендерної історії, оскільки традиційні моральні чесноти жіноцтва не піддаються девальвації. Тому їх багатий внутрішній світ з притаманними йому законами спілкування і співчуття, дружби, специфікою творчості перебуває у полі зору культурологів.

Так, у статті “Дім без янголів: вікторіанська леді та жінки родини Пейджет” М. Петерсон, використовуючи зібрані і опубліковані нею матеріали багатьох сімейних хронік, мемуари, заповіти, дарчі епохи ХІХ ст., вирішила перевірити стереотип жінки вищого і середнього класу в Англії як уособлення янгола сім’ї “золотого віку”⁵⁰. М. Петерсон — доцент Індіанського університету Бломінгтона, яка стажувалася в Каліфорнійському університеті. Тематика її досліджень — соціальна історія вікторіанського середнього класу, включаючи духовний світ та ментальність останнього.

Історія трьох поколінь жінок родини Пейджет свідчила про те, що вони були добре освіченими і, крім традиційних для їх кола сімейних клопотів, чимало часу приділяли продовженню своєї освіти: музичній підготовці, читанню фахової і філософської літератури, нерідко професійно займаючись наукою, художньою творчістю. Сфера їх спілкування далеко виходила за межі родини. Як правило, вони приділяли чимало уваги благодійності, меценатству. Вони не були феміністками, оскільки, за спостереженнями авторки, у цьому не виникало потреби: їх батьки, а згодом чоловіки надавали їм повну свободу життєвого вибору, підтримуючи прагнення до самореалізації і на суспільному поприщі. Тому всі вони, навіть ті, що не мріяли про кар’єру, — зазначає М. Петерсон, — нерідко представляли інтереси своїх чоловіків чи братів, включаючи політичну діяльність. Її висновок щодо “янгола домашнього вогнища” — “мрії англійського жіноцтва з бідних верств, які вже працювали поза домом і прагнули проіснувати разом з родиною за 200 фунтів”, створивши недосяжний зразок світської леді, доволі переконливий⁵¹.

Як бачимо, введення до наукового обігу нової категорії аналізу (гендерного) соціокультурного розвитку людства трансформувало “жіночу історію” у гендерну, надавши їй статус як наукової, так і навчальної дисципліни. Піонерами у цій галузі стали Англія та США, в університетах яких у 1970 р. почали читати академічні спецкурси з історії жінок та жіночого руху, що зумовило появу спеціальних журналів з феміністичних проблем. Далі аналогічні процеси відбулися в Німеччині, Італії (1975 р.), а в Східній Європі — в Польщі. Крім періодичних видань, виникли наукові центри з жіночих студій, діяльність яких дала змогу сформулювати предмет і завдання “жіночої історії” як наукової дисципліни.

У 90-х роках прихильники нової гендерної історії перейшли від підготовки окремих статей та монографій, присвячених взаємовідносинам чоловічої і жіночої частин соціуму в різних країнах і в різні епохи, до масштабних проєктів реконструкції історії жіноцтва в контексті відносин з чоловіками на європейському континенті та в Північній Америці. Серед них — “Історія жінок Заходу”, яка стала колективним проєктом співпраці французьких, італійських, англійських, американських дослідників.

Ідея створення такого масштабного і популярного видання належала італійським історикам. Наприкінці 70-х років вони не тільки зацікавилися гендерними студіями, а й розпочали викладання гендерної історії в університетах і відчули гостру потребу у відповідній систематизованій літературі. Їх звернення до французьких колег з пропозицією підготувати багатотомне видання з історії європейських жінок не залишилося без ува-

ги: міжнародна команда фахівців, до якої приєдналися американські та англійські колеги, під загальною редакцією Д. Дюбуа та М. Перро виконала прохання італійців.

У 1987 р. була створена команда істориків під керівництвом Джузеппе Латерца, в якій переважали жінки. 1988 р. після зустрічі в Парижі у Італійському центрі культури вони виробили загальну концепцію видання і розпочали роботу над окремими томами незалежно одна від іншої, яку завершили у 1993 р. опублікуванням 5 томів (в Англії). Друге і третє видання побачили світ у 1995 і 1997 рр.

Книга написана в дусі європейської енциклопедичної традиції і являє собою широкий погляд на проблему в конкретно-історичному плані, базується на хронологічно-тематичному принципі. Кожен її том (т. 1 “Жінки в античну добу”, т. 2 “Жінки в епоху середньовіччя”, т. 3 “Жінки в епоху Відродження і Просвітництва”, т. 4 “Від зародження фемінізму до світової війни”, т. 5 “Жіноча культурна ідентичність 20 ст.”) відповідає певній епосі, але їх можна розглядати і окремо, оскільки мають внутрішню структуру, концепцію, стиль. Водночас, на думку авторів, починаючи з християнства до двох світових воєн, — це одна панорама, де були жіночі перемоги і поразки. У виданні показано, як склався гендер, організувалося соціальне, економічне життя через використання досвіду та поняття представництва.

Автори вважають, що історія жінки часто була прихованою, адже вона виконувала досить непомітні ролі: господині, помічниці чоловіка, тобто ті, які не потребують виокремлення. “Чи заслуговує жінка на окремий погляд в історичному контексті?” — на це запитання шукають відповідь автори нарисів першого і другого тому. За їх спостереженнями, в античній картині світу жінки становили сутність нерухомої її частини. У той час, коли чоловік уособлював активність, жінки виступали лише свідками того, як він творив долю. Це не означає, наголошують автори, що жінка не відігравала ніякої ролі, але її погляд був відшліфований домінантою чоловіка, який контролював засоби масової інформації та історичні архіви⁵².

Характер стосунків між статями зумовив кількість інформації про чоловіків і жінок. Від античності до сучасності, підкреслюють дослідники, відсутня конкретна інформація про жінок, що зумовило виникнення міфологічних уявлень. Отже, на їх думку, жінки схильні до показу їх історії не ними самими. Чим менше жінок беруть участь у громадській роботі, за спостереженнями дослідників, тим більше їх у літературі та міфології.

Як сформувався такий образ жінки? Образ за сценою життєвої драми? Для відповіді на ці запитання автори названого видання аналізують своєрідні “образні архіви”, які дають можливість простежити зміну цих образів. Так, шлюб, наголошують автори, був актом виокремлення з свого середовища і інтеграції в інше, водночас маючи власну структуру. Чоловік створив та захоплювався образом недосяжної мадонни і янголом у суспільствах, що оспівували “мадмуазель Флору”, захоплювалися її рисами, що наближали її до повії. В той час реальна жінка була далекою від цих полярних образів⁵³.

У період Просвітництва образ жінки пов’язувався з її соціальною роллю та обов’язками виховательки дітей: “жінка одружується і слугує тому, хто молиться, працює і бореться”. Водночас з XVIII ст. до нас долинув голос жінки, коли вона виходить на підмостки сцени як актриса, поетеса, а згодом з’являється на барикадах, у колонах демонстрантів.

Тільки у XIX—XX ст., зазначають автори, жінці дозволили залишати домівку і дбати про все суспільство. Жіночий голос в історії поширювався шляхом жестів, мови, писемності. Хоча і в цій сфері дослідники виявили

проблеми: жінці було заборонено писати від свого імені і підписувати власні твори. Але з ХІХ ст., коли ведення кореспонденції стало її обов'язком, листи, що були безцінним джерелом особистої і сімейної інформації, служили розкриттю духовного світу жінок. Для них відкрилася творчість релігійна через релігійну добротність. Але представникам прекрасної статі забороняли займатися наукою, історією, філософією, — всім, що потребувало власного представництва. Однак голос жінки, констатують автори, прорвався до широкої громадськості завдяки становленню феміністичного руху наприкінці ХІХ ст.⁵⁴

Серед актуальних проблем гендерної історії — збереження жіночої пам'яті, оскільки в державних архівах їй виділено мало місця. А приватні архіви, особливо сімейні, де зберігається особисте листування з жіночою доміную, як правило, більше потерпають під час війн. Отже, жінки залишають пам'ять в моді, парфумах, коштовностях, портретах. Ця своєрідна "феміністична археологія" є в краєзнавчих музеях, музеях-садибах, приватних колекціях. До джерельної бази "жіночої історії" відносяться бібліотеки романів, організовані жінками у ХІХ ст., де збиралися книжки певного характеру (бібліотека Маргарет Дюран, феміністична бібліотека в Амстердамі, бібліотека Шлезінгера в Кембріджі (США)).

Збірники документів, присвячені боротьбі жінок за свої права, опубліковані в США і Франції, а біографічні словники про видатних жінок, що готуються у більшості країн Заходу та США, трактуються авторами видання як дещо запізнений інтерес до вкладу жінок в історію, бо у всевітніх хроніках наводиться мало даних про них, оскільки вони розглядалися як об'єкти, а не суб'єкти історії (поряд з дітьми, рабами та літніми людьми)⁵⁵.

Згаданий вище колектив дослідників зосередився на вкладі жінки у загальну історію Заходу (Європи і Америки), не претендуючи на виклад історії взаємовідносин між статями, з'ясування їх природи. На думку авторів, саме в епоху романтизму в книзі "Історія Франції" Мішле кваліфікував стосунки між статями як двигун історії, вперше таким чином визнавши, що соціальна рівновага безпосередньо залежить від гендерної. Як чоловік керує жінкою? Якою була роль жінки в нацистській ідеології? Була вона жертвою чи агентом цієї системи? Якою мірою жінка вважається політичним актором? Відповіді на ці запитання подані у п'ятому томі. Основний висновок такий: серед найбільш "чоловічих сфер" (релігії, військової справи та політики) жінка утверджується в ході процесу демократизації⁵⁶.

"Чи досягли ми нині "кінця" "жіночої історії", кульмінації стійкого, неминучого прогресу в бік емансипації?" — ставлять питання автори останнього тому. Він є найбільш полемічним, оскільки підсумовує досягнення жіночого руху ХХ ст. Дослідники запитують себе: "Що може означати кінець історії без жінок? Сутінки чоловічої домінації та світанок нового суспільства? Нова ера, в якій зникне поділ на чоловіків та жінок? Чи світ, в якому чоловіки та жінки зможуть підтримувати свої відмінні характеристики і в той же час мати рівні права та можливості?"⁵⁷.

Сучасні феміністки, наголошують автори, досі сперечаються з цих питань. Чого прагне сучасна жінка? Той факт, що життєвий шлях сучасних жінок істотно відрізняється від їх матерів, настільки очевидний, що наврод чи потрібно це доводити. Ніхто не заперечує того, чого досягли жінки: право голосу, значне зменшення ризику при народженні дітей, контрацепція, нові можливості на робочому місці.

Жіноча історія виросла з жіночого руху, але це не повинно вводити в оману, застерігають автори, що історія, яку ми збираємося розповісти, це,

по суті, історія прогресу. На їх думку, вона набагато складніша. Образ ХХ ст. як часу прогресу для жінок на протигагу вікторіанській добі базується на низці кліше. Ми забуваємо різанину та світові війни і пам'ятаємо лише бурхливі 20-ті, які звільнили жінку “за необхідністю”, чи супержінку 1980-х — витвору фемінізму та споживацького суспільства, здатних зробити кар'єру, виховати дітей тощо. В той же час соціальна функція ідеалу супержінки трактується ними такою, що має замаскувати дедалі зростаючу нерівність між статями⁵⁸.

Визнаючи жінок активними учасниками історичного процесу, автори згаданого видання вважають безперспективним виклад їх історії ізольовано від чоловіків. Замість цього вони пропонують гендерний підхід. Стосунки між чоловіками і жінками — важливий вимір історії, не природний факт, а соціальна конструкція, і їх визначення постійно змінювалося. Тому читачі повинні запитувати не про досягнення жінок, а про еволюцію “гендерної системи”, під якою вони розуміють набір гендерних соціальних ролей. Зміни у становищі жінок потрібно розглядати порівняно із змінами у становищі чоловіків.

Автори вирішують питання про витоки і наслідки гендерної революції, яка, на їх думку, спричинила кризу чоловічої ідентичності. Початок її датують не раніше середини 1960-х, коли стосунки між статями почали змінюватися у більшості західних країн. Важко визначити найбільш впливові фактори цього, але до їх числа відноситься жіночий рух. Не менш вагомою була зміна у приватній сфері: ідея, що чоловік і дружина є рівноправними партнерами у шлюбі і що чоловік не є “головою домогосподарства”, вплинула спочатку на право США і Великобританії, а потім і правові системи континентальних країн. Нині закон визнає різноманітність типів родини і жіночих ролей, а більш ліберальне ставлення до контрацепції та абортів дало змогу жінці більше володіти своїм тілом і сексуальністю.

В міру того, як дедалі більше жінок виходили на ринок робочої сили і брали участь у культурній та політичній діяльності, змінювалося приватне законодавство. Зменшення тягара домашніх обов'язків заохочувало жінок повніше брати участь у публічній сфері. Хоча законодавство і податки продовжували відображати сімейні нерівності минулого, відбиваючи бажання працювати у багатьох жінок, соціальна держава дала їм більше незалежності. Вона не лише запропонувала захист, але й створила нові робочі місця і полегшила тягар сімейних обов'язків. Разом з традиційною домогосподаркою зникла автократія в шлюбі. Автори припускають, що відбулася демократизація сімейного життя, що призвела до зміни культури кохання. У всіх цих змінах, особливо в завоюванні політичної і символічної автономії, яка дала можливість сказати: “ми — жінки”, фемінізм 70-х років відіграв основну роль⁵⁹.

Питання гендеру і раси трактуються авторами “Історії жінок Заходу” як “ще одне невивчене поле”. Вони задають питання: “Як ми можемо пояснити стосунки між жінками-колоністками і жінками колоніальних народів? Коли зустрічаються дві цивілізації, як жінки ставляться до жінок, чоловіки до жінок і навпаки з обох боків? Яку роль відіграли іммігрантки (та їх доньки) у збереженні етнічної ідентичності або у сприянні інтеграції?”. Зазначимо, що вони не залишають поза увагою “радянський експеримент, який спочатку запропонував встановити нові стосунки між статями, як і між класами, нав'язуючи цей ідеал всьому світу в той час, як йому було властиве розходження між ідеалом і дійсністю”⁶⁰.

Автори звертають увагу читачів на ту обставину, що прагнули відтворити не тільки історію гендерних відносин, а й врахувати специфіку їх у

різних географічних регіонах. Деякі країни, на їх думку, стали експериментальними лабораторіями для нової моделі гендерних відносин. Так, Сполучені Штати, які, всупереч періодичним виявам пуританства, визнаються ними місцем народження “сучасної жінки” і “руху за визволення жінок”. Серед країн — лідерів з жіночої емансипації вирізняється Швеція. При цьому автори зацікавлені у залученні до своєї праці фахівців з “жіночої історії” країн Східної Європи, оскільки цілком слушно вважають, що без жіноцтва згаданого регіону історія жінок Європи буде неповною ⁶¹.

Паралельно з розвитком “жіночої історії” у 80-х роках відбувався теоретичний пошук “актуалізації фемінізму”, що поступово привів до інституалізації нового напрямку в суспільних і гуманітарних науках. Вищі навчальні заклади США, Канади, країн Західної і Східної Європи включили у свої програми курси “жіночої історії”. Багато з них надають студентам можливість спеціалізуватися у цій галузі. В США таким університетом є університет Брауна в Принстоні, де Дж. Скотт керує центром Пемброка з дослідження історії жінок. Спеціалізується з гендерної історії і Колумбійський університет. Важливими центрами вивчення програми “Гендер і глобальні зміни” є Корнуельський університет та Масачусетський технологічний інститут.

Визнаним авторитетним центром жіночих студій у США є жіночий коледж у рамках Гарвардського університету, який був заснований у 1879 р. і отримав свою назву на честь Анни Радкліф, що у 1943 р. започаткувала перший фонд для підтримки жіночої освіти. До 1951 р. він діяв як муніципальний університет для жінок, однак фактично коледж став відомим центром жіночої освіти не тільки в США, а й центром здобуття наукового ступеня з жіночих студій (класичної філології, історії, філософії). З 1970 р. президент Гарвардського університету Дж. Петерсон визнав Радкліф коледж як незалежний інститут жіночої освіти та науковий центр досліджень з історії жінок, що готує бакалаврів і магістрів. Дещо пізніше на базі наукових жіночих студій було відкрито Murrey Center (Мюрей центр), а також спеціалізовану бібліотеку літератури про жінок (Schlesinger Library).

Автор даної статті під час стажування у 1999 р. мала можливість ознайомитися з системою спеціалізованої освіти для жінок Гарвардського університету: відвідати кілька наукових семінарів Радкліф інституту, працювати у спеціалізованій бібліотеці жіночої літератури та виступити на засіданні “Товариства жіночих ініціатив Гарвардського університету”, представивши американським колегам діяльність Миколаївського фонду “Жіноча перспектива”, який став ініціатором проведення всеукраїнської науково-практичної конференції “Жінка в політичній еліті України: процес трансформації та творчість” ⁶².

20 квітня 1999 р. Радкліф коледж і Гарвардський університет уклали угоду про перетворення коледжу на Інститут підвищення кваліфікації жінок (післядипломної спеціалізованої освіти для жінок-лідерів) та фахівців з гендерних студій. Як міждисциплінарний Центр наукових досліджень про жінок Радкліф інститут спеціалізується з програми “Жінки, гендер, суспільство”.

Навчальні плани інституту є водночас планами Гарвардського університету, оскільки це складова частина спецкурсів всіх факультетів. Крім того, Радкліф інститут має власні спеціалізовані програми: науковий семінар для науковців-мистецтвознавців, літераторів, дослідницький Центр історії американських жінок, Інститут публічної політики, що спеціалізується на дослідженні національної та міжнародної публічної політики

(гендерний аспект), відкритий для бізнесменів, політичних діячів, журналістів. Спеціалізована бібліотека літератури про жінок та жіночий рух у США є однією з найбільших книгозбірень цього профілю в світі, що має електронну систему інформації. Вона ініціювала створення таких спеціалізованих бібліотек в Японії, Австралії, Іспанії, Туреччині, а також у Лондоні, Берліні, Амстердамі, Парижі, Пекіні.

Зазначимо, що 48,5 % студентів Гарвардського університету — жінки, які мають можливість, крім засвоєння загального матеріалу, відвідувати 20 спецкурсів з програми жіночих студій. Так, соціологам пропонують: “Гендер і професійна зайнятість”, “Лінії поділу соціуму: раса, клас, гендер”, “Гендер і соціальна політика”, “Гендер і соціальні інститути”, “Соціологія гендера”. Майбутнім історикам, відповідно, — “Жінка, фемінізм і історія”, “Історія європейської сім’ї (1300—1700)”, “Жінка, секс, шлюб в історії західної цивілізації”, “Жінка і цивілізація”, “Жінка і релігія в середньовічній Європі”, “Жінка і американська цивілізація”, “Гендерні чинники африканської історії”, “Релігія і гендер в японській історії”.

Здобувши ступінь бакалавра, студенти мають можливість прослухати спецкурс з жіночих студій на магістерському рівні, який включає загальнотеоретичні курси “Сучасний фемінізм”, “Сучасні проблеми феміністичної теорії”, “Соціальна природа гендерних відносин”, “Жінка і політика”, “Моральна філософія і фемінізм: конфлікт між чоловіком і жінкою у сімейному і громадському житті”, “Феміністична і гендерна теорії (порівняльний курс)”. Частина студентів після отримання магістерського диплома продовжує працювати в цій галузі і здобуває науковий ступінь у рамках спеціалізованого Інституту жіночих студій (Радкліф інститут), програми якого, започатковані 50 років тому, присвячені 4 сферам жіночих студій (мистецтво і гендер, гуманітарні гендерні студії, гендерна історія, гендер і прикладні науки, менеджмент і жінка) ⁶³.

Вагомий вклад у розробку проблеми “Жінка і публічна політика” внесла Гарвардська школа управління ім. Дж. Кеннеді (США). Її програма розрахована на висвітлення ролі жінки в публічній політиці як ініціатора вирішення актуальних питань і відповідальної за прийняття важливих політичних рішень. Нею передбачена і публікація матеріалів з теми “Жінки й публічна політика”, різних документів і результатів досліджень, регулярне видання інформаційного бюлетеня та підтримка Web-сторінки. Дослідження, що проводилися 1999 р., стосувалися комерційної сексуальної експлуатації жінок та дітей, створення всесвітньої законодавчої бази щодо торгівлі жінками й дітьми; гендера та інформаційних і виборних технологій.

Програма “Жінки, що несуть мир”, розпочалася у глобальній мережі 3—18 грудня 1999 р. з ініціативи Гарвардського університету. Вона переслідує мету сприяння обміну досвідом подолання міжнародних конфліктів. Створена таким чином глобальна мережа забезпечить інформаційну та технічну допомогу для розробки і підтримки найбільш успішних стратегій сьогодення.

Студенти Гарвардської школи богослов’я та школи управління ім. Дж. Кеннеді мають можливість зустрічатися з науковцями та практиками роботи з жінками. У Гарвардському університеті розробляються декілька програм прикладного навчання, здійснюється керівництво вищими курсами з менеджменту та стратегічного планування для жіночих лідерів.

Порівняльні дослідження, які проводить керівник проекту професор Гарвардського університету П. Норріс, дають можливість подолати бар’єри, що певним чином впливають на жіноче лідерство, аж до ролі жінок в електоральній системі, партійних організаціях та засобах масової інформації.

Зокрема, П. Норріс зосереджується на гендерній політиці у промислово-розвинутих суспільствах. Нею зроблений гендерний аналіз електорату, включаючи шляхи досягнення влади жінками через часткове залучення до цього засобів масової інформації. Найвідомішими є її монографії “Політика та сексуальна рівність” (1987 р.), “Гендер та партійна політика” (1993 р.), “Різні ролі, різний спосіб голосування” (1994 р.), “Політичне вербування” (1995 р.), “Жінки в політиці” (1996 р.), “Опанування політики” (1998 р.) та “Жінки, засоби масової інформації та політика” (1997 р.). Діяльність П. Норріс базується на програмі збереження світових цінностей і зосереджена на вивченні гендерних чинників в електоральному процесі.

Зі школою управління ім. Дж. Кеннеді співпрацює Рада жінок світових лідерів, до якої входять теперішні та колишні голови держав та урядів. Вона є незалежною організацією. Нещодавно в університеті була започаткована нова програма “Жінки у вік інформації”, якою керує Свані Хант, заплановано проведення досліджень, присвячених аналізу досвіду жінок у галузі технологій в еру інформації. Особливою популярністю користується “Щотижневик школи жіночої публічної політики”, де жіночі лідери з різним рівнем підготовки, культурою та політичними перспективами обговорюють свій життєвий досвід, стратегії успіху й результати.

У 1998/99 навчальному році разом з Гарвардською школою жіночих ініціатив було проведено всегарвардський семінар для професорсько-викладацького складу під назвою “Фемінізм. Що далі?”, де обговорювалися проблеми фемінізму й публічної політики.

Використання гендера в міжнародних соціальних проектах розпочалося у Гарвардському університеті, коли школа державного управління спільно з авторами університетської програми Великобританії приступила до реалізації масштабного дослідження “Планування розвитку. Жінка у розвитку”. Результати їх аналітичної роботи, зокрема визнання гендерних ролей невід’ємною частиною соціальної ідентичності, спричинили появу нової програми “Гендер і розвиток”, один з пунктів якої передбачає проведення гендерної експертизи національних законодавств.

У розпорядженні фахівців з жіночої історії та гендерних студій в США є велика кількість спеціалізованих періодичних видань, включаючи щорічні каталоги, які виконують роль координаторів роботи численних гендерних центрів, що існують при більшості університетів. Найбільші бібліотеки США, зокрема бібліотека Конгресу та бібліотека Вайднера Гарвардського університету, пропонують читачам тематичну бібліографію з жіночих та гендерних студій, підготовлену вже згаданою спеціалізованою Шлезінгер-бібліотекою літератури про жінок⁶⁴.

Серед бібліографічних видань зустрічаємо і анотований довідник праць з історії жіноцтва в Росії і Радянському Союзі, укладений Р. Рутчайлд—професором і науковим співробітником Російського дослідницького центру Гарвардського університету, президентом “Жіночої асоціації дослідників-славістів США”, яка два роки стажувалася в Росії⁶⁵. Зрозуміло, що подібне видання, як і бібліографія зарубіжних публікацій з гендерної історії, поки залишається мрією вітчизняних дослідників. У цьому контексті заслуговує на підтримку діяльність Харківського гендерного центру та Одеського наукового центру жіночих досліджень, який у 1999 р. певною мірою заповнив інформаційний вакуум у сфері вітчизняних гендерних студій, опублікувавши колективну монографію “Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні”. В ній на основі широкого кола історичних джерел та літератури аналізується становище українського жіноцтва, його громадська активність у різні історичні періоди, а також система-

тизовано наявну літературу (з тематичним і алфавітним бібліографічним показником вітчизняних видань, включаючи автореферати дисертацій).

Однак наклад видання невеликий і головне — вітчизняні дослідники все ще мало обізнані з останніми зарубіжними публікаціями з гендерної проблематики, що гальмує процес співпраці у справі створення масштабної всесвітньої історії з гендерним аспектом, потребу якої усвідомлюють відомі фахівці жіночих студій Європи і Америки ⁶⁶.

Сподіваємося, що зарубіжний досвід організації вищої спеціалізованої освіти для жінок, включаючи систему науково-дослідних центрів з гендерних студій, а також створення спеціалізованої бібліотеки жіночої літератури має зацікавити не тільки вітчизняних дослідників гендерних проблем, а й працівників Міністерства освіти і науки України, які нині займаються реформуванням усієї освітньої сфери.

Таким чином, розглянувши закордонний досвід з питань гендерної історії та “історії жінок”, можна дійти висновку, що гендерна історія як наукова дисципліна з’явилася на основі “нової соціальної історії” у 80-х роках ХХ ст. Їй передувала так звана “історія жінок”, що вперше розглядала жінку як об’єкт вивчення. Введення до наукового обігу нової категорії аналізу (гендерного) соціокультурного розвитку людства трансформувало жіночу історію у гендерну.

Нині перед зарубіжними дослідниками гендерних відносин постало завдання — створити універсальну історію, яка включала б такий важливий параметр суспільного розвитку, як історія гендерних відносин, що має збагатити нову соціальну історію міжособистісними відносинами у публічній і приватній сферах, долаючи тим самим традиційний чоловічий егоїзм і сектантство жіночої історії.

Хоча багато проблем гендерної історії ще чекають свого розв’язання (загальна періодизація, гендерна ідеологія та гендерні ролі), нова дисципліна має перспективи дальшого розвитку і в Україні. Про це свідчить як кількість, так і різноманітність тематики публікацій з гендерної історії в періодичних виданнях, монографіях, що вийшли тут за останні п’ять років. Перед гендерними істориками нашої країни стоїть першочергове завдання — затвердити статус нової гуманітарної дисципліни. Про успіхи у цьому напрямку свідчать численні наукові семінари та конференції з участю дослідників із Західної і Східної Європи, Росії, США та проект “Гендер у розвитку”, що стартував 1997 р. під егідою Програми ООН.

³⁰ Тишков В. А. История и историки в США. — М., 1985. — С. 110.

³¹ Лавриненко Н. Гендерні (соціостатеві) ролі та нерівність // Слово і час. — 1997. — № 2. — С. 75—76.

³² Douglas A. Feminization of American Culture. — New York, 1975. — P. 48.

³³ Scott J. The glassworkers of Caumaux: French Craftsmen and political action in XIX century City. — New York, 1974; Scott J., Tilly L. A. Women, work and family. — New York, 1978; Scott J. Women’s history. The Modern period // Past and present. — 1983. — N 101; Scott J. Gender and the history of politics. — Princeton, 1988; Dexter A. Colonial Women of Affairs. — Boston, 1931; Kerbers Linda K. Women of Republic. — New York, 1980.

³⁴ Bacon M. N. Mothers of Feminism; the story of quaker women in America. — San Francisco, 1986.

³⁵ Norton M. B. The evolution of white Women’s experience in Early America // The American Historical Review. — 1984. — Vol. 89. — N 3. — P. 595.

³⁶ Baker P. The domestication of politics: Women and American political Society, 1780—1920 // The American Historical Review. — 1984. — Vol. 89. — N 3. — P. 620.

³⁷ Ibid. — P. 624—625.

³⁸ Ibid. — P. 621.

³⁹ Ibid. — P. 622—623.

- ⁴⁰ Ibid. — P. 624—625.
- ⁴¹ Ibid. — P. 627—628.
- ⁴² Hollis P. Ladies Elect: Women in English local Government, 1865—1914. — New York, 1987. — P. 47—49.
- ⁴³ Baker P. The domestication of politics; Women and American political society, 1780—1920 // The American Historical Review. — 1984. — Vol. 89. — N 3. — P. 632.
- ⁴⁴ Hollis P. Ladies Elect. — P. 50—51.
- ⁴⁵ Chafe W. H. The American Woman: Her changing Social, Economic and political roles, 1920—1970. — New York, 1972; Peterson M. J. No Angels in the House: The Victorian Myth and the Paget Women // The American Historical Review. — 1984. — Vol. 89. — N 3. — P. 677—708.
- ⁴⁶ Baker P. The domestication of politics. — P. 633—634.
- ⁴⁷ Gordon L. Family Violence, Feminism and Social Control // Feminist Studies. — 1986. — N 12. — P. 465—468.
- ⁴⁸ A History of Women in the West. — Vol. 3. — P. 167—185.
- ⁴⁹ Ibid. — P. 173—175.
- ⁵⁰ Peterson M. J. Angels in the House: The Victorian Myth and the Paget Women // The American Historical Review. — 1984. — Vol. 89. — N 3. — P. 677—708.
- ⁵¹ Ibid. — P. 707—708.
- ⁵² A History of Women in the West. — Vol. 1. — P. XI—XV.
- ⁵³ Ibid. — Vol. 2. — P. X—XV.
- ⁵⁴ Ibid. — Vol. 4. — P. 2—6, 165—183.
- ⁵⁵ Ibid. — Vol. 1. — P. X—XXIV.
- ⁵⁶ Ibid. — Vol. 5. — P. 2—5.
- ⁵⁷ Ibid. — P. 6—7.
- ⁵⁸ Ibid. — P. 8—9.
- ⁵⁹ Ibid. — P. 10.
- ⁶⁰ Ibid. — P. 11—12.
- ⁶¹ Ibid. — P. 13.
- ⁶² Жінки в політичній еліті України: процес трансформації і творчість. Зб. науково-методичних праць до міжнародної науково-практичної конференції. — Миколаїв, 1999.
- ⁶³ Radcliffe. — 1999. — Vol. 85. — N 2. — P. 2—34; Courses of Instruction. Official Register of Harvard University, Faculty of Arts and Sciences. 1999—2000. — Cambridge, MA.
- ⁶⁴ Signs. Journal of Women in Culture and Society; Gender and History; Journal of Women's History; Frontiers. A Journal of Women's Studies; Women's Studies. An Interdisciplinary Journal.
- ⁶⁵ Women in Russia and the Soviet Union. An Annotated Bibliography // Rochelle Goldberg Ruthchild. — New York, 1998.
- ⁶⁶ The Women's Review of Books; Books on Women and development. Subscribe to Women, Ink.'s Booklink; A Selective Bibliography of Materials On. Native American Women; Women in the Arts; Women and work; Suffrage; Women and Travel; Women in Science and Technology; Women and Journalism; Selected Bibliography of Biographical Reference Books on Women. — Schlesinger Library at Radcliffe College, Harvard University Press, 1998.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Проблеми історії України нового та новітнього часу

О. О. БОРЯК (Київ)

Стан народного акушерства в XIX ст.

Історія вивчає різноманітні аспекти людського буття. На окрему увагу, безумовно, заслуговує історія медицини, зокрема такий її розділ, як надання допомоги при народженні дитини, — те, що згодом отримало назву *accoucher* (з французької — “приймати пологи”). “Повивальне ремесло” мало підстави для розвитку та вдосконалення на українських теренах так само, як і в будь-якій іншій країні світу, адже діти і в нас з’являлися на світ у всі часи. Слід, проте, зауважити, що, за свідченням офіційної медицини, народина є фізіологічним актом, з яким жінка при нормальних умовах повинна самостійно справитися так само легко, як і з будь-якою іншою функцією організму, і для яких вона майже не потребує сторонньої допомоги. Очевидно, від свого нормального стану жінки відійшли під впливом цивілізації¹.

“Повивальне ремесло” по праву можна вважати однією з найдавніших жіночих професій. Однак постать баби-повитухи (або баби-бранки, пупорізниці тощо) — ключової особи традиційного родильного “дійства”, рідко спеціально розглядалася вітчизняними істориками медицини, спеціалістами в галузі народної медицини та етнологами. Питання про роль знавців “бабиної справи”, як представниць великої когорти народних медиків, звичайно, зводилися до стислого опису їхніх дій типу: “прийшла, зав’язала пупа”. Але відомо, що народження дитини сприймалося не тільки як медичний факт, а й як надзвичайний акт початку життя, як містична подія, і вона не могла не супроводжуватися певними молитвами, формулами-побажаннями, замовляннями, обрядовими діями із залученням цілої низки ритуальних предметів та символів. Тільки баба-повитуха повною мірою володіла всім комплексом цих знань. Ця постать є унікальною і для вивчення в світлі “жіночої” проблематики, адже на рівні народного акушерства цим ремеслом займалися виключно жінки. Соціально-функціональна роль і статус, етнопсихологічні риси даної категорії жіноцтва мали прадавнє підґрунтя, а отже, вивчення історії повивальної справи в Україні і, зокрема, місця й функцій баби-повитухи дадуть можливість реконструювати також важливий аспект української традиційної культури, отже, наблизять до відтворення ще однієї маловідомої сторінки історії.

Джерельну базу дослідження становлять переважно документальні матеріали другої половини XIX — початку XX ст., виявлені в Центральному державному історичному архіві (м. Київ). Найбільш інформативним виявився фонд Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора (ф. 442). В процесі пошуків вірогідних відомостей довелося звернутися до окремих справ фондів київського військового (ф. 533)

та слобідсько-українського (ф. 1958) губернаторів, а також тимчасового харківського генерал-губернатора (ф. 1191). Виявлені джерела не складають цілісні масиви, не є масовими. Це, як правило, розрізнені й фрагментарні відомості з проблеми, зосереджені в рапортах і статистичних звітах, спеціальному листуванні про стан медичного обслуговування населення, надзвичайні випадки, проблеми боротьби з дитячою смертністю, охорони материнства; у судових справах; статутах різних товариств, спеціалізованих учбових закладів тощо. Окремий блок становлять сучасні “позаджерельні матеріали” — авторські польові записи. Цільове фронтальне опитування було проведено влітку 2000 р. в 17 селах Маньківського та Уманського районів Черкаської області. Інтерв’юванню підлягали жінки 80-ти і більше років, адже це “реліктова”, мабуть, остання категорія носіїв опосередкованої інформації, в яких пологи приймала ще баба-повитуха. Що ж до безпосередніх даних “з перших рук”, то вони, на жаль, недосяжні — нам уже не вдалося опитати жодної з повитух.

Відомо, що повитухи здавна допомагали жінці при родах і набували в цій справі великого досвіду. Вже Асцій (VI ст. н. е.) звернув увагу на працю різноманітної римської акушерки Аспазії з гігієни вагітності, лікування різних ускладнень при вагітності та виправлення під час пологів ручними засобами неправильних положень плода. Великий досвід мали повитухи, які очолювали родильне відділення в Паризькому “Божому притулку” (Hotel Dieu), з них особливо відомою була Луїза Буржуа (1563—1636). У своїй праці “Різні спостереження...” вона подає докладні описи неправильних положень плода і способів їх виправлення. Її праця кілька разів перевидавалася багатьма мовами. Вважається, що одним з перших запросив для приймання пологів у своєї дружини і близьких йому осіб спеціально підготовлених акушерок Людовік XIV². А Європа не забарилася підхопити це починання.

Слід одразу зазначити, що було кілька категорій жінок, які займалися прийманням пологів. Першу з них становили дипломовані акушерки, тобто ті, хто пройшов курс навчання у спеціальних учбових закладах і склав іспит на право займатися цим ремеслом; другу (нечисленну) — складали повитухи, які переймали знання й навички безпосередньо від умілих бабок і практикували напівлегально без спеціального на те дозволу; і третю, найчисленнішу групу становили сільські “баби” — ті, які набули практичних навичок з власного досвіду або перебираючи знання від старших у сім’ї жінок, або, за свідченням сучасників, — “від Бога”. Повитухи, які належали до перших двох з названих груп, довгий час практикували переважно у великих, а згодом — і в повітових містах, представники третьої — споконвіку “обслуговували” жіноче населення в тисячах великих і малих сіл. З точки зору нинішньої медицини, вони сприймаються переважно як аматори “бабичого ремесла”, хоча в більшості випадків ними були, як правило, старші, досвідчені жінки, й уміння їх часто було спадковим, передавалося з роду в рід, від матері до дочки або невістки (відомо, що існували цілі династії повитух). Вони не тільки приймали пологи — ці гінекологи і педіатри в одній особі давали раду при жіночих захворюваннях, лікували різноманітні дитячі недуги. Проте зазначимо, що в тогочасній медичній літературі, особливо фаховій, для характеристики цих повитух існував стійкий стереотип. Про них писали, що це “рідко охайні, а частіше брудні й занехаяні баби, які мало що розуміють у своєму ремеслі і лише вкрай рідко засвоюють свою справу пристойно”, “замість справи і допомоги часто-густо займаються безглуздим задурюванням народу і тільки шкодять йому...”³. Звернімося до історії функціонування та співіснування цих “інститутів родопомочі”.

Однією з перших медичних шкіл в Україні, яка готувала, зокрема, кадри для родопомічної діяльності, була Замойська академія, що розпочала свою діяльність 1593 р. Спеціальні навчальні заклади почали створюватися з початку XVIII ст. З 1702 р. при Києво-Могилянській академії існував спеціальний медичний клас під керівництвом Опанаса Масловського, який працював над питаннями акушерства і був одним з перших професорів медицини в Україні. В 1773 р. при Духовній Академії у Львові було засновано медичний колегіум. 1875 р. його акушерську школу було перейменовано на імператорсько-королівську школу акушерок — свого роду малий медичний факультет, керівником якого був Андрій Крупинський — перший протомедик Галичини. Саме йому належить вимога заборонити приймати пологи непідготовленим особам. Він мріяв забезпечити кожний населений пункт досвідченою акушеркою: “...Вона, сестра милосердя, мусить поводитись ввічливо і гідно, відповідаючи за свої вчинки перед Богом і сумлінням”⁴. При колегіумі діяли курси прискореної підготовки акушерок. За десять років (до 1883 р.) цей медичний заклад підготував понад 100 спеціалістів, у тому числі 40 з трирічним терміном навчання⁵.

Основоположником акушерства та педіатрії вважається вчений-енциклопедист Н. М. Амбодик-Максимович (1744—1812). Родом він був з України — народився в с. Веприк (тепер Гадяцький р-н Полтавської обл.) в сім’ї сільського священика. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії, курс акушерства пройшов на медичному факультеті Страсбурзького університету. Надалі його життя було пов’язане з Петербургом: тут він викладав в акушерській школі, а згодом заснував клінічний сповивальний інститут. Ним було складено перший в Росії підручник з акушерства “Искусство повивания или наука о бабичьем деле, на пять частей разделенная и многими рисунками снабденная...”, виданий у Петербурзі (1781—1784). Н. М. Амбодик-Максимович представив бібліографію праць з акушерства, яка налічувала 689 позицій. Майже до початку XX ст. це був основний підручник з практичного акушерства. Не дивно, що його автора називають “батьком російського акушерства”.

Одна з перших в Україні шкіл для прискореної підготовки акушерських кадрів була створена у м. Чернівцях у 1783 р. В наступному, 1784 р. з ініціативи Д. С. Самойловича у м. Херсоні було започатковане Медичне зібрання — по суті перше наукове товариство медиків. 1803 р. в Києві відкрився перший пологовий будинок. Маємо численні свідчення того, що міські власті традиційно дбали про стан речей у повивальній справі. Показовим видається рапорт до харківського губернатора від слобідсько-української лікарської управи. В документі, що датується 1799 р., йдеться про відправлення всіх, хто займається “повивальним ремеслом”, на “іспит” до найбільш досвідчених, “навчених правильно повивальному мистецтву бабок”. Обгрунтовуючи нагальну потребу в проведенні таких іспитів, автор рапорту, зокрема, констатує, що до повивального ремесла вдаються різні користолобні, діючі без будь-яких знань, навмання, часто нетверезі старі жінки⁶. Складання іспиту, за сподіваннями міської влади, мало становити чи не основну перешкоду для подальшої діяльності некваліфікованих повитух. Так, в архіві Канцелярії київського військового губернатора міститься листування з Київською лікарською управою (датується серпнем 1830 р.) стосовно одержання від повитух підписки-зобов’язання не займатися повивальною практикою без попереднього складання іспиту, аби “непроекзаменовані бабки не могли чинити в народі зло”⁷. Відомо, що ще в 1797 р. було введено лікарські губернські управи, яким серед інших завдань, ставилося в обов’язок перевіряти осіб, які займалися лікарською

практикою. Для Правобережної України медична канцелярія виділила спеціальну комісію, що на місцях перевіряла документи лікарів.

Одну з перших в Україні акушерську клініку на 4 ліжка було створено при Харківському університеті в 1829 р. В 1843 — у Києві при Університеті св. Володимира почала діяти Кафедра акушерства та гінекології. Її основоположником став проф. І. П. Крамаренков, згодом його замінив відомий акушер-гінеколог професор О. П. Матвеев (1816—1882) — автор популярного посібника з акушерства. Проте проблема полягала в тому, що в Україні, де переважну більшість населення складало селянство, катастрофічно не вистачало кваліфікованих акушерок саме в сільській місцевості. В “Рапорті по перевірці Київської губернії по медичній частині”, що датується 1833 р., зазначалося, що всього в губернії практикувало 12 повивальних бабок⁸ (хоча й не уточнено, де саме, проте, очевидно, що переважна частина й цієї мізерної кількості перебувала в містах). 1835 р. у Волинській губернії їх налічувалося 12⁹. У звіті за 1836 р. ця цифра повторюється, проте зазначається, що йдеться про повитух, які практикували в містах Подільської губернії¹⁰.

Своєрідно складалася ситуація із забезпеченням регіону кваліфікованими акушерками на західних землях України. В 1868 р. в Закарпатті, населення якого налічувало близько 557 тис. чол., було 49 повивальних бабок, які мали юридичне право на здійснення акушерської практики. Є відомості, що найкраще підготовленими з них були ті, хто навчався у повивальній школі Будапештського університету в 1855—1865 рр., коли акушерство там викладав І. Ф. Земмельвейс, відомий як “рятівник матерів”¹¹. Проте його учениці в основному мали практику в Ужгороді (4 учениці), у великих поселеннях (Велике Березне, Великі Капушани), хоча дехто працював і в селах (с. Середнє, Косине). Слід зазначити, що близько двадцяти акушерок обслуговували переважно заможних жінок¹². Власна акушерська школа в Закарпатті була відкрита в Ужгороді в 1890 р.

Загалом у середині 60-х років ХІХ ст., на час скасування кріпосного права і запровадження земської реформи на території Лівобережної та Південної України, лише в окремих губерніях по селах існували фельдшерські пункти, не кажучи вже про лікарні. Такий стан речей був нестерпним. Тому новоствореним земським установам ставили за обов’язок організацію медичного обслуговування населення. По окремих губерніях почали створюватися Постійні медичні комісії, які діяли при земських управах. Передбачалося, що сільське населення обслуговуватимуть професійні лікарі — вони житимуть у повітових містечках і їздитимуть у визначені дні по селах, маючи при собі медикаменти та інструменти. Проте така роз’їзна система себе не виправдовувала, оскільки часом лікарю і пацієнту доводилося розшукувати один одного. Тому з кінця 80-х років вона почала замінятися системою змішаною, коли лікарі могли на місцях вести прийом хворих на базі новостворених лікарських дільниць. А згодом практика показала, що найбільш ефективною виявилася діяльність саме стаціонарного лікарського пункту. При такій системі планувалося, що кожен повіт поділятиметься на відповідні лікарські дільниці, в центрі яких буде лікарня з амбулаторією та інфекційним відділенням, а по периферії дільниці — фельдшерські пункти. Санітарні дільниці передбачалося утворити в середньому на 25—30 тис. жителів (у радіусі приблизно 16—17 верст), в яких мали бути задіяні один лікар, два фельдшери і сповитуха¹³. Однак у більшості губерній стаціонарна система стала переважаючою лише з 1900-х років.

Серед усього кола пологових справ чільне місце займало завдання створення дійової системи родопомочі всім жінкам, незалежно від місця їхнього проживання та статків. Є свідчення, що протягом 70—80-х років,

за дорученням земств, досвідчені акушерки об'їжджали селища повітів, у кожному з них збирали бабок-сповитух і давали їм поради, як поводитися з породіллями. Щоправда, сучасниками це визнавалося “вulgаризацією акушерської допомоги”¹⁴, а ми додамо: важко припустити, щоб подібна консультація відбулася в кожному населеному пункті, не кажучи вже про її дієвість. Одним із шляхів розв'язання проблеми підготовки акушерських кадрів, який активно підтримувався земськими лікарями і знайшов своїх прихильників у професійних, зокрема університетських, колах була організація при пологових дільницях короткочасних курсів для навчання сільських повитух основам практичного акушерства. У авторів цієї ідеї було багато опонентів, які вважали за потрібне надавати на селі справді кваліфіковану акушерсько-гінекологічну допомогу¹⁵. Проте реформісти 60-х були свідомі того, що порівняно швидкого поліпшення акушерської допомоги на селі можна було досягти лише шляхом створення умов для прискореної підготовки кваліфікованих повитух у спеціальних навчальних закладах і поступової заміни ними “старих” кадрів “пупорізниць”. Такі спроби робилися й раніше. Одним з перших зайнявся підготовкою акушерок для села О. П. Матвеев. У заснованій ним школі, до якої приймали одружених жінок або вдовиць віком від 20 до 30 років, він був єдиним викладачем. Для вступу потрібно було вміти читати, писати, “бажано мати розум ясний, марновірством і забобонами не заражений, пам'ять добру, уяву живу і будову тіла, відповідну їхньому званню”. Відомо, що з 1847 до 1883 рр. О. П. Матвеев підготував 1280 акушерок¹⁶. Починаючи з 1867 р. система земських шкіл — фельдшерських та повивальних, набула більш організованого характеру. Зокрема, того ж року таку школу по підготовці акушерок для периферії було відкрито Полтавським губернським земством (у 1869 р. — в Харкові, 1870 — у Катеринославі). Проте, за свідченням сучасників, “школи ці давали мало підготовлений персонал”¹⁷. Поштовою для відкриття нових навчальних закладів стала розробка в 1872 р. статуту і програми шкіл цього профілю, і того ж року повивальні школи відкрилися в Чернігові, Херсоні, а 1886 р. — у Харкові.

Окремо слід згадати про професора Київського університету Г. Є. Рейна. Він виступив ініціатором створення в 1887 р. в Києві Акушерсько-гінекологічного товариства, метою якого було всіляке сприяння науковому й практичному розвитку акушерства. Йому також належить спроба підготовки сільських повитух. Це був той час, коли офіційна медицина намагалася вирішити для себе питання: наскільки заслуговує на увагу практичний досвід, без перебільшення, армії сільських “пупорізниць” і наскільки нагальною є потреба в протиставленні досвіду так званого народного акушерства і нових досягнень у цій галузі медичних знань. У цьому плані досить однозначну позицію зайняв історик медицини В. Ф. Демич, який називав навички сільських повитух не інакше, як “доморосле мистецтво” та “невміла винахідливість”¹⁸. Проте були й інші підходи. Саме Г. Є. Рейн віддавав належне досвіду, інтуїції баб-повитух і визнавав, що народне акушерство може бути корисним і для подальшої розробки деяких питань наукового акушерства. Віковий досвід, накопичений у цій сфері народних знань, він назвав “експериментальним акушерством”, а вичікувальний метод, який фактично застосовували повитухи у так званих “фізіологічних випадках”, тобто пологах без патологій, вважав взірцем для наукового акушерства. І хоча, як професійний лікар, Г. Є. Рейн не міг не бути занепокоєним станом справ у цій галузі медицини, він закликав вивчати відомості “про акушерство у народа” з тим, щоб повною мірою дослідити його надбання й слабкі місця, аби більш дієво допомагати селянкам при пологах. Відомо, що з цією ж метою ним було розроблено спе-

ціальну анкету — “Запитання для збирання відомостей про російське народне акушерство”, а також підготовлено спеціальне дослідження, яке було зачитане на урочистому засіданні III з’їзду лікарів 6 січня 1889 р.¹⁹

І хоча земська реформа передбачала створення шкіл для сільських повитух при міських пологових будинках та шпиталях, втілити задумане виявилось завданням надзвичайно складним і багатоплановим. У цих школах мали навчатися дівчата протягом 1—2 років з тим, щоб далі направлятися в сільську місцевість. Проте вже на першому етапі вдавалось взнаки недостатнє фінансування, адже навчання акушерки, а надалі й її облаштування коштувало досить дорого, а попит на неї був дуже низьким, відчувався брак практичних занять для учениць — зрозуміло, що в провінційних шпиталях було неможливо забезпечити достатню кількість пологів (хоча б 100 на рік) для вироблення практичних навичок у слухачок. Перешкождала й природня жіноча підозрілість до нововведення — сільське населення не відчувало (а можливо, і не потребувало) необхідності у кваліфікованій допомозі, і навіть ті навчені повитухи, які були сповнені рішучості працювати, змушені були залишатися осторонь від виконання своїх безпосередніх функцій²⁰. Серед непередбачених перепон було небажання випускниць повертатися працювати в рідні села. Вони вважали за краще залишатися в міських районах, забуваючи, що їх готували для роботи у “глибинці”, саме там застосовувати нові досягнення медицини. За даними, оприлюдненими на 7-му з’їзді російських лікарів, що був присвячений пам’яті М. Пирогова (1899 р.), 90 % випускниць медичних шкіл з кваліфікацією “сільська повивальна бабка” перескладали іспити, що дозволяло їм працювати в місті²¹. Позитивним результатом такого становища можна було б вважати лише те, що в містах в кінці XIX — на початку XX ст. доступ до навченої повитухи став фактично відкритим, але, на жаль, це було досягнуто, головним чином, за рахунок сільського населення. Кваліфіковані повитухи віддавали перевагу містам у першу чергу тому, що там був більший попит на їхні послуги і більша кількість людей, які за своїм фінансовим станом могли звернутися до акушерки, а також тому, що в містах була можливість займатися приватною практикою. До того ж не було потреби їхати на великі відстані і можна було в разі ускладнень без перешкод звернутися за допомогою до лікаря — сільські сповитухи такої можливості майже ніколи не мали, тому часто змушені були діяти на свій страх і ризик.

Слід звернути увагу й на той аспект, що на відміну від сільської місцевості приймання пологів в умовах міста було контрольованим, адже завжди була можливість скаржитися у випадку надання некваліфікованої та несумлінної допомоги. Про масштаби останнього судити важко, адже в судовому порядку розглядалися найбільш складні випадки, та й ті представлені в архівних матеріалах епізодично. Мали місце звинувачення у шарлатанстві передусім тих повитух, які практикували у великих містах. Так, згідно зі справою, що датується 1832 р., акушерка з м. Берестечка Уляна Бичкова наперед вимагала від своєї пацієнтки гроші, а вся її допомога породіллі обмежилася двома чарками горілки. Волинська лікарська управа передала до суду подання, в якому вимагалось заборонити Бичковій “займатися самовільно лікуванням...”²². 1856 р. датовано справу про смерть у м. Києві солдатки Євдокії Табаченкової. Дві доби в неї тривали пологи, проте своєчасної та необхідної допомоги вона так і не дочекалася. Повивальна бабка Саричева, пересвідчившись, що у породіллі виникли ускладнення, напоїла її настоєм з ромашки і, пообіцявши викликати лікаря, залишила жінку без нагляду. Лікар Малек прибув до пацієнтки, коли врятувати її та дитину вже було неможливо. Показово, що акушерка від відповідальності була звільнена за височайшим Маніфестом від 26 серпня

1856 р. і фактично не зазнала покарання за вчинене, якщо не брати до уваги повчання: "...в майбутньому виконувати свої обов'язки більш уважно"²³. Що ж до сільської місцевості, то, зрозуміло, і тут не обходилося без ускладнень, винними в яких були повивальні бабки. Так, показовим видається таке свідчення лікаря Генрихсена: починаючи з 1875 р. в Київській губернії він жодного разу (протягом 6 років) не був запрошений на народина навіть у найближчі села раніше, ніж 4 доби по тому²⁴.

Незважаючи на прагнення реформувати справу медичної допомоги, ситуація змінювалась дуже повільно: у 1877 р., згідно з річним звітом по трьох центральних губерніях України, в них налічувалося лише 13 повітових та 13 сільських повивальних бабок, щоправда, згадується ще 34 бабки-повитухи, які мали вільну практику²⁵. В Полтавській губернії на той час діяло 15 акушерок. Що ж до середньорічного показника професійної рододопомоги, то в 14 повітах він становив 815 (0,34 % від загальної кількості населення)²⁶. Про те, що плани реформи "сільської медичної частини" і надалі перебували в полі зору влади, свідчать матеріали Канцелярії київського, подільського, волинського генерал-губернатора, що датовані 1879—1885 рр. Діяльності повивальних бабок в них приділено особливу увагу. В одній із службових записок йшлося про незадовільний стан рододопомоги. На кожну з трьох губерній припадало по 36 повивальних бабок з платнею в 30 крб. на рік (для порівняння — фельдшери отримували 80 крб.). Укладачі записки зазначали, що, отримуючи таку мізерну платню, "повивальні бабки ставляться вкрай недбало до своїх обов'язків"²⁷. Уже тоді пропонувалося збільшити кількість повитух до 6 на кожний повіт і призначити їм утримання по 150 крб. на рік (фельдшерам — 180 крб.), при тому передбачити додаткові грошові суми найбільше старанним.

Започаткована реформа з часом набувала широкого розголосу. Про це, зокрема, повідомляв часто згадуваний у всіляких офіційних паперах "Земсько-медичний збірник. Матеріали з розвитку земської медицини в Росії за перше 20-річчя (1865—1890)", підготовлений М. І. Пироговим. Про приділення уваги до повивальної справи в межах тодішньої Російської імперії на державному рівні свідчить також Указ імператора Олександра III від 6 жовтня 1881 р. В ньому спеціально обумовлювався порядок призначення та звільнення повивальних бабок. Це вводилося в компетенцію губернаторів, а також градоначальників: "Повітові, міські і поліційні повивальні бабки, призначені за штатними та іншими розпорядженнями, а також усі взагалі повивальні бабки понадштатні визначаються в обов'язках, переміщуються з однієї посади на іншу і звільняються Губернаторами та Градоначальниками"²⁸. Щоправда, цей Указ лише підтвердив уже існуючу практику офіційного призначення повивальних бабок саме губернаторами. Так, у матеріалах Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора, що стосуються, зокрема, 1849 р., міститься окрема справа про звільнення з посади рівненської повивальної бабки Францизки Блонської у зв'язку з її похилим віком і призначенням на її місце Анелі Свидзинської. Представлення на ім'я генерал-губернатора було підготовлене міністром внутрішніх справ. Зазначимо, що йшлося в таких справах виключно про сповитух, які отримали спеціальну освіту, зокрема в акушерській клініці при університеті св. Володимира в Києві²⁹. Саме до генерал-губернатора як до останньої інстанції зверталася в 1846 р. повивальна бабка Нивинська зі скаргою про відмову сплатити їй гроші за оренду квартири (ці кошти передбачалося відраховувати спеціальною квартирною комісією з міських прибутків від 24 до 30 крб. сріблом на рік)³⁰.

Наскільки ж дієвими були заходи, до яких вдавалися державні установи з метою поліпшити повивальну справу на місцях? У спеціальній записці про зміни в медичному обслуговуванні у губерніях Південно-Західного краю (1890) зазначалося: “З часу введення сільської лікарської частини пройшло вже більше 10 років, і досвід показав цілковиту її неспроможність”³¹. Далі в записці повідомлялося, що на велику територію цього краю зі значною масою населення припадав один сільський лікар, а на три губернії (Київську, Подільську та Волинську) — по 36 повивальних бабок. У наступному (1891) році в “Огляді” Волинської губернії ці цифри фактично повторювалися: в губернії практикували 36 сільських повитух, а також 2 повитухи в м. Житомирі та 11 у повітових містах³². А тим часом проф. Г. Є. Рейн повідомляв на III з’їзді лікарів (1889 р.), що в 1885 р. по всій Росії було підготовлено 512 повитух у 29 повивальних школах та інститутах (329 з них закінчили курси в Петербурзі і Москві), але лише 193 мали права “сільської повивальної бабки”³³.

Як свідчать офіційні джерела, зокрема матеріали Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора, і надалі стан справ поліпшувався дуже повільно. В травні 1899 р., а також у квітні 1901 р. було прийнято чергові закони про посилення сільської лікарської допомоги. В середньому на кожний повіт планувалося відкрити по 3—4 фельдшерських пункти. Окремо визначалася й кількість акушерок: 55, 50, 63 — відповідно на Волинську, Подільську та Київську губернії (в середньому одна акушерка на 5,5 тис. населення). Проте і в цьому документі визнано, що основна кількість підготовленого медичного персоналу залишалась у містах³⁴.

У наступні роки динаміка забезпечення населення кваліфікованою акушерською допомогою також постійно була в полі зору місцевої влади. Зокрема, протягом 1900 р. готувався та впроваджувався закон про набування професійних знань та навиків повивальними бабками. Він передбачав складання іспитів на звання повитух першого та другого розряду при спеціальних профільних установах (родопомічних учбових закладах та повивальних школах). Законом передбачалася можливість для бажаючих приватно отримати практичні знання у досвідчених міських сповитух I розряду, з подальшим складанням іспитів у встановленому порядку, а також обумовлювалися правила прийому до спеціальних навчальних закладів та повивальних шкіл, програма навчання тощо³⁵. В усіх звітах по окремих губерніях повідомлялися дані про кількість повивальних бабок, проте, як видно з матеріалів, становище майже не змінилося. Кількість професійно підготовленого медичного персоналу збільшувалась (за наявними даними, в 1905 р. в 5 земствах були повивальні школи, де навчалось загалом 240 учениць), але ними продовжували поповнюватися переважно міські лікарні. Так, у Волинській губернії в 1905 р. налічувалося 206 лікарів: 110 з них практикували в містах, а ще 96 — у поселеннях губернії. Згідно з цифрами, які наводились у звіті, одна лікарняна установа обслуговувала 21 679 душ. Отже, сільське населення все ще залишалось осторонь реформаторських новацій, і стан справ у родопомічній діяльності в містах і селах на довгий час залишався непорівнянним. Зважимо хоча б на той факт, що в містах поступово створювалася певна організаційна система підтримки повивальної справи, зокрема йдеться про заснування низки медичних товариств зі своїми статутами — “Товариство надання медичної і матеріальної допомоги бідним породіллям” (1903 р.), “Товариство взаємодопомоги лікарських помічниць, фельдшерниць та повивальних бабок (акушерок)” (1910 р.) та ін. Метою першого було, зокрема, збирання коштів на створення спеціальних “ліжок” для жінок; другого — надання його

членам грошової допомоги (при хворобі, безробітті), пошук вакантних місць, а також поповнення їхніх професійних знань (організація лекцій, курсів, бібліотек)³⁶.

Активна робота по запровадженню дієвої родопомочі, а також охорони материнства тривала і в наступні роки. Так, у 1913 р. було створено міжвідомчу комісію по перегляду лікарсько-санітарного законодавства, а при ній — відділ боротьби з дитячою смертністю. Серед постанов комісії знаходимо рішення про надання безкоштовної допомоги породіллям як у містах, так і в селах. В останніх, зокрема, передбачалося запровадження змішаної стаціонарної та роз'їзної допомоги. Нормою було прийнято 0,2—0,4 ліжок на 1000 душ сільського населення (у містах — 0,35—0,7)³⁷.

Отже, в сільській місцевості, незважаючи на всі заходи, на десятиліття єдиною альтернативою кваліфікованим, освіченим акушеркам залишалась місцева сільська баба-пупорізка, в якій були “свої університети”. Чи не тому, зокрема, прагнення офіційної медицини забезпечити сільське жіноче населення кваліфікованою допомогою дипломованих акушерок зазнало поразки, що “новоспечені” повитухи виявилися неспроможними “конкурувати” з “бабою”? Дослідники історії медичної науки в Україні віддавали належне постаті баби-бранки, зокрема, зазначаючи, що народні акушерки користувалися гінекологічними щипцями, їм здавна були відомі знеболюючі ліки, такі як опій, красавка, болиголов. Історичні й етнографічні (в тому числі й польові) джерела, що віддзеркалюють стан повивальної справи з кінця XIX — до середини 40-х (подекуди — 50-х) років XX ст., доносять до нас багато свідчень про майстерність та вміння баби-повитухи. Не заперечуючи той факт, що фізично здорова жінка-селянка в переважній більшості випадків сама могла дати собі раду під час народин, бабу-бранку неодмінно кликали до породіллі.

На Черкащині до сьогодні згадують повитуху Явдоху Кучеряву з с. Попівки Звенигородського р-ну, яка померла на початку XX ст. Прозвали її Глуха баба. Біля її хати завжди стояли підводи. Навіть пани посилали за Глухою бабою. Оплата її роботи була мізерною, але такою частою, що баба розбагатіла. Платили їй натурою: бідні — рушником і хлібиною, багатші — відрізком полотна, міркою борошна, куском сала. Кожна молодичка, чекаючи немовляти, задалегідь готувала подарунок для Глухої баби³⁸. Наведемо матеріал, записаний у с. Халеп'я Обухівського р-ну Київської обл., про бабу-повитуху Катерину, котра прожила 105 років, принаймні 35 з яких вона “бабувала”. Односельці і досі пам'ятають, як у 1947 р. на її похорон зійшлося ледь не все село. Тільки її онуків тут було близько 100 чоловік, адже, за свідченнями, жодної дитини при пологах, куди її запрошували, вона не втратила. Останнє спостереження, зафіксоване, так би мовити, на побутовому рівні, було, очевидно, недалеко від істини. Так, у матеріалах Канцелярії генерал-губернатора Київської, Подільської та Волинської губерній міститься “Дело о случившихся происшествиях в Киевской губернии” за 1900 р. Чиновник щомісяця скрупульозно фіксував і зводив в один перелік усі смертельні випадки в губернії, класифікуючи їх за рубриками: “пожежі”, “смерть при невстановлених обставинах”, “насильницька смерть” та ін. В розділі “нещасні випадки” в усьому “розмаїтті” причин смерті (втоплення, укуси скажених собак, зловживання спиртними напоями, удар блискавки, обвал і глинища, “приспання” дитини тощо) є лише одне (!) свідчення про те, що селянка Домнікія Карнадзева 79 років (!), виконуючи роботу повивальної бабки, через недосвідченість відірвала у дитини, яку приймала, праву руку, і немовля було витягнуте лікарем уже мертвим³⁹. Щоправда, слід зважити і на міркування історика медицини Г. Попова, який наголошував, що випадки смерті поро-

діллі від “усіляких прийомів” майже завжди залишалися невідомими, і розмова про них, звичайно, не поширювалася за межі села⁴⁰.

Окремою сторінкою історії повивальної справи є становлення родопомочі в перші десятиліття радянської влади. Саме десятиліття, бо очевидно, що в цій галузі організації медичної допомоги сільському жіноцтву було чимало труднощів. За офіційними даними, перший колгоспний пологовий будинок було відкрито лише в 1936 р. на Житомирщині. Скласти картину того, що відбувалося на селі в 30—50 роки, коли на зміну “бабці” прийшли акушерки із спеціальною медичною освітою, допомагають інформації жінок, які мали власний досвід, так би мовити, спілкування як з першими, так і з другими. Ось що розповіла Марія Яківна Журба (1927 р. н.) з с. Вікторівка Маньківського району, якій на початку 1948 р. на районній нараді медичного персоналу доручили відкрити пологовий будинок в селі, де до війни вже був фельдшерсько-акушерський пункт (ФАП): “Я відкриваю колгоспний роддом, а в селі баби роди приймають, усі, хто родить, звать бабів. У селі була одна баба — баба Єля, їй вже тоді було за 70, вона вже стара була. А я, як уже родила жінка, іду і беру її на учьот і дитину. І ходю до роділли, поки пупок не відпаде, сім день або й більше наглядаю за дитиною. І от одного разу я пішла в Подобну (сусіднє село. — О. Б.), приходе чоловік і каже: “Ой, Марусю, іди до мене. Баба Єля прийняла у жінки роди, а вона не може допомогти”. Я приходю додому сюди, кип’ятю катетер, прихожу назад і спускаю, а це вже сутки пройшло, і вона не знає, як мені і дякувати. Тепер уже більш авторитету я стала мати. А до того не кликали, бо молода. А тоді друга жінка — Марія Григорівна — баба Єля просиділа коло неї сутки, а та не може розродитися. Визиває вона мене: “Ой, Боже, не знаю, що робити”. А я кажу: “Чого Ви лізете, як в дитини голова не вилазить?” Я подивилась її і кажу, що тут надо наложити щипці. Я визвала врача на дом, це було ноччю, вона подивилась і каже: “Ти правильно діагноз поставила”. І ми сіли на підводу, врач і я, і поїхали [з роділею] у лікарню [в Маньківку]. І та дитина і зараз живе і здраствує. І що б та баба зробила? І після цього стала вже я принімати роди. А її вже не просили...”. І далі: “Я щипці не наложувала, в Маньківку везли. А тоді, як баба бабила, [патологій] не було. А вже за моєї практики був наказ везти роділь тільки до лікарні, на ФАПі не приймати, бо багато патологій було...”⁴¹. Не викликає сумніву, що за цією ж логікою розгорталися події і в інших селах, і з часом (де швидше — на кінець 40-х років, де повільніше — до середини 50-х) “кушорки”, як їх називали в селах, таки перебрали на себе функції єдиної в селі родопомічниці. Слід зважати і на той факт, що час невблаганно змінював село, і в першу чергу давалася ознака жорстока війна. Та в ті роки вже поступово відроджувалося життя і в містах, і в селах. Дедалі більше стало роботи і в сільських акушерках. За їх свідченнями, протягом 1948—1950 рр. в одному селі було по 24—25 пологів на місяць (згодом у сільській школі набирали по 5—7 перших класів). “Я з роддома не вилазила, — розповіла інформаторка. — Одна виписалася, друга поступала. Було так, що підставляли ліжка, з дому їх привозили”. Щоправда, власноручно дітей акушерки приймали лише в окремих випадках, коли пологи не обіцяли жодних ускладнень. У протилежному разі вони не брали на себе відповідальності, обов’язково кликали лікаря або везли породіллю до районного центру в лікарню (або найближчого стаціонару).

І все ж слід зауважити, що процес заміни “старих” (також і в буквальному розумінні цього слова) кадрів на молоді, зі спеціальною освітою, затягнувся на десятиліття не випадково. І справа навіть не в тому, що йому повинен був передувати процес створення певної матеріальної бази — і

для фахової підготовки нових кадрів, і для відновлення (а частіше — будівництва) спеціальних приміщень (є відомості, що в с. Дорошівці Заставницького р-ну Чернівецької обл. в середині 40-х років “родильне відділення” відкрили в місцевій школі) для цілеспрямованого надання медичної допомоги породіллям у сільській місцевості. І не в тому, що акушеркам, особливо молодим, елементарно не вистачало досвіду (в 20-х роках ХХ ст. на Поліссі етнографи записали таке свідчення: “Нічого вона (акушерка) не зна і така молоденька — одної жунке прірезала так пупчіка, що аж кров полілась..., нещастненьке посініло, то се позвали бабу, та баба докончила [справу]...”)⁴².

Пояснення ключової ролі сільської бабки треба шукати в неординарності цієї постаті. Фактично протягом тривалого часу — аж до середини 40-х років ХХ ст. — вона уособлювала альтернативну медицину. Не викликає сумніву, що провідними для неї були природні методи родопомочі, які спирались на її власну емпіричну базу і, вочевидь, не мали наукового обґрунтування. В багатьох випадках вона діяла інтуїтивно, або спираючись на свій власний досвід. Важливими тут були й особисті здібності. Очевидно, що між повитухою і роділлею завжди встановлювалися відносини взаємного розуміння та абсолютної довіри значною мірою ще й тому, що “баба”, як ніхто, краще знала і зважала на умови життя і побуту своїх “пацієнток”. Вона добре володіла ситуацією і досить уміло застосовувала мануальну терапію, дію вогню, тепла, а також всілякі фізіологічні прийоми. Тому її професійні дії в надзвичайних обставинах значною мірою сприяли зняттю емоційного напруження і мали очевидний психотерапевтичний ефект. У багатьох селах України ще на початку 50-х років ХХ ст., коли жінка народжувала вдома, поруч з акушеркою була й баба — вірили, що її присутність ніби зменшувала родові болі. Наведемо ще одне досить типове усне свідчення однієї з інформаторок, мати якої бабувала: “Уже після війни, у 50-х роках, то уже був роддом в Буках (сусіднє село. — О. Б.), то вже возили у роддом роділлю. А до мами рідко хто не звертався, даже був такий випадок, що вже акушорка була, а люди віддавали “предпочтеніє” моїй мамі, не акушорці. Даже жалоба така була, що це вона перебиває, не дотримується гігієни... То мама перестала ходити. А все звали: “Тьотю Марія, ідіть, допоможіть”⁴³. І до сьогодні жінки завжди з великою шанобою і вдячністю згадують про своїх “рятівниць” — бабок-бранок. Пам’ятають ім’я, розповідають про найдрібніші деталі поведінки, не приймають на їх адресу жодного зауваження на зразок: “Баба з брудними руками”.

Фактично народне акушерство являло собою різного роду профілактичні, терапевтичні, реабілітаційні прийоми, які розповсюджувалися за межами офіційної медицини. Воно не було включене в державну чи громадську системи охорони здоров’я. В такому розумінні особливостей його історичного розвитку — в умовах певної ізоляваності і одночасно самодостатності, що склалися об’єктивно, воно фактично являло собою “комплементарну” або “додаткову” медицину, яка, безумовно, виконувала покладені на неї функції. А тому цей розділ народної медицини, як ніякий інший, найтісніше примикає до народної культури, тобто (головним чином) культури селянської. Багато з того, що етнографія фіксувала як частину народного цілительства, часто упереміж з магією та чаклунством, сьогодні могло б своїми засобами вписатися в рамки альтернативної медицини. Адже природні методи саме тепер переживають своє друге народження.

В кінцевому підсумку саме завдяки діяльності “бранок” життєнеобхідна родопомічна “служба” з найдавніших до новітніх часів фактично

охоплювала всі верстви сільського жіночого населення України. І вже як наслідок ми можемо констатувати їх надзвичайно високий соціальний статус. Відомо, що в галицьких селах у церковних метриках першої половини XIX ст. поряд з даними про новонародженого і його батьків записували прізвище баби-повитухи. Таким чином, узаконювався її зв'язок з родом, а оскільки вона була найчастіше єдиною на село (або на куток) — то й з усією громадою. Відомо, що бабу-повитуху також зараховували до свояків. Вона завжди була особливо шанованою і при потребі могла розраховувати на безвідмовну допомогу, особливо в господарських роботах⁴⁴. Отже, сільська баба-повитуха була в привілейованому становищі не тільки у тих родин, в яких приймала дітей, а й в усієї громади.

Цілісна історія народу яскрава і багатоаспектна. Історія повивальної справи в Україні взагалі, роль та значення пересічної сільської баби-бранки у родопомочі, зокрема, є невід'ємною її складовою. Подальше вивчення цієї постаті відкриває нові можливості і в царині вивчення ролі жінки в розвитку народної медицини (як складової народної культури) і, через аналіз родильного обряду і фольклору, зважаючи на праслов'янський, дохристиянський, язичницький стан, досліджень реліктів архаїчного міфопоетичного мислення. Ці та інші аспекти стануть у пригоді при всебічному вивченні феномена “жінки в культурі”.

¹ Див.: Г. П л о с с. Женщина в естествоведении и народоведении. Антропологическое исследование / Пер. с немецк. М. Бартельсма под ред. А. Г. Фейнберга / — Т. II. — СПб., 1900. — С. 3.

² В е р х р а т с ь к и й С. А., З а б л у д о в с ь к и й П. Ю. Історія медицини. — К., 1991. — С. 106.

³ П о п о в Г. Русская народно-бытовая медицина / По материалам этнографического бюро В. Н. Тенишева. — СПб., 1903. — С. 344; П о к р о в с к и й Е. А. Об уходе за малыми детьми. — М., 1889. — С. 14.

⁴ Цит. за “Львівський медичний колегіум”. — Львів, 1994. — Вид. 2-ге, доповн. — С. 13—19.

⁵ Там же. — С. 15.

⁶ ЦДІА України у м. Києві, ф. 1958, оп. 1, од. зб. 489, арк. 3.

⁷ Див.: Там же, ф. 533, оп. 2, од. зб. 639, арк. 1—3.

⁸ Там же, ф. 442, оп. 1, од. зб. 1409, арк. 88.

⁹ Там же, од. зб. 1803, арк. 139.

¹⁰ Там же, арк. 73.

¹¹ Саме І. Ф. Земмельвейс у 1847 р. зобов'язав медперсонал віденської акушерської клініки мити руки розчином хлорного вапна — цей антисептичний захід різко знизив післяпологову смертність матерів. Тоді значення цього заходу не було оцінено повною мірою, і в практику він втілювався дуже повільно.

¹² Див.: В е р е ш Е. И. Ученицы И. Ф. Земмельвейса в Закарпатье // Фельдшер и акушерка. — 1987. — № 7. — С. 47—48.

¹³ Див.: Ш а п о в а л В. Ф., К о в г а н М. І. З історії розвитку санітарних органів і закладів на Полтавщині // Історія української медицини. Матеріали конференції. — К., 1995. — С. 68.

¹⁴ В е с е л о в с к и й Б. История земства за сорок лет. — СПб., 1890. — Т. 1. — С. 413.

¹⁵ Див.: В е р х р а т с ь к и й С. А., З а б л у д о в с ь к и й П. Ю. Назв. праця. — С. 338—340.

¹⁶ Там же. — С. 326.

¹⁷ В е с е л о в с к и й Б. Указ. соч. — С. 289.

¹⁸ Д е м и ч В. Ф. Очерки русской народной медицины. — СПб., 1889. — С. 16.

¹⁹ Р е й н Г. Е. О русском народном акушерстве. Речь на торжественном заседании III съезда врачей 6 января 1889 г. — СПб., 1889.

²⁰ Див.: S a m u e l C. Ramer Childbirth and Culture: Midwifery in the Nineteenth-Century Russian Countryside // Russian Peasant Women. Ed. by V. Farnsworth and L. Viola New York—Oxford, 1992. — S. 109—112.

²¹ Ibid. — P. 115.

²² ЦДІА України у м. Києві, ф. 442, оп. 1, од. зб. 1283, арк. 1—8.

²³ Див.: Там же, ф. 442, оп. 33, од. зб. 1358, арк. 1—17.

- ²⁴ Р е й н Г. Е. Указ. соч. — С. 18.
- ²⁵ ЦДІА України у м. Києві, ф. 442, оп. 56, од. зб. 342, арк. 15 зв.
- ²⁶ Див.: Г р о м о в а А. М., Д у д ч е н к о А. А., Г о л у б е в А. П., Б а р а б а ш А. О. Становлення рододопомоги на Полтавщині // Історія української медицини... — С. 14.
- ²⁷ ЦДІА України у м. Києві, ф. 442, оп. 517, од. зб. 344, арк. 196.
- ²⁸ Див.: Там же, ф. 1191, оп. 1, од. зб. 300, арк. 118.
- ²⁹ Див.: Там же, ф. 442, оп. 1, од. зб. 7563, арк. 1—12, 14.
- ³⁰ Там же, оп. 663, од. зб. 24, арк. 76.
- ³¹ Там же, оп. 644, од. зб. 331, арк. 10.
- ³² Там же, оп. 623, од. зб. 100, арк. 57.
- ³³ Р е й н Г. Е. Указ. соч. — С. 59.
- ³⁴ ЦДІА України у м. Києві, ф. 442, оп. 656, од. зб. 132-в, арк. 3—10.
- ³⁵ Див.: Там же, оп. 653, спр. 2, арк. 66—66 зв.
- ³⁶ Там же, оп. 632, од. зб. 126, арк. 1—56; Там же, оп. 636, од. зб. 647, ч. VI, арк. 12.
- ³⁷ Там же, ф. 2018, оп. 1, спр. 299, арк. 8.
- ³⁸ Від Бориса Писанки “Про село Попівку” // Родовід (1991). — С. 23.
- ³⁹ ЦДІА України у м. Києві, ф. 442, оп. 630, од. зб. 2, арк. 168-а. Для порівняння: в цьому ж звіті тільки в березні зафіксовано 8 випадків насильницької смерті немовлят у 2—4 місячному віці (4 з них сталися в м. Києві). Ця цифра і в наступні місяці залишається майже незмінною.
- ⁴⁰ П о п о в Г. Назв. праця. — С. 348.
- ⁴¹ Вікторівка Маньківського р-ну Черкаської обл. Інф. Віра Іванівна Журба, 1922 р. н. Запис 2000 р.
- ⁴² ІМФЕ, ф. 1-дод., од. зб. 270, арк. 50 (с. Виступовичі Овруцького р-ну Житомирської обл.).
- ⁴³ С. Березівка Маньківського р-ну Черкаської обл. Інф. Ірина Данилівна Кучерина, 1921 р. н. Запис 2000 р.
- ⁴⁴ Див.: Г о р и н ь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX — 30-ті роки XX ст.). — К., 1993. — С. 186.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

М. А. ЖУРБА (Київ)

**Селянська кооперація радянської України
і Міжнародний кооперативний альянс
(20-ті рр. ХХ ст.)**

У селянському середовищі України 20-х рр. поряд з такими доктринальними прокомуністичними об'єднаннями, як комнезами та добровільні товариства Тсоавіахіму, Червоного Хреста, МОДР, виділялися організації, що репрезентували органічну селянському соціуму форму кооперативної громадськості. Вони мали окремий статус, який визначався доцільним змістом господарсько-соціальних функцій кооперативних організацій. Водночас селянська кооперація, представлена Всеукраїнським союзом сільськогосподарсько-кредитної кооперації "Сільський господар", розглядалася компартійним керівництвом як перехідна ланка до тотального усупільнення в аграрній сфері та використовувалася для підтримки зовнішньополітичних акцій більшовицького режиму, здійснюваних у руслі комінтернівської стратегії.

Тактика компартій в міжнародному кооперативному русі була вироблена на першій інтернаціональній конференції кооператорів-комуністів, скликаній у Москві в листопаді 1922 р. Курс на світову революцію передбачав завоювання компартіями кооперативних організацій на основі безоглядної критики "зрадницької теорії і практики старих проводирів кооперації" та втягнення останньої в класову боротьбу робітничого класу. Реальна відповідність стану кооперативного руху революційним завданням

оцінювалася досить песимістично. Внаслідок того, що провідні органи кооперації майже в усіх країнах перебувають у руках дрібнобуржуазних і реформістських елементів, говорилося в резолюції конференції, вона затемнює класову свідомість пролетаріату, а у дрібних власників створює ілюзію сталості їх господарств та можливості конкуренції з великим капіталом. У зв'язку з цим висувалося завдання утилізації ресурсів кооперації для потреб революції, з залученням кооперативних мас населення до боротьби пролетаріату: йшлося про участь у страйках і демонстраціях, поповнення коштами кооперації страйкових фондів. Оскільки робітничий клас обслуговувала виключно споживча кооперація, то інші її види, насамперед сільськогосподарська, кваліфікувалися як такі, що в умовах капіталістичного ладу не можуть бути революційним чинником, а її завдання не мають нічого спільного з завданнями пролетарської боротьби¹. Радикальна зміна спрямованості кооперативного руху в інтернаціональному аспекті пов'язувалася комуністичним керівництвом з участю радянських кооперативних центрів в діяльності Міжнародного кооперативного альянсу (МКА).

У резолюції з організаційно-технічних питань, прийнятій конференцією 6 листопада 1924 р., вказувалося, що комуністи-кооператори повинні увійти до МКА як представники національних кооперативних спілок, поширюючи свій вплив в Альянсі. При цьому згідно з ортодоксальною марксистською доктриною підкреслювалося, що лише за умов диктатури пролетаріату сільськогосподарська кооперація здатна об'єднати розрізнені індивідуальні господарства у великі рентабельні підприємства, сприяючи, таким чином, розвитку колективістської психології дрібних власників і забезпечуючи їх зв'язок з пролетарським господарським апаратом².

МКА був заснований у 1895 р. представниками ліберального, християнсько-соціалістичного напрямку англо-французького кооперативного руху. Генеральна утопічна ідея засновників МКА, що полягала в досягненні гармонії між великою і дрібною власністю шляхом пропорційної участі пайовиків кооперативних організацій в прибутках капіталістичних підприємств, в післявоєнний час трансформувалася в цілком реальні завдання центру міжнародної кооперації. Вони визначалися як пропаганда принципів і методів кооперації, її розвиток в усіх країнах, захист інтересів кооперативного руху, збирання інформації з виробничих питань та розширення торговельних відносин між кооперативними організаціями окремих країн³. У статуті МКА закріплювався принцип аполітизму цієї організації. “Кооперація є нейтральною ареною, на якій можуть зустрічатися і співпрацювати люди найрізноманітніших поглядів і переконань, — підкреслювалося в ньому. — Для зміцнення цієї нейтральності, від якої залежить єдність кооперативного руху, усі особи та кооперативи, що приєднуються до Альянсу, визнають, що кооперація є самоціллю і не повинна служити знаряддям ні для якої партії”⁴.

На початку 20-х рр. МКА був найбільшою міжнародною організацією, що об'єднувала майже 100 тис. кооперативних спілок з 50 млн пайовиків більш ніж 30 країн світу⁵. До 1923 р. українську кооперацію в МКА представляли лідери так званого Об'єднання центральних українських кооперативних організацій (ОЦУКО) у складі ліквідованих більшовицьким режимом дореволюційних кооперативних спілок — “Дніпросоюзу”, “Центросоюзу” та Українбанку. В 1921 р. до складу Центрального комітету Альянсу було обрано представника ОЦУКО І. Сербиненка. Керівництво радянської кооперації постійно домагалася виведення цих організацій як не існуючих із складу МКА і натомість включення до нього представництв

кооперативних центрів радянських республік⁶. У свою чергу керівництво Альянсу протестувало проти диктаторських зазіхань компартійного режиму на свободу і незалежність кооперативного руху на підконтрольній більшовикам території⁷. Завершення громадянської війни і перемога більшовиків поховали надії на відродження дореволюційної кооперації. Її представники в МКА остаточно опинилися в стані полководців без армії і змушені були скласти свої повноваження.

Міжнародна кооперативна громадськість висловлювалася за співпрацю з радянською кооперацією. На конгресі МКА в Базелі в 1921 р. більшість делегатів (773 проти 464) всупереч позиції ЦК Альянсу проголосували за визнання радянської кооперації⁸. Керівники МКА змушені були зважати на зміни у настроях у кооперативному середовищі Заходу. До того ж вони розраховували впливати на розвій кооперації на теренах Радянського Союзу в бажаному для себе ключі. З метою виявлення підстав вступу радянської кооперації до Альянсу його комісія в складі генерального секретаря Г. Мея, членів виконкому МКА Ж. Пуасона та Д. Алена в 1922 р. відвідали Росію та Україну. Комісія прийшла до висновку, що “кооперативний рух в Радянській державі розвивається в напрямі повної узгодженості з кооперативним рухом інших країн” і запропонувала прийняти радянські кооперативні центри до Альянсу⁹. У лютому 1923 р. до складу МКА увійшли Вукоопспілка та Українбанк¹⁰.

У зв'язку з господарсько-політичною ізоляцією радянських республік процедура вступу до МКА “Сільського господаря” затягувалася. Ще влітку 1923 р. через представництво Укрзовнішньоторгу в Лондоні “Сільський господар” звернувся до МКА з приводу прийняття українського центру сільгоспооперації до цього міжнародного об'єднання. І лише 19 квітня 1924 р., надіславши на адресу ЦК МКА офіційну заяву про вступ до Альянсу разом з рекомендацією Вукоопспілки та сплативши пайовий внесок у сумі 292 ф. ст., “Сільський господар” отримав офіційне повідомлення про своє членство у МКА¹¹. Характерно, що “Сільський господар” зобов'язувався підкорятися статуту МКА, не будучи навіть ознайомленим з його положеннями, і отримав текст статуту, видрукований німецькою мовою, лише 25 червня 1924 р.¹²

В цьому ж році представники селянської кооперації України взяли участь у підготовці до чергового Гентського конгресу МКА. На порядок денний були винесені такі актуальні проблеми міжнародного кооперативного руху, як відносини між різними видами кооперації, межі кооперативного виробництва та роль банків у кооперативній системі. Гостру дискусію на засіданні ЦК МКА, присвяченому підготовці конгресу, викликало обговорення взаємин Альянсу та міжнародних профспілкових об'єднань. Українське представництво запропонувало МКА відмовитися від традиційного нейтралітету як в національному, так і в міжнародному масштабі. Дискусія продовжилася на засіданнях комісій конгресу МКА, який проходив 1—5 вересня 1924 р. Серед 480 делегатів були присутні 10 представників української кооперації. Від імені радянської делегації представник російського “Центросоюзу” Н. Бару закликав кооператорів до скинення влади буржуазії, створивши єдиний фронт з революційними профспілками¹³. Хоча більшістю голосів делегатів конгресу, які не сприймали ідей соціальної революції і класової боротьби, радянська пропозиція про відмову МКА від традиційного політичного нейтралітету була відхилена, на її підтримку висловилося 183 делегати¹⁴, що свідчило про наявність лівозорієнтованих сил в європейському кооперативному русі, спокушених гаслом встановлення соціальної справедливості. До Центрального комітету Альянсу, обраного на конгресі у складі 60 членів, увійшли 14 представ-

ників кооперативних організацій СРСР, з яких половина припадала на Україну¹⁵.

В цілому конгрес пройшов під знаком конфронтації радикально налаштованого радянського представництва з переважаючою більшістю поміркованих делегатів кооперативних спілок, що традиційно блокувалися в МКА. Протистояння проявлялося навіть в зовнішніх процедурних формах кооперативного з'їзду. Завершення конгресу виконанням кооперативного гімну радянська делегація перебивала співом "Інтернаціоналу"¹⁶. І хоча українська делегація представляла в основному організації, що обслуговували потреби сільської людності, інтереси селянської кооперації радянське керівництво відсувало на задній план і підпорядковувало завданням "диктатури пролетаріату" в світовому кооперативному русі.

Такою ж безкомпромісною була позиція українського представництва в міжнародних структурах, сателітних МКА. На міжнародній конференції жінок-кооператорів, яка відбулася в тому ж Генті наприкінці вересня 1924 р. і започаткувала Міжнародну кооперативну жіночу гільдію (МКЖГ), представник України М. Левкович сформулювала кредо радянських жінок-кооператорів, заявивши, що кооперація лише тоді служить інтересам трудящих, коли подає допомогу пролетаріату в боротьбі за знищення буржуазного суспільного устрою. А після відмови президії конференції обговорити окремо питання про здобутки кооперації за умов більшовицького режиму, радянські делегати в знак протесту залишили цей міжнародний форум¹⁷.

Разом з тим присутність радянських представників на конгресах МКА стимулювала інтерес кооперативної громадськості Заходу до процесів, що відбувалися на теренах, контрольованих компартійним режимом. В червні 1925 р. англійські кооператори Ф. Грінвуд та В. Гартлей, які підтримали радянські пропозиції на Гентському конгресі, відвідали Ленінград. Представництво "Сільського господаря" в північній столиці СРСР організувало їх зустріч з метою ознайомлення гостей із станом кооперативного руху в Україні¹⁸. Актуальність англо-українських кооперативних контактів посилювалася тим, що загальносоюзне кооперативне керівництво не приділяло належної уваги популяризації досягнень української кооперації за червоним кордоном. У брошурі "Сільськогосподарська кооперація в Радянському Союзі", видрукуваній німецькою мовою в 1925 р. в Берліні, йшлося лише про російський центр сільськогосподарської кооперації "Сільськосоюз"¹⁹. Про діяльність "Сільського господаря" навіть не згадувалося, хоч на 1925 р. він налічував 12 273 сільгосптовариства, що об'єднували 1312 тис. членів. 18 спілок і 1224 товариства налічувало на цей час Всеукраїнське кооперативне об'єднання по збуту і експорту продукції птахівництва "Кооптах"²⁰.

Діяльність українських кооперативних центрів, включаючи і "Сільський господар", у складі МКА жорстко регламентувалася владою. Згідно з постановою кооперативної наради при ЦК КП(б)У 23 лютого 1925 р. при організаційно-розподільному відділі ЦК за участю представників "Сільського господаря", "Вукоопспілки", Укрсільбанку та "Книгоспілки" була створена підкомісія для вироблення принципів та форм звітності української кооперації перед МКА²¹. Менш ніж за півроку політбюро ЦК КП(б)У 20 липня 1925 р. спеціально заслухало питання про відносини української кооперації з Міжнародним кооперативним альянсом. За доповіддю секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича була прийнята інструкція, відповідно до якої усі стосунки українських кооператорів з МКА з принципових питань повинні були відбуватися з обов'язкової санкції ЦК КП(б)У і при узгодженні з кооперативним керівництвом СРСР, а обмін

інформацією з Альянсом — здійснюватися через апарат Міжсоюзної кооперативної ради. Особисті контакти членів ЦК МКА від України регламентувалися постановою, яка вказувала: “Запропонувати усім членам Альянсу від України, де б вони не знаходилися, вести своє листування з Альянсом після попереднього узгодження з ЦК КП(б)У. Вважати за необхідне, щоб українські члени ЦК Альянсу, які вибули із складу кооперативних організацій від України, зносилися з органами Альянсу у звичайному порядку, залишаючи свою адресу для отримання матеріалів і запитів Альянсу за місцем знаходження організацій, представниками яких вони є в ЦК Альянсу”²². Конкретну лінію поведінки у взаєминах з керівництвом Альянсу українські кооператори мусили узгоджувати з керівництвом кооперативної секції Виконкому Комінтерну через голову радянського представництва у складі МКА В. Хінчука, що одночасно очолював один з російських кооперативних центрів²³. Ставлення ж керівництва російської кооперації до МКА добре ілюструє рішення правління російського центру сільськогосподарської кооперації, яке на своїй черговій сесії у 1925 р., відзначивши, що Альянс є вельми поміркованим і опортуністичним, рекомендувало “не захоплюватися надто цією організацією”²⁴. У січні 1925 р. “Інформаційний бюлетень” кооперативної секції Комінтерну опублікував матеріал, де різко критикувалася програма і діяльність МКА, а її керівники кваліфікувалися як “зрадники інтересів трудящих”. У відповідь ЦК МКА на своєму засіданні 30 січня 1925 р. розповсюдив заяву про недопустимість входження до Альянсу національних кооперативних організацій, які займають подібну позицію і фактично ведуть лінію на розкол міжнародного кооперативного руху. Вістря цієї заяви спрямовувалося насамперед проти московського представництва організацій споживчої кооперації в МКА, чие керівництво було відоме безкомпромісним відстоюванням класової лінії в кооперативному русі. Керівник радянського представництва в МКА В. Хінчук у спеціальному листі з тактичних міркувань формально відмежувався від заяви кооперативної секції Комінтерну, підкреслюючи свою зацікавленість в єдності кооперативного руху і незалежність від позицій Виконкому Комінтерну²⁵.

Прикуте до імперської більшовицької колісниць, компартійне керівництво України зреагувало на заяву “Центросоюзу” телеграмою секретаря ЦК КП(б)У Е. Квірінга на ім’я Сталіна. В ній говорилося, що заяву голови “Центросоюзу” з питання зв’язків російських кооперативів з кооперативною секцією Комінтерну можна розуміти як те, що “Центросоюз” та інші кооперативні організації ніякого відношення до секції Комінтерну не мають. “Я не пригадую, — писав Е. Квірінг, — будь-яких рішень з цього питання ЦК РКП(б), тому прошу повідомити, пройшли ці виступи Хінчука під контролем ЦК і чи є рішення про подальшу лінію в Альянсі. Це нам необхідно, оскільки в Альянс входять представники українських кооперативних центрів”²⁶. Після відповідного роз’яснення 26 квітня 1925 р. при ЦК КП(б)У була скликана нарада представників українських кооперативних організацій, що співпрацювали в МКА. На ній було прийнято рішення про підтримку заяви керівника радянського “Центросоюзу” і доручалося А. Гетлеру довести особисто до відома генерального секретаря МКА Г. Мея їх “одноставну думку з питання пояснень Хінчука”. Водночас зазначалося, що деякі члени МКА під прапором захисту Альянсу домагаються його розколу, використовуючи неперевірені дані²⁷.

У вирішенні зовнішньополітичних проблем українська делегація на конгресах та засіданнях МКА підтримувала міжнародні акції московського кооперативного керівництва. Проникнення “більшовицького духу” в кооперативне середовище Заходу турбувало помірковане керівництво

Альянсу. У зв'язку з заявою, зробленою від імені німецької групи в МКА І. Кауфманом ще на Стокгольмському засіданні виконкому МКА влітку 1924 р. про неправомірність радянського представництва в керівництві Альянсу, його генеральний секретар Г. Мей розповсюдив між національними кооперативними центрами спеціальний меморандум²⁸. Мей пропонував замінити окремі представництва кооперативних центрів радянських республік на єдине, оскільки, на його думку, “національні республіки СРСР, хоча номінально й організовані як самостійні держави, але не мають дійсної автономії і самостійності і фактично управляються єдиною вищою владою, що знаходиться у Москві”²⁹. Керівництво радянської кооперації, зацікавлене у збереженні і розширенні свого впливу у середовищі міжнародного кооперативного руху, відразу ініціювало колективну декларацію протесту від імені радянських кооперативних центрів, у тому числі і українського “Сільського господаря”. Підготовлена майстрами радянської казуїстики у Москві, декларація посилалася на ефемерне конституційне право вільного виходу кожної республіки із складу Радянського Союзу. Вказувалося на юридичну відмінність буржуазних федерацій, де відбувається процес поглинання центральною владою суверенних прав членів федерації, від становища в СРСР, який, “об'єднуючи у своєму складі різні національності, що прямують до соціалістичного устрою суспільства, зацікавлений не придушувати, а оберігати національну незалежність”³⁰. Тема представництва радянської кооперації в керівництві Альянсу гостро постала на засіданні ЦК МКА в Парижі 1925 р. В ході обговорення доповіді Г. Мея з цього питання представник України заявив, що вимога зменшення радянського представництва у складі ЦК МКА “ображає міжнародні кооперативні почуття” кооперативного населення СРСР. Від імені українських кооперативних центрів, грузинської організації “Цекавшарі”, вірменського “Айкопа”, азербайджанського “Азертирака” він звернувся до кооперативного форуму, прохаючи захистити права радянських кооператорів³¹. З метою спростування заяви Мея відносно залежності національних республік від Москви і національних кооперативних об'єднань від союзних керівних структур, ЦК МКА пропонувалося надіслати до України, Азербайджану, Вірменії та Грузії комісію для вивчення на місцях стану кооперативного руху і відносин між московським керівництвом та кооперацією в кожній з названих республік³². У результаті було затверджено компромісну резолюцію, згідно з якою зберігалася попередня квота представництва республік Радянського Союзу в ЦК Альянсу. Водночас виконкому МКА рекомендувалося не приймати до складу ЦК МКА нових членів від радянської кооперації.

Представники України були і надалі постійними учасниками форумів МКА. Так, в квітні 1927 р. за дорученням правління “Сільського господаря” його голова О. В. Одинцов взяв участь у роботі сесії Центрального комітету Альянсу в Брюсселі³³. Кооператори УСРР продовжували активно виступати на підтримку курсу радянського представництва в МКА, спрямованого на радикалізацію зарубіжного кооперативного руху. На XII міжнародному конгресі в Стокгольмі в серпні 1927 р., де гостро дебатовалося питання “комуністичної пропаганди” в МКА, з доповіддю про досягнення радянської національної політики та кооперативного будівництва в Україні виступив один з найстаріших діячів української кооперації М. Левицький, який брав участь у роботі ще II конгресу Міжнародного кооперативного Альянсу 1896 р.³⁴

У жовтні 1929 р. на сесії ЦК МКА в Лондоні радянські представники виступили з вимогами змінити діяльність Альянсу, які попередньо були затверджені Політбюро ЦК ВКП(б). МКА мав підтримувати класову бо-

ротьбу пролетаріату у всіх її проявах, співпрацювати з бойовими організаціями робітничого класу і “сприяти мобілізації широких мас проти усіх ворожих спроб імперіалістичних держав економічної і політичної блокади першої в світі робітничої держави — СРСР”³⁵. Зрозуміло, що реалізація цієї програми перетворювала б МКА в пряме знаряддя радянського зовнішньополітичного курсу.

Класово-пролетарська позиція представництва “Сільського господаря” в МКА посилилася у зв’язку з його входженням до кондової міжнародної селянської організації прокомуністичного спрямування — Селянського інтернаціоналу (Селінтерну). Практика перших років існування Селінтерну та діяльність його виконавчого центру — Міжнародної селянської ради (МСР) показала, що в умовах відливу революційної хвилі в країнах Європи скласти успішну конкуренцію традиційним селянським партіям і зорієнтованим на них громадським об’єднанням комуністично-політизованим осередкам МСР не зможуть. За винятком люмпенізованих верств, ідея руйнівної революції не приваблювала клас сільських власників. Тактична лінія керівництва МСР, що передбачала залучення селянських партій до Селінтерну за умови очищення їх складу від “куркульських елементів” та об’єднання найбіднішого селянства в окремі організації була визнана неактуальною³⁶. В розрізі комінтернівської програми робітничо-селянського фронту було вирішено продовжувати роботу на основі конкретних економічних вимог, що висувалися на певному історичному відрізку усією селянською масою. Господарським прикриттям нової політичної парадигми МСР мали стати не класові, а селянські кооперативні організації. 9 березня 1925 р. політбюро ЦК РКП(б) визнало доцільним заміну у складі Селянського інтернаціоналу комнезамів, сількомів та інших аналогічних організацій об’єднаннями сільськогосподарської кооперації³⁷.

Зміну тактичних установок зафіксував II пленум МСР (11—17 квітня 1925 р.), на якому були представлені 78 делегатів від селянських організацій 39 країн світу. Визнавши неефективність політики класового протистояння в селянському середовищі з наступним утворенням ліворадикальних селянських спілок, пленум зобов’язав прихильників Селінтерну працювати в уже існуючих селянських організаціях, створюючи і посилюючи в них ліве крило на базі кооперації. Гасла соціальної рівності повинні були стати на підґрунті повсякденних економічних результатів, зрозумілих для більшості селян³⁸. Моделлю взаємин між прокомуністичним керівництвом Селінтерну і масами трудового селянства визначалося радянське село з його непівськими тенденціями. Характерно, що з доповіддю з кооперативного питання на пленумі виступив Г. Одинець, член президії МСР, який представляв в Селінтерні мільйонну організацію комнезамів України. В своєму виступі, узгодженому з компартійним керівництвом, Г. Одинець закликав відмовитися від прямої агітації за революцію і розпочати економічне завоювання селянських мас. “Перш за все, потрібно закликати селян до об’єднання в кооперацію, — заявив він. — Ми об’єднуємо селянство в масштабі СРСР в кооперацію. Але ми вважаємо, що нам потрібно об’єднати селянство в кооперацію у світовому масштабі... щоб наша кооперація перетворилася в кооперацію інтернаціональну, в сільський Кооперативний інтернаціонал, причому ми зможемо опускатися в самі низи, де працюють наші вороги і де ми повинні завоювати позиції”³⁹. Від імені селянських організацій СРСР Г. Одинець запропонував президії МСР виробити організаційні заходи по вступу всіх спілок селянської кооперації до Селінтерну⁴⁰.

Перенесення акцентів на кооперативний рух не змінювало більшовицької стратегії в діяльності Селінтерну, оскільки передбачалося збереження і посилення незаможницько-пролетарського проводу в кооперації, здійснення ідейного керівництва та соціального контролю над нею з боку класових організацій бідноти. Зробити кооперацію бідняцькою за соціальним складом можна було лише за умови її “виробничого перепрофілювання” в процесі тотальної колективізації. На практиці це означало експропріацію селянської власності та її примусову комунізацію в колгоспах. Зрозуміло, що цей шлях передбачав не розвиток кооперації як самодіяльного громадсько-господарського руху селянства, а її ліквідацію. Тим більше, що Сталін і його оточення зовсім не схильні були вважати неп політикою, прийнятою, за ленінським виразом, “всерйоз і надовго”. Вони згорнули її уже через чотири роки після вищезгаданих подій, ліквідувавши селянську кооперацію в СРСР.

Український центр сільськогосподарської та кредитної кооперації приєднався до МСР згідно з рішенням III зібрання уповноважених “Сільського господаря” від 1 квітня 1924 р., налічуючи на час вступу 62 сільгоспсоюзи, які в свою чергу об’єднували 3846 товариств з 378 646 фізичними членами та 2837 колективних господарств⁴¹. Керівництво Селянського інтернаціоналу використовувало переважно матеріальні засоби української кооперації, які отримувало у вигляді членських внесків, а також відрахувань “Сільського господаря” на розповсюдження видань Селінтерну, фінансування міжнародних пропагандистських кампаній, що проходили під егідою МСР⁴².

Водночас українські кооператори ставали учасниками чергових кампаній Міжнародного кооперативного альянсу. У 1923 р. МКА ухвалив проводити щорічно, в першу суботу липня, міжнародний день кооперації (МДК). Він мав демонструвати солідарність кооператорів усього світу і важливість кооперативної організації як засобу економічної емансипації працюючих і гарантії загального миру. Долучаючись до цієї періодичної кампанії, керівництво радянської кооперації прагнуло використати її в своїх пропагандистських цілях, наповнюючи відповідним “революційним” змістом. Виконком Комінтерну у відозві з приводу проведення чергового міжнародного свята кооперації 3 липня 1926 р. наголосив, що в цей день “кооператори-реформісти шляхом демонстрацій і народних святкування спробують виявити економічні досягнення кооперативного руху”, і закликав пролетарів-кооператорів усіх країн “обернути кооперативний рух на знаряддя організованої волі пролетарських мас”, зробити кожного члена кооперації учасником класової боротьби⁴³. У зв’язку з цим у тезах агітпропу ЦК КП(б)У до Міжнародного дня кооперації вказувалося, що завдання, поставлені МКА, який “в більшості складається з соціалістиво-угодівців”, полягали не тільки в тому, щоб демонструвати досягнення кооперації, але й у тому, щоб утримати широкі кола кооператорів від боротьби з капіталом⁴⁴. Для підготовки і проведення міжнародного дня кооперації в округах та районах України створювалися спеціальні комісії, до складу яких, поряд з кооперативними працівниками, входили представники партійних органів, профспілок, комнезамів та інших державно-громадських структур. Практичний перебіг в селах республіки кампанії, яка мала популяризувати ідею селянської кооперації, поширювати кращий вітчизняний та зарубіжний досвід, набував відповідного політико-пропагандистського характеру. Скликалися кооперативні з’їзди і зібрання, на яких, поряд з кооперативно-господарськими питаннями, розглядалися відмінності кооперації буржуазної і соціалістичної, влаштовувалися агіт-

суди над приватним господарюванням та торгівлею, велася посилена агітація за вступ селянства до колгоспів.

Проведення заходів, приурочених до Міжнародного дня кооперації, в міру згорання непу в СРСР усе більше передоручалося не кооперативним організаціям, а так званим класовим спілкам. Особливі надії покладалися компартійною верхівкою на профспілку сільськогосподарських робітників (Робітземліс), яка, об'єднуючи батрацтво, мала стати ударною силою виробничого кооперування селянських спілок сталінського зразка. Настанови, котрими повинні були керуватися профспілкові функціонери Робітземлісу, відверто характеризує обіжник Миколаївської окрпрофради, надісланий в липні 1929 р. до окружного цієї профспілки: “Всі трудящі маси повинні зрозуміти в цей день величезну революційну роль Радянської кооперації в міжнародному кооперативному русі, а також в Міжнародному Альянсі, який об'єднує цей рух, показати ту зрадницьку роль, яку відіграє кооперація буржуазних країн, притупляючи класову свідомість робітників і допомагаючи капіталістам їх експлуатувати”⁴⁵. В світлі цих настанов реалізувалася програма свята в селах округи. Старо-Кантакузівський сільробітком Робітземлісу відзначив МДК разом з комсомольськими, кооперативними та незаможницькими організаціями. На об'єднаному засіданні активу цих організацій 7 липня 1929 р. і на загальних зборах сільських мешканців були заслухані доповіді про відмінності радянської і буржуазної кооперації. Далі відбулася маніфестація, супроводжувана летучими мітингами⁴⁶.

Характерно, що МКД проводився в Україні і після одержавлення кооперації СРСР, тобто ліквідації її як системи громадсько-господарських організацій. Виконання програми свята покладалося на спецкомісії при райвиконкомах під егідою КНС⁴⁷.

Справжній авторитет серед кооперативних зарубіжних центрів, які входили до МКА, українська селянська кооперація завойовувала не політичними заявами і демонстраціями, а успішною діяльністю на ґрунті ділових господарсько-торговельних зарубіжних контактів, які розвивалися далеко не в ідеальних умовах. Українська кооперація в особі “Вукоопспілки” і Українбанку розпочала свою діяльність за кордоном ще у 1922 році. За її участю була відкрита торговельна контора в Берліні під назвою “Українська кооперація” (“Укркооп”). Після утворення Радянського Союзу Рада праці і оборони СРСР “дозволила” українській кооперації в особі об'єднаного органу “Укркооп” мати при закордонних конторах російського “Центросоюзу” своїх представників, що повинні були узгоджувати свою роботу по імпорту продукції української кооперації з органами “Центросоюзу” за кордоном⁴⁸. Таким чином, з перших кроків діяльності українських кооперативних представництв за кордоном вони розглядалися союзними директивними органами як підпорядковані центру філії. Це позбавляло їх ініціативи і самостійності і робило підконтрольними московським керівним кооперативним структурам. Господарсько-політична недоцільність такої лінії була очевидною навіть для компартійного керівництва України. 15 грудня 1923 р. політбюро ЦК КП(б)У висловилося за збереження самостійного представництва української кооперації за кордоном і доручило секретарю ЦК КП(б)У П. Любченку відстоювати це рішення в комісії ЦК РКП(б)⁴⁹. Завдяки наполегливості республіканського партійного керівництва “Сільському господарю” разом з “Вукоопспілкою” і Українбанком було повернене право виходу на зовнішні ринки через нововідновлене товариство “Укркооп”. Офіційно товариство одержало паритетні права з центрами російської споживчої та сільськогосподарської кооперації — “Центросоюзу” і “Сільськоосоюзу”. В грудні 1923 р.

в Лондоні було засновано об'єднане представництво українських кооперативних організацій в особі акціонерного товариства під назвою Українська кооперація Лімітед, або “Коопукр”. Статут товариства, що об'єднувало “Сільського господаря”, “Вукоопспілку” та Українбанк, було зареєстровано згідно з діючим в Англії законодавством про акціонерні товариства. Його послугами користувалися також спілки спеціалізованої сільськогосподарської кооперації — “Кооптах”, “Добробут” та “Плодоспілка”⁵⁰. Спеціалізовані центри сільгоспокооперації, які входили до складу “Сільського господаря”, успішно проводили зовнішньоторговельні операції. Завдяки високій якості продукції “Кооптах” уже в 1925 р. одержав у Лондоні кредит в 85 тис. ф. ст. У 1926 р. він завоював міцне становище на ринках Англії та Німеччини. Німецькі комерційні видання відзначали, що продукція “Кооптах” здобула настільки високе довір'я, що, не боячись втрат, німецькі реекспортери відправляли її до Швейцарії, Італії та Іспанії⁵¹. Збут продукції “Кооптах” на зовнішніх ринках Англії, Австрії, Німеччини дорівнював у 1926 р. 56 %, а у всесоюзному експорті — 33,8 %. На початок 1927 р. він зайняв перше місце серед експортерів сільгосппродукції як в Україні, так і по СРСР⁵². Успішно розвивалися кордонні торговельні зв'язки й інші українські центри сільськогосподарської спеціалізованої кооперації. У 1926—1927 рр. товариство “Добробут” експортувало за кордон третину м'яса (369 620 пудів) і майже на 1 млн крб продавала в 1927 р. своєї продукції “Плодоспілка”⁵³. Всього за 1926—1928 рр. вартість експорту продукції “Кооптах” і “Добробуту” тільки на німецькі ринки зросла з 3,9 млн доларів США до 7 млн⁵⁴.

Поширеною формою зв'язку національних кооперативних центрів у рамках МКА був взаємний обмін делегаціями. Восени 1925 р., у зв'язку з оформленням контракту на постачання кооперативним спілкам УСРР сільськогосподарських машин, Україну відвідала австрійська кооперативна робітничка делегація. 29 листопада 1925 р. австрійські кооператори взяли участь у розширеній нараді спеціалізованих спілок “Сільського господаря”. У своїх виступах на нараді гості відзначили, що ознайомлення із станом кооперативного будівництва в Україні переконало їх в необхідності встановлення нормальних ділових відносин між СРСР та Австрією. Керівник делегації — голова робітничого австрійського банку К. Лоренц — підкреслив зацікавленість кооперативного населення Австрії, що потерпало від кризи надвиробництва, в українських замовленнях. “Ми певні, — висловив він надію, — що зв'язки наші з вами будуть поволі і неухильно зростати. І це будуть зв'язки не капітала з капіталом, а кооперації однієї країни з кооперацією другої”⁵⁵. Проте розширенню ділового співробітництва українських кооперативних центрів з зарубіжними в ході обміну делегаціями істотно заважала прогресуюча політична заангажованість радянського кооперативного керівництва, що особливо виявлялося в трактуванні кооперативів, котрі знаходилися під впливом соціал-демократії, як “соціал-фашистських об'єднань”. Так, у 1927 р., під час знайомства українських представників в МКА з діяльністю Райфайзенівського кооперативного союзу та Державної сільськогосподарської спілки в Німеччині, в приватних та офіційних розмовах вони висловлювалися про німецьких соціал-демократичних робітничих кооператорів як “найнебезпечніших ворогів радянської кооперації”⁵⁶. У серпні 1927 р., після Стокгольмського конгресу МКА, українська делегація у складі голови “Сільського господаря” Одинцова, члена правління Ціларіуса та редактора часопису “Кооперативне життя” Агуфа, знайомилася зі станом сільськогосподарської кооперації Швеції на прикладі Стокгольмської сільськогосподарської Централі — спеціалізованого кооперативного товариства молочарського про-

філю. Спостерігаючи функціонування технічних філій, сировинно-переробних пунктів Централі, українські делегати, як свідчать матеріали їх звіту, опубліковані в журналі “Коопероване село”, оцінювали шведський досвід з “класово-пролетарських позицій”. Вони засуджували практику розподілу голосів в правлінні за паями, що давало перевагу керівництву товариства, заможним господарям, звертали увагу на незадовільні умови побуту сільгоспробітників. Водночас українські делегати змушені були констатувати високу ефективність виробництва фермерських кооперованих господарств завдяки застосуванню машинної техніки, раціональній організації праці, особистій зацікавленості власників господарств у результаті діяльності кооперативів. Привернули увагу відвідувачів з України прості та ефективні організаційно-управлінські засади шведської кооперації. Один з членів делегації Ціларіус відзначав: “Хоча Централь спиралася на виробничі сили 100 “чесних” тис. шведських корів, вона містилася в маленькому помешканні з невеликою конторою всього 15–17 осіб. От де слід було б повчитися нашій кооперації, як організувати службовий апарат, щоб він найменшим тягарем лягав на кооперативний обіг”⁵⁷.

У травні 1929 р. представники центральних кооперативних установ Західної України на запрошення керівництва радянської кооперації взяли участь у річних підсумкових зборах “Сільського господаря”. На засіданні спільної комісії кооперативних установ радянської України та Галичини, де “Сільський господар” представляли Одинцов і Скалига, було умовлено про постійний обмін делегаціями відповідних кооперативних центрів, їх офіційними виданнями, найважливішими постановами та інструкціями задля обоюбопільного використання досягнень кооперативного будівництва в УСРР та на терені західноукраїнських земель⁵⁸. Західноукраїнські кооператори прибули до Шепетівки, де ознайомилися з кооперацією Шепетівської округи. В той же день вони виїхали до Києва, де були зустрінуті київськими кооператорами на чолі з одним з фундаторів української кооперації “артільним батьком” М. Левицьким. Наступного дня гості відвідали Інститут Т. Г. Шевченка, сільськогосподарський музей та академію. Відбулася низка мітингів та зборів, яким було надано демонстративно політичного характеру, з засудженням співробітництва ряду громадсько-політичних організацій Галичини з польськими урядовими колами. В Харкові зарубіжні делегати ознайомилися з роботою Українбанку, правління “Сільського господаря”, “Вукоопспілки”. Поряд з цим обговорювалися актуальні питання національної політики. Висловлюючи прагнення до об’єднання кооператорів усіх українських земель, голова кооперативного товариства у Львові Павликівський закликав до зруйнування кордонів між ними⁵⁹. Обговорювалися і практичні можливості надання радянською кооперацією через Лондонський банк кредитів західноукраїнським кооперативним товариствам. Справжні мотиви радянського кооперативного керівництва при цьому розкриває телеграма з грифом “таємно” Бюро управління представників української кооперації за кордоном до ЦК КП(б)У від 11 лютого 1929 року. В ній говорилося: “На нашу думку, можна було б їм (західноукраїнським кооператорам. — Авт.) видати 50 тисяч доларів банківського кредиту в Лондоні, за умови, якщо нам вдасться одержати ці гроші від англійської кооперації. Це було б вигідно, по-перше, через те, що ми не вкладаємо в це кредитування валюти, а одержимо її від англійської кооперації. По-друге, що галицька кооперація кредитувалася б не через гарантію польських банків, а через гарантію наших банків”⁶⁰.

Сценарій зустрічей зарубіжних робітничо-селянських кооперативних делегацій відпрацьовувався з перших років радянської влади. Напередодні відвідин України кооператорами Галичини була скликана спеціальна на-

рада при ЦК КП(б)У, на якій спільно з Державним політичним Управлінням (ДПУ) визначався механізм отримання інформації про осіб, співчувачих більшовицькому режиму, в різних ланках кооперативного апарату західноукраїнських спілок, з метою створення в них комуністичної агентури. ДПУ мало забезпечити і необхідну дозовану інформацію для ознайомлення гостей з господарсько-політичним становищем на території радянської України⁶¹. Проте приховати реальний економічний стан українського села не вдалося. Він оцінювався делегатами, після повернення в Західну Україну, як вкрай важкий, що прямо пов'язувалося з соціалістичним експериментом, який найважчим тягарем лягав на плечі українського селянина. Не залишалася непоміченою і атмосфера загальної підозрливості та суспільної напруженості в УСРР. “Система комуністичної диктатури призвичаїла людей до мовчанки, — писала після повернення делегації в Західну Україну газета “Діло”. — Кожна людина замкнена в собі, а кожна розмова двох людей — розмова дипломатів. Село живе своїм окремим життям, уважаючи місто ворожим осередком. Життя — не життя”⁶². Протягом тижневого перебування на радянській території делегати, при зовнішній широті урочистих зустрічей, відчували “деяку зручно замасковану обмеженість рухів” у спілкуванні з кооперативною громадськістю УСРР. Ділові плідні контакти між кооперацією радянської України і Галичини були позбавлені перспективи і використовувалися компартійною верхівкою УСРР у пропагандистських цілях. Радянська кооперація доживала свої останні дні і наприкінці 1929 р. припинила своє існування як самодіяльна громадсько-господарська організація.

Саме в той час керівництво Альянсу концентрує увагу на проблемах розвитку сільськогосподарської кооперації. Міжнародна економічна нарада, скликала МКА в березні 1930 р., вказала на провідну роль сільгоспокооперації з її інфраструктурою кредитних, збуто-постачальних, виробничих товариств в раціоналізації аграрного виробництва і підвищенні життєвого рівня населення. В грудні цього ж року в Парижі під керівництвом члена виконкому МКА А. Тома була створена комісія по співпраці сільськогосподарської, споживчої та інших видів кооперації⁶³.

Радянське представництво категорично виступило проти цієї програми. На засіданні виконкому Альянсу в Лейпцізі в березні 1930 р. і на сесії МКА в Брюсселі в квітні 1931 р. керівник радянської делегації Варьяш закликав розірвати стосунки МКА з об'єднаннями сільгоспокооперації, оскільки інтереси останньої як “організації виробників протилежні інтересам робітничої споживчої кооперації”⁶⁴. Позиція радянського керівництва була зрозумілою. Адже саме під гаслом викорінення залишків капіталізму в соціально-економічній сфері радянського села здійснювалося нищення селянської кооперації в СРСР. Згадані події розгорталися на тлі загострення відносин між керівництвом Комінтерну і МКА. В таємній інструкції кооперативної секції Комінтерну зарубіжним представництвам від 3 лютого 1930 р. про тактику комуністів в МКА вказувалося, що радянська кооперація повинна перейти від тактики пропозицій до тактики “клас проти класу” і “відверто закликати широкі маси кооператорів до боротьби” проти керівництва Альянсу⁶⁵. Втім до повного розриву тоді не дійшло. Сталінське керівництво було зацікавлене в збереженні своєї агентури в найбільшій міжнародній організації, що знаходилася поза контролем Комінтерну. У свою чергу у провіді МКА враховували, що внесок радянської кооперації до бюджету Альянсу становив на 1930 р. 3600 ф. ст., або 48 % від суми усіх членських внесків⁶⁶.

Лише пізніше, в грудні 1935 р. часопис МКА “Review of international cooperation” опублікував статтю генерального секретаря Альянсу Г. Мея

під характерною назвою “Куди прямує радянська кооперація?”. В ній доводилося, що господарське життя в СРСР організується не на демократичних, а адміністративних засадах, а декларації компартійного керівництва про задоволення постійно зростаючих запитів колективізованого села — це ширма, яка приховує остаточне згасання кооперативного руху в СРСР⁶⁷.

У підсумку можна відзначити, що прагнення радянського керівництва до розширення впливу на широкі демократичні верстви за “червоним” кордоном і наявність в УСРР специфічно селянських господарсько-громадських організацій зумовили участь останніх в Міжнародному кооперативному Альянсі — найчисленнішому світовому об’єднанні, що не підлягало контролю Комінтерну. Повагу міжнародної громадськості українська кооперація здобула своєю господарською діяльністю. В той же час радянське кооперативне представництво в МКА, жорстко регламентоване партійними інструкціями, домагалось від керівництва Альянсу відмовитися від традиційного політичного нейтралітету і вступити на шлях класової боротьби, що вело до постійних колізій у взаєминах українських та зарубіжних кооперативних об’єднань.

¹ Сільський господар. — 1922. — № 3-4. — С. 3, 4.

² Російський державний архів соціально-політичної історії (далі — РДАСПІ), ф. 506, оп. 1, спр. 29, арк. 35, 36.

³ Вся кооперація. Ежегодник для кооператоров и хозяйственников. — М., 1929. — С. 361.

⁴ В а р ь я ш Э. Международное кооперативное движение и советская кооперація. — М., 1926. — С. 17.

⁵ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 20, спр. 2098, арк. 1.

⁶ Там же, арк. 3, 4.

⁷ РДАСПІ, ф. 506, оп. 1, спр. 176, арк. 9.

⁸ Там же.

⁹ З а р у д н и й С. Кооперативний інтернаціонал: Міжнародний кооперативний союз. — Харків, 1929. — С. 19.

¹⁰ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2098, арк. 3, 4.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВОУ), ф. 807, оп. 1, спр. 15, арк. 284, 288.

¹² Там же, арк. 293.

¹³ Бюллетень кооперативной секции Коминтерна. — 1924. — № 12. — С. 12.

¹⁴ Більшовик. — 1924. — 10 вересня.

¹⁵ Кооперативный бюллетень. — 1924. — № 36. — С. 38.

¹⁶ Бюллетень кооперативной секции Коминтерна. — 1924. — № 12. — С. 25.

¹⁷ РДАСПІ, ф. 506, оп. 1, спр. 113, арк. 23; Бюллетень кооперативной секции Коминтерна. — 1924. — № 12. — С. 29, 32.

¹⁸ ЦДАВОУ, ф. 807, оп. 1, спр. 15, арк. 301, 302.

¹⁹ Там же, арк. 38.

²⁰ М а р о ч к о В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861—1929 рр.). — К., 1995. — С. 108, 110.

²¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2098, арк. 57, 58.

²² Там же, арк. 76.

²³ Там же, арк. 4.

²⁴ Сельскохозяйственная кооперація и “Сельскосоюз”. Итоги и перспективы XV сессии Совета “Сельскосоюза”. — М., 1925. — С. 227, 228.

²⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2098, арк. 20.

²⁶ Там же, арк. 53.

²⁷ Там же, арк. 66.

²⁸ РДАСПІ, ф. 506, оп. 1, спр. 176, арк. 10.

²⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2098, арк. 81.

³⁰ Там же, арк. 81, 82.

³¹ ЦДАВОУ, ф. 807, оп. 1, спр. 16, арк. 134—137; Кооперативный бюллетень. — 1926. — № 31. — С. 3, 4.

- ³² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2098, арк. 89.
- ³³ ЦДАВОУ, ф. 290, оп. 5, спр. 69, арк. 18.
- ³⁴ Международная кооперация. — 1927. — № 9-10. — С. 15—17.
- ³⁵ РДАСПІ, ф. 506, оп. 1, спр. 104, арк. 15, 27, 29.
- ³⁶ Там же, ф. 535, оп. 1, спр. 36, арк. 11.
- ³⁷ Там же, спр. 72, арк. 15.
- ³⁸ Там же, спр. 61, арк. 25, 26.
- ³⁹ Там же, спр. 17, арк. 194, 195.
- ⁴⁰ Там же, арк. 197.
- ⁴¹ Там же, спр. 51, арк. 191.
- ⁴² Сільський господар. — 1924. — № 6. — С. 25; 1925. — № 3-4. — С. 53.
- ⁴³ Там же. — 1926. — № 12. — С. 20, 21.
- ⁴⁴ Там же. — № 10-11. — С. 72.
- ⁴⁵ Держархів Миколаївської області, ф. Р-1302, оп. 1, спр. 37, арк. 95.
- ⁴⁶ Там же, арк. 100.
- ⁴⁷ Держархів Харківської області, ф. Р-846, оп. 4, спр. 44, арк. 297.
- ⁴⁸ Вестник ЦИК, СНК и СТО СССР. — 1923. — № 7. — С. 128.
- ⁴⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 24, арк. 133.
- ⁵⁰ ЦДАВОУ, ф. 807, оп. 1, спр. 3, арк. 1, 2.
- ⁵¹ М о р о з о в А. Г. Село і гроші: Українська кредитна кооперація в добу непу. — Черкаси, 1993. — С. 182.
- ⁵² ЦДАВОУ, ф. 290, оп. 4, спр. 31, арк. 50, 52; спр. 19, арк. 167.
- ⁵³ Коопероване село. — 1927. — № 7-8. — С. 47; ЦДАВОУ, ф. 290, оп. 7, спр. 911, арк. 294.
- ⁵⁴ М о р о з о в А. Г. Назв. праця. — С. 184.
- ⁵⁵ Сільський господар. — 1925. — № 24-25. — С. 81.
- ⁵⁶ Коопероване село. — 1928. — № 11-12. — С. 73.
- ⁵⁷ Там же. — С. 62—73.
- ⁵⁸ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2984, арк. 5.
- ⁵⁹ Там же, арк. 7, 8, 12.
- ⁶⁰ Там же, арк. 10.
- ⁶¹ Там же, арк. 3.
- ⁶² Там же, арк. 12 зв.
- ⁶³ РДАСПІ, ф. 506, оп. 1, спр. 113, арк. 30, 31.
- ⁶⁴ Там же, арк. 105; спр. 127, арк. 3.
- ⁶⁵ Там же, спр. 113, арк. 9, 10.
- ⁶⁶ Там же, арк. 108.
- ⁶⁷ Там же, спр. 175, арк. 50, 52.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

В. М. НІКОЛЬСЬКИЙ (Донецьк)

Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні

Автор робить спробу дослідити політичні репресії щодо конкретних національних груп України на основі аналізу кількісних статистичних показників, які характеризують відповідні процеси та їх наслідки.

Вивченню національних моментів у політичних репресіях допомагає відповідна література^{1–8}.

Аналіз історіографії проблеми дає можливість зробити такі висновки.

По-перше, сьогодні в історичній літературі відсутні дослідження, що ґрунтуються на статистико-демографічному матеріалі, в яких би було з'ясовано реальну спрямованість політичних репресій щодо окремих національних груп населення України. По-друге, немає також комплексних узагальнюючих праць з аналізом національних аспектів політичних репресій як явища.

Джерельною базою дослідження є шість груп документів. Перша — директиви центральних органів НКВС, які регламентували проведення

політичних репресій. Друга — офіційні відомості про репресованих по відповідних територіальних та функціональних підрозділах Головного управління Державної безпеки НКВС УРСР, що зберігаються у фондах Державного архіву Служби безпеки України (Київ, Донецьк, Луганськ). Третю групу становлять довідки аналітичного характеру, складені в обласних управліннях НКВС. До четвертої групи відносяться матеріали картотек архівно-облікових підрозділів УНКВС по Донецькій (Сталінській) та Ворошиловградській областях. П'ята група документів включає матеріали обласних редколегій “Реабілітовані історією”. Матеріали шостої групи базуються на фондах “Особливої папки” ЦК КП(б)У та Донецького (Сталінського) обкому, які зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України та Державному архіві Донецької області.

Метою запропонованого нами дослідження є встановлення, шляхом аналізу кількісних даних, реальної спрямованості політичних репресій періоду “великої чистки” в Україні на певні національні групи. При цьому враховується “розподіл” відповідних обвинувачень по конкретних національних групах.

Розгляд національних аспектів політичних репресій періоду “великої чистки” необхідно розпочати з матеріалів лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б) 1937 р. Безпосередньо ці окремі моменти зосереджено в розгляді двох питань порядку денного: 4) уроки шкідництва, диверсії та шпигунства японо-німецько-троцькістських агентів по народних комісаріатах важкої промисловості та шляхів сполучення; 5) уроки шкідництва, диверсії та шпигунства японо-німецько-троцькістських агентів по НКВС.

Саме національних моментів “ворожої діяльності” першим на пленумі торкнувся керівник компартії Азербайджану М. Д. А. Багіров. У своєму виступі на вечірньому засіданні 28 лютого 1937 р. він, зокрема, сказав: “Тов. Сталін не раз зазначав нам, більшовикам Закавказзя, про необхідність тримати в постійній бойовій готовності партійні організації для боротьби із всілякими проявами націоналізму, який є одним з найгостріших засобів в руках буржуазії та інтервентів у їх боротьбі проти трудящих, проти радянської влади”⁹. Це висловлювання можна було б обминути, бо воно торкалося саме Азербайджану, але далі Багіров сказав: “Товариші, звертає на себе увагу той факт, що азербайджанські контрреволюційні націоналістичні елементи в союзі з мусаватистами за вказівкою троцькістів встановили тісний зв'язок та контакт з к.-революц. націоналістичними елементами наших національних республік — Крим, Дагестан, Туркменістан та інші. Так що у цьому відношенні те, що робиться в Азербайджані, у тому чи іншому вигляді має місце і в інших наших національних республіках”¹⁰. Далі він відзначив: “Практика боротьби з буржуазними націоналістами свідчить, що переважна кількість колишніх мусаватистів та буржуазних націоналістів свого часу прийняті у партію без індивідуального відбору та ретельної перевірки, без подальшого уважного вивчення їх поведінки, вчинків та праці в рядках нашої партії, що дало можливість цим людям, прикриваючись званням членів партії, на протязі декількох років проводити свою мерзенну провокаторську націоналістичну роботу... Буржуазно-націоналістичні елементи використовували цю нашу слабкість для розгортання контрреволюційної роботи серед відомої частини інтелігенції... Ми повинні зробити висновки та уроки з останніх подій та рішуче посилити боротьбу з буржуазно-націоналістичними елементами”¹¹.

2 березня на пленумі виступав нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов, який відносно національних моментів у “ворожій діяльності” торкнувся лише польського питання: “Я наведу такий приклад, що свід-

чить про те, що однією з слабких ділянок нашої роботи була робота по Польщі. На протязі 16 років сектор робітників Польщі не зумів розкрити найактивнішу військову організацію поляків, яка вела дуже енергійну роботу проти нас. Чому це відбулося? Тому що у польському секторі за ці роки в переважаючій більшості були поляки, котрі були зв'язані з другим відділом польського генерального штабу та були офіцерами цього відділення...”¹².

Тут необхідно зазначити, що у всіх інших виступах (у тому числі і представників України — наркома внутрішніх справ В. Балицького, керівних працівників НКВС — Я. Агранова, Л. Заковського, С. Реденса, колишнього голови НКВС Г. Ягоди, першого секретаря Донецького обкому КП(б)У С. Саркісова та інших) питання ворожої та шпигунської діяльності зосереджувалися саме на “японо-німецько-троцькістських елементах”.

У заключному слові 5 березня Й. Сталін жодним словом не обмовився з питання національних аспектів у репресіях¹³. Але це не означає, що в плануванні та реалізації державної безпеки не було місця цим моментам. Вони зовні були приховані та чекали свого часу.

Як відомо, безпосередньо “велику чистку” було розпочато оперативним наказом НКВС СРСР № 00447 від 30 липня 1937 р. “Про операцію по репресуванню колишніх куркулів, кримінальників та ін. антирадянських елементів”. Аналіз цього документа¹⁴ свідчить, що і там національні аспекти орієнтації репресивних органів держбезпеки були відсутні. Просто керівні партійні та державно-каральні органи послідовно розкручували махове колесо репресій.

Національна спрямованість політичних репресій регламентувалася відповідними оперативними наказами НКВС СРСР та директивними листами. Оперативний наказ НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р. вимагав: “З 20 серпня 1937 р. розпочати широку операцію, спрямовану на повну ліквідацію місцевих організацій “ПОВ”¹⁵ і, перш за все, її диверсійно-шпигунських та повстанських кадрів в промисловості, на транспорті, радгоспах та колгоспах. Всю операцію необхідно закінчити у 3-х місячний термін, тобто до 20 листопада 1937 р.”¹⁶.

Так звана “німецька операція” обумовлена наказом НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р., згідно з яким органи держбезпеки повинні були репресувати **німецьких підданих**, тобто іноземців¹⁷. Фактично же заарештували значну кількість німців, що були **громадянами СРСР**.

11 грудня 1937 р. було підписано директиву НКВС СРСР № 50215 про репресування греків, яких звинувачено у “шпигунській та націоналістичній антирадянській діяльності”¹⁸.

У грудні 1937 р. в Україні було розпочато “латиську операцію”. Напередодні НКВС СРСР розіслав на місця телеграму за № 50499 такого змісту: “Пропонується протягом 48 годин зібрати, перевірити і подати відомості щодо латиських офіційних установ і організацій на території республіки, краю, області. Повідомити дислокацію пунктів концентрації латишів, цифрові дані про кількість керівників, членів правління й активу в окремих установах та організаціях. Підготувати арешти всіх керівників та активістів по цих пунктах концентрації латишів, а також раніше встановлених латиських шпигунів, перебіжчиків і антирадянського активу. Операцію стосовно всіх цих категорій активу попередньо провести в один день з подальшим розвитком по типу польської операції”¹⁹.

Відповідно до телеграми НКВС УРСР від 29 грудня 1937 р. за № 83921 розгорнули операцію проти єврейських активістів²⁰.

За наказом НКВС СРСР № 00593 1937 р. було розпочато так звану “харбінську операцію”, зорієнтовану проти китайців, корейців, японців,

громадян інших національностей — колишніх працівників Китайсько-Східної залізниці²¹.

Вироки по справах заарештованих по “національних лініях” (перша категорія — розстріл, друга категорія — 5—10 років тюрми або таборів) вносили союзний нарком внутрішніх справ та прокурор СРСР²².

Відповідно до рішення політбюро ЦК ВКП(б) № П 64/22 від 15 вересня 1938 р. рішення нерозглянутих слідчих справ на заарештованих по контрреволюційних національних контингентах (накази НКВС СРСР №№ 00485, 00439 та 00593 — 1937 р.) було передано на розгляд особливих трійок на місцях²³.

За нашими підрахунками на основі щорічних звітів, поданих обласними управліннями НКВС, загальна кількість заарештованих підрозділами державної безпеки у 1937 р. становила 159573 чол.²⁴, при загальній кількості населення України, згідно з Всесоюзним переписом 1937 р., — 28 387 609 чол.²⁵ Розподіл репресованих по областях був таким (див. табл. 1).

Таким чином, сьому частину всіх репресованих в Україні становили мешканці Донецької області.

Цікавим є питання спрямованості репресій на міське та сільське населення. Тут для порівняння ми маємо такі дані²⁶ (див. табл. 2).

Якщо виходити з середнього показника по Україні (16 %), то можна умовно віднести до промислових областей Донецьку, Дніпропетровську, Харківську, Київську, Одеську (в яких показники до середнього відсотка достатньо близькі або перевищують його).

Т а б л и ц я 1

№№ п/п	Обласні, структурні підрозділи НКВС	Загалом репресовано (осіб)	% від загальної кількості репресованих по УРСР
1	Донецька обл.	27 042	16,9
2	Київська обл.	21 374	13,4
3	Дніпропетровська обл.	17 124	10,7
4	Вінницька обл.	16 815	10,6
5	Харківська обл.	15 025	9,4
6	Житомирська обл.	14 628	9,2
7	Одеська обл.	12 695	8
8	Чернігівська обл.	8 501	5,3
9	Кам.-Подільська обл.	8 308	5,2
10	Миколаївська обл.	5 786	3,6
11	Полтавська обл.	5 573	3,5
12	Молдавська АРСР	4 588	2,9
13	Центральний апарат	2 114	1,3
	Загалом по УРСР	159 573	100

Т а б л и ц я 2

№№ п/п	Області, автономна республіка	% міського населення від загальної кількості по області
1	Донецька	33,8
2	Дніпропетровська	20,4
3	Одеська	16,3
4	Харківська	14,6
5	Київська	12
6	Молдавська АРСР	7,8
7	Чернігівська	6
8	Вінницька	5,4
	Загалом по УРСР	16

Т а б л и ц я 3

№№ п/п	Області, автономна республіка	% міського населення по областях від загальної кількості населення УРСР
1	Донецька	34,1
2	Дніпропетровська	16,7
3	Харківська	16,3
4	Київська	13
5	Одеська	10,5
6	Вінницька	4,6
7	Чернігівська	3
8	Молдавська АРСР	1
	Загалом по УРСР	100

Т а б л и ц я 4

№№ п/п	Національність	Кількість за переписом (осіб)	% від загальної кількості
1	Українці	22 212 525	78,2
2	Росіяни	3 221 898	11,3
3	Євреї	1 470 484	5,2
4	Поляки	417 613	1,5
5	Німці	401 880	1,4
6	Молдавани	221 831	0,8
7	Білоруси	106 325	0,4
8	Греки	102 257	0,4
9	Болгари	74 862	0,3
10	Татари	24 242	0,09
11	Чехи	11 516	0,04
12	Вірмени	4 242	0,01
13	Албанці	1 120	0,004
14	Цигани	304	0,001
15	Інші	126 559	0,4
	Загалом	28 397 658	100

Є підстави вважати, що по Донецькій, Дніпропетровській та Київській областях репресії проводилися відповідно до отриманих “лімітів”, по Харківській — дещо відставали; по сільських — Вінницькій та Житомирській — перевищували темпи виконання цих завдань (див. табл. 3).

Матеріали перепису 1937 р. дають певну інформацію відносно національного складу населення України²⁷ (див. табл. 4).

За нашими підрахунками на основі звітів обласних управлінь НКВС національний склад репресованих у 1937 р. з політичних мотивів був таким²⁸ (див. табл. 5).

Для порівняння ми взяли дані про співвідношення національних груп і загальної кількості населення УРСР та відсоток репресованих по цих же групах (див. табл. 6).

Як видно, кількість поляків становила лише 1,5 % від населення України, а частка репресованих серед них дорівнювала 18,9 % усіх жертв репресій; німці відповідно — 1,4 % та 10,2 %; греки — 0,4 % та 2,3 %; білоруси — 0,4 % та 0,8 %. Група “інших” становила 0,4 %, а репресованих серед них налічувалося 4,2 %. У невеличкій групі вірмен співвідношення було 0,01 % та 0,05 %.

Тут можна зробити такі висновки. Політичні репресії щодо поляків, німців та греків були значно жорстокішими, ніж проти інших національ-

Т а б л и ц я 5

№№ п/п	Національність	Заарештовано (осіб)
1	Українці	84 915
2	Поляки	30 148
3	Німці	16 228
4	Росіяни	12 291
5	Євреї	4 097
6	Греки	3 689
7	Білоруси	1 292
8	Румуни	1 104
9	Латиші	1 003
10	Татари	173
11	Литовці	137
12	Вірмени	82
13	Естонці	72
14	Японці	35
15	Корейці	26
16	Іранці	19
17	Узбеки	17
18	Китайці	17
19	Грузини	13
20	Фіни	9
21	Башкіри	4
22	Туркмени	3
23	Киргизи	2
24	Казахи	2
25	Азербайджанці	2
26	Карели	1
27	Буряти	1
28	Болгари	дані відсутні
29	Молдавани	” ”
30	Албанці	” ”
31	Чехи	” ”
32	Цигани	” ”
33	Інші	4 250
	Загалом	159 632

Т а б л и ц я 6

№№ п/п	Національність	% від загальної кількості населення	% репресованих
1	Українці	78,2	53,2
2	Росіяни	11,3	7,7
3	Євреї	5,2	2,6
4	Поляки	1,5	18,9
5	Німці	1,4	10,2
6	Молдавани	0,8	дані відсутні
7	Білоруси	0,4	0,8
8	Греки	0,4	2,3
9	Болгари	0,3	дані відсутні
10	Татари	0,09	0,1
11	Чехи	0,04	дані відсутні
12	Вірмени	0,01	0,05
13	Албанці	0,004	дані відсутні
14	Цигани	0,001	” ”
15	Інші	0,4	4,2
	Загалом	100	100

Т а б л и ц я 7

№№ п/п	Обласні, структурні підрозділи НКВС	Репресовано українців	% від загальної кількості репресованих українців
1	Київська обл.	15 409	18,2
2	Харківська обл.	10 445	12,3
3	Вінницька обл.	10 070	11,9
4	Дніпропетровська обл.	8 053	9,5
5	Чернігівська обл.	7 692	9,1
6	Донецька обл.	7 529	8,9
7	Одеська обл.	6 598	7,8
8	Житомирська обл.	4 828	5,7
9	Полтавська обл.	4 394	5,2
10	Кам.-Подільська обл.	4 338	5,1
11	Миколаївська обл.	2 765	3,3
12	Молдавська АРСР	1 684	2
13	Центральний апарат	815	1
	Загалом	84 620	100

Т а б л и ц я 8

№№ п/п	Обласні, структурні підрозділи НКВС	Репресовано росіян	% від загальної кількості репресованих росіян
1	Донецька обл.	4 879	39,5
2	Харківська обл.	1 636	13,2
3	Одеська обл.	1 118	9
4	Миколаївська обл.	1 112	9
5	Київська обл.	939	7,6
6	Дніпропетровська обл.	880	7,1
7	Центральний апарат	443	3,9
8	Молдавська АРСР	430	3,5
9	Кам.-Подільська обл.	333	2,7
10	Житомирська обл.	195	1,6
11	Чернігівська обл.	177	1,4
12	Вінницька обл.	127	1
13	Полтавська обл.	62	0,5
	Загалом	12 331	100

них груп. Навіть серед нечисленних національних меншин (білоруси, вірмени, “інші”) частки репресованих з політичних мотивів значно перевищували загальну кількість представників цих меншин.

Отже, відносні показники свідчать про явну національну спрямованість політичних репресій 1937 р. Але не можна робити аналіз без урахування абсолютних даних. У цьому випадку ми можемо констатувати, що, безперечно, репресіям було піддано всі національні групи. Загальна чисельність репресованих українців була на 10198 чол. більшою, ніж сумарна кількість репресованих всіх інших національностей.

Дані та наші підрахунки відносно українців наведено в табл. 7.

Таким чином, по чотирьох перших областях сумарна кількість репресованих українців перевищує половину цієї категорії по всій Україні. Водночас цікавим є зіставлення Донецької області (де відсоток українців був значно меншим) з Дніпропетровською та Чернігівською областями.

Відносно росіян (див. табл. 8).

Тут найбільший показник був по Донецькій області (понад третина всіх репресованих росіян України). Це зрозуміло з огляду на досить високий відсоток росіян серед мешканців області. Такі міркування слушні, на наш погляд, і щодо Харківської області.

Т а б л и ц я 9

№№ п/п	Обласні, структурні підрозділи НКВС	Репресовано поляків	% від загальної кількості репресованих поляків
1	Житомирська обл.	7 799	25,6
2	Вінницька обл.	5 486	18
3	Донецька обл.	3 689	12,1
4	Кам.-Подільська обл.	3 123	10,3
5	Київська обл.	3 058	10
6	Дніпропетровська обл.	3 026	9,9
7	Одеська обл.	1 088	3,6
8	Харківська обл.	900	3
9	Миколаївська обл.	849	2,8
10	Полтавська обл.	809	2,7
11	Чернігівська обл.	278	0,9
12	Центральний апарат	195	0,6
13	Молдавська АРСР	163	0,5
	Загалом	30 463	100

Т а б л и ц я 10

№№ п/п	Обласні, структурні підрозділи НКВС	Репресовано німців	% від загальної кількості репресованих німців
1	Донецька обл.	5 732	35,3
2	Дніпропетровська обл.	3 689	22,6
3	Одеська обл.	2 380	14,7
4	Житомирська обл.	1 558	9,6
5	Миколаївська обл.	828	5,1
6	Київська обл.	629	3,9
7	Харківська обл.	409	2,5
8	Молдавська АРСР	382	2,4
9	Чернігівська обл.	259	1,6
10	Вінницька обл.	155	1
11	Центральний апарат	74	0,5
12	Полтавська обл.	77	0,5
13	Кам.-Подільська обл.	56	0,3
	Загалом	16 228	100

По репресованих поляках дані у табл. 9.

Цифри по Житомирській, Вінницькій, Кам'янець-Подільській, Київській областях зрозумілі, якщо врахувати два моменти: прикордонне розташування та значний відсоток поляків серед місцевого населення. Лише по Донецькій області цифра є явно завищеною. Тобто йшлося про "неприродні" показники, які можна пояснити лише припущеннями відносно більш високої жорстокості місцевого УНКВС або можливою наявністю відповідних "лімітів". Тут ми можемо додати факти з архівно-слідчих справ, що зберігаються в УСБУ по Донецькій області, з яких випливає, що частими були випадки репресування не етнічних поляків, а людей, які мали прізвища, схожі на польські²⁹.

По німецькій національній групі (див. табл. 10) ситуація зрозуміла, адже це зумовлено проживанням значної кількості німецьких колоністів саме в Донецькій, Дніпропетровській, Одеській та Житомирській областях.

По репресованих євреях (див. табл. 11) не простежується будь-яких обґрунтованих пояснень або припущень щодо кількості репресованих по областях.

Т а б л и ц я 11

№№ п/п	Обласні, структурні підрозділи НКВС	Репресовано євреїв	% від загальної кількості репресованих євреїв
1	Харківська обл.	940	23
2	Київська обл.	692	16,8
3	Вінницька обл.	562	13,7
4	Одеська обл.	535	13
5	Центральний апарат	487	11,8
6	Молдавська АРСР	247	6
7	Донецька обл.	208	5,1
8	Житомирська обл.	187	4,5
9	Полтавська обл.	87	2,1
10	Миколаївська обл.	82	2
11	Дніпропетровська обл.	69	1,7
12	Чернігівська обл.	9	0,2
13	Кам.-Подільська обл.	5	0,1
	Загалом	4 110	100

Ми провели аналіз *звинувачень* щодо національних груп населення. Основу цієї частини дослідження становлять документи під назвою “Відомості про кількість заарештованих по УНКВС ... області. По забарвленню та видах злочинів”, які мають дві структурні частини. Перша — **за політичним забарвленням** — складається з чотирьох підгруп: 1) *антирадянські партії та течії* (троцькісти; праві; есери; меншовики; анархісти; кадети; монархісти та інші; шляпниківці, децисти, м'ясниківці; різні); 2) *контрреволюційні націоналістичні організації* (українські, білоруські, грузинські, вірменські (дашнаки), тюрко-татарські, сіоністські, різні); 3) *фашисти, церковники і сектанти, білогвардійці*; 4) *національні лінії* (польська, харбінська, німецька, румунська, фінська, латиська, естонська, грецька, іранська, афганська, болгарська, французька, італійська, різні); 5) *заарештованих за наказом НКВС № 00447* від 30 липня 1937 р. “Про операцію по репресуванню колишніх куркулів, кримінальників та ін. антирадянських елементів”.

Друга частина — **за характером злочинів** — включала два розділи: 1) *шпиунство* (німецьке, японське, польське, латвійське, румунське, грецьке, фінське, іранське, естонське, італійське, болгарське, англійське, французьке, чеське, різне), 2) *контрреволюційна діяльність* (зрада батьківщини, терор, диверсії, шкідництво, повстанська контрреволюційна діяльність, контрреволюційна агітація, інші злочини).

В абсолютних цифрах по областях ми маємо таку картину.

Серед **українців** було звинувачено як *троцькістів* 2421 особу, у тому числі: по Донецькій області — 545, Харківській — 344, Вінницькій — 316, Чернігівській — 302, Дніпропетровській — 275, Одеській — 202, центральному апарату НКВС — 175, Миколаївській області — 121, Житомирській — 97, Полтавській — 24, Молдавській АРСР — 16, Кам'янець-Подільській області — 4. По Київщині арештів троцькістів у 1937 р. не виявлено.

“*Правих*” було заарештовано по УРСР 140 осіб: Вінницька область — 83 (52,3 %), Київська — 41 (29,3 %), Одеська — 11 (7,9 %), Кам'янець-Подільська — 3 (2,1 %), Полтавська — 2 (1,4 %). По центральному апарату НКВС, Донецькій, Дніпропетровській, Харківській, Житомирській, Миколаївській, Чернігівській областях та Молдавській АРСР репресованих цієї категорії не було.

Есери репресовані по 9 структурних підрозділах НКВС: Донецької області — 107 (27,8 %), Одеської — 83 (25,6 %), Полтавської — 72 (18,7 %),

Миколаївської — 51 (13,2 %), Дніпропетровської — 21 (5,5 %), Чернігівської — 26 (6,8 %), МАРСР — 16 (4,2 %), центрального апарату НКВС — 5 (1,3 %), Харківської області — 4 (1 %). Загалом — 385 чол.

Меншовиків шести областей було притягнуто до відповідальності 46, у тому числі: Миколаївська область — 17 чол. (37,0 %), Донецька — 13 (28,3 %), Дніпропетровська — 10 (21,7 %), Харківська — 3 (6,5 %), Київська — 2 (4,3 %), Молдавська АРСР — 1 (2,2 %).

Належність до *анархістів* інкримінувалася 23 заарештованим українцям: по Миколаївській області — 15 (65,2 %), по центральному апарату НКВС — 3 (13,0 %), Донецькій області — 2 (8,7 %), Дніпропетровській, Харківській та Київській — по 1 (по 4,3 %).

По групі *кадетів, монархістів та інших* були репресовані 44 особи в Одеській області.

Так званих *різних* заарештували двох — у Полтавській області.

Сумарно група репресованих українців — так званих членів антирадянських партій та угруповань — становила серед українців 3061 чол. (3,6 % від загальної кількості).

Як бачимо, терор органів держбезпеки України щодо українців у 1937 р. був спрямований насамперед проти троцькістів, які у цій групі репресованих становили 79,1 %. Далі йшли есери (в умовах України — члени колишньої УПСР) — 12,6 %. Інші групи були незначними: “праві” — 4,6 % (у цьому виявилася специфіка України, бо тільки-но відбулися у Москві гучні відкриті судові процеси так званого “правотроцькістського блоку”, але вони ще не дістали свого відгому у республіці), анархісти — 0,8 %, меншовики — 1,5, кадети та монархісти — 1,4 %. Вірогідно, що чотири останні партії були у загальному контексті репресій початкового періоду “великої чистки” “неактуальними” для НКВС.

Як учасників *українських контрреволюційних націоналістичних організацій* було притягнуто до відповідальності 12614 чол. (14,9 % від загальної кількості репресованих українців): по Вінницькій області — 4126 (32,7 % від усієї групи), Київській — 2922 (23,2 %), Чернігівській — 1221 (9,7 %), Одеській — 1127 (8,9 %), Донецькій — 953 (7,6 %), Житомирській — 847 (6,7 %), Миколаївській — 702 (5,6 %), центральному апарату — 287 (2,3 %), Харківській області — 144 (1,1 %), Полтавській — 140 (1,1 %), Дніпропетровській — 89 (0,7 %), Кам’янець-Подільській — 48 (0,4 %), Молдавській АРСР — 8 (0,06 %).

До членів *різних контрреволюційних націоналістичних організацій* було віднесено по Полтавській області 3136 українців (95,9 % по УРСР; 24,9 % серед репресованих членів усіх контрреволюційних націоналістичних організацій УРСР); по Чернігівській — 90 (2,8 %) та по Київській — 44 (1,3 %).

Арешти членів українських контрреволюційних організацій були явищем закономірним для України. Але тут важливо з’ясувати співвідношення арештів по цій групі у різних областях — у діапазоні від 32,7 % — до 0,06 % (4126 чол. — 8 чол.). Можливо, йдеться про недостатню увагу певних обласних управлінь НКВС до цієї категорії “державних злочинців”. Справа тут ще в тому, що (при наявності конкретних директив по репресіях щодо поляків, німців, греків, литовців, румунів, “харбінців” тощо) конкретних директив НКВС СРСР щодо репресій проти українців не було. Тому в областях виходили з місцевих уявлень про “український націоналізм” та “українські контрреволюційні націоналістичні організації”. А у 1937 р. ця кампанія ще не була масштабно розгорнута.

Серед українців як *фашистів* було заарештовано 484 чол. (0,6 % від загальної кількості). По областях дані були такими: Чернігівська — 117

(24,2 %), Вінницька — 85 (17,6 %), Одеська — 70 (14,5 %), Харківська — 69 (14,3 %), Київська — 56 (11,6 %), Полтавська — 37 (7,6 %), Донецька — 22 (4,5 %), Житомирська — 14 (2,9 %), Кам'янець-Подільська — 10 (2,1 %), Миколаївська — 4 (0,8 %). Центральним апаратом, управліннями НКВС Дніпропетровської області та Молдавської АРСР звинувачень українців у фашизмі не висувалося.

Церковників та сектантів серед українців репресовано по УРСР 3970 (4,7 % від загальної кількості). Обласні цифри були такими: Вінницька область — 1188 чол. (29,9 %), Житомирська — 540 (13,6 %), Одеська — 497 (12,5 %), Чернігівська — 450 (11,3 %), Донецька — 421 (10,6 %), Полтавська — 281 (7,1 %), Молдавська АРСР — 189 (4,8 %), Миколаївська — 146 (3,7 %), Дніпропетровська — 114 (2,9 %), Харківська — 60 (1,5 %), Київська — 44 (1,1 %), по центральному апарату — 32 (0,8 %), Кам'янець-Подільська область — 8 (0,2 %).

Репресії по цій групі були зумовлені суто ідеологічними причинами, а їх масштаби, на наш погляд, залежали, по-перше, від наявності у підрозділах обласних управлінь НКВС відповідних агентурних даних про “антирадянську діяльність” осіб цієї категорії; по-друге, сектантські групи діяли по території України з різною активністю та були нерівномірно розміщені по областях.

По групі *білогвардійців* маємо арештів: Полтавська область — 241 (25,4 %), Одеська — 214 (22,5 %), Миколаївська — 210 (22,1 %), Донецька — 183 (19,3 %), Вінницька — 75 (7,9 %), центральний апарат — 13 (1,4 %), Київська область — 7 (0,7 %), Чернігівська — 5 (0,5 %), Кам'янець-Подільська — 2 (0,2 %). Загалом 950 заарештованих.

Колишні білогвардійці притягалися до відповідальності з порушенням амністії, яку було оголошено у 1927 р. на честь 10-ї річниці жовтневої революції. Абсолютні цифри арештів тут значно відрізняються по областях. Тобто йдеться про ситуацію, коли вимоги з центру були недостатньо конкретними. Безумовно, по цій категорії не існувало планів-лімітів, обов'язкових для виконання. Тому, на наш погляд, білогвардійці були репресовані у загальному контексті “великої чистки”.

По так званих “національних лініях”, які становили окремий розділ статистичного звіту, облікові підрозділи обласних управлінь НКВС повинні були умовно віднести заарештованих до відповідних груп. Тут необхідно зазначити, що національні аспекти фігурували по трьох групах цих статистичних звітів: 1) належність до контрреволюційних націоналістичних організацій, 2) “національні лінії”, 3) шпигунство на користь відповідних іноземних держав. Друга група передбачала (як ми з'ясували з матеріалів понад 10 тис. архівно-слідчих справ, досліджених протягом останніх десяти років) будь-які прояви націоналістичного характеру. Тому цей показник звіту практично дублював інші пункти документа. Необхідність у ньому, як ми вважаємо, мала характер суто інформаційний, що давало можливість якось планувати перспективні напрями репресивної діяльності безпосередньо в Управлінні держбезпеки НКВС.

“Української лінії” звіт не передбачав, а загалом по всіх “лініях” загальна кількість репресованих по УРСР становила 8624 особи. По “польській лінії” було заарештовано 5404 чол. (62,7 % від загальної кількості по цій групі): Київська область — 2266 чол. (26,3 %), Кам'янець-Подільська — 919 (10,7 %), Дніпропетровська — 665 (7,7 %), Вінницька — 614 (7,1 %), Харківська — 532 (6,2 %), Полтавська — 422 (4,9 %), центральний апарат НКВС — 159 (1,8 %), Одеська область — 123 (1,4 %), Донецька область — 113 (1,3 %), МАРСР — 35 (0,2 %). По Житомирській та Миколаївській областях арештів серед українців по “польській лінії” не

провадилось. Тут малися на увазі, як ми вважаємо, українці, які свою “контрреволюційну” діяльність спрямовували або на користь Польщі, або звинувачувалися у “співробітництві” з поляками. Зрозуміло, що йшлося насамперед або про прикордонні області, або про такі, де мешкало польське населення. Тому незрозумілими залишаються лише звіти по Житомирській та Миколаївській областях, у яких такі дані відсутні. Можливо, це непорозуміння в тлумаченні в управліннях НКВС самого поняття “польська лінія”.

Показники щодо “німецької лінії” були такими: Дніпропетровська область — 422 (63,7 %), Харківська — 66 (10 %), Донецька — 45 (6,8 %), Чернігівська — 41 (6,2 %), центральний апарат НКВС — 35 (5,3 %), Одеська область — 21 (3,2 %), МАРСР — 13 (2 %), Полтавська область — 11 (1,7 %), Вінницька — 5 (0,8 %), Кам’янець-Подільська — 3 (0,5 %). Загалом — 662 арешти (7,7 % від загальної кількості по всіх “лініях”).

Ситуація була аналогічною з “польською лінією”, але німці, на відміну від поляків, мешкали в колоніях, що ускладнювало їх спілкування з іншими національними групами. Тому загалом українців, репресованих по “німецькій лінії”, було значно менше, ніж по “польській лінії”.

“Румунська лінія” характеризується такими показниками: 1426 — заарештованих (16,5 % від загальної кількості по “лініях”); по Вінницькій області — 673 (47,2 %), Молдавській АРСР — 368 (25,8 %), Одеській області — 195 (13,7 %), Київській — 50 (3,5 %), Чернігівській — 45 (3,2 %), Дніпропетровській — 33 (2,3 %), Житомирській — 21 (1,5 %), Харківській — 19 (1,3 %), центральному апарату НКВС — 13 (0,9 %), Полтавській області — 7 (0,5 %), Кам’янець-Подільській — 2 (0,1 %).

Специфічною була так звана “харбінська лінія”, а саме колишні працівники Китайсько-Східної залізниці. Арештів було здійснено: Чернігівська область — 55 (32,2 %), Київська — 28 (16,4 %), Харківська — 25 (14,6 %), Полтавська — 19 (11,1 %), центральний апарат НКВС — 12 (7 %), Одеська область — 10 (5,8 %), Житомирська — 9 (5,3 %), Дніпропетровська — 7 (4,1 %), Вінницька — 3 (1,8 %), Донецька — 2 (1,2 %), МАРСР — 1 (0,6 %). Усього — 171 чол. (2 % від загальної кількості).

Відбулися арешти по “латиській лінії” (24 чол. — Чернігівська область, 12 — Київська, 11 — Донецька), “болгарській” (4 чол. — Дніпропетровська), “грецькій” (4 чол. — Дніпропетровська), “естонській лінії” (1 чол. — Київська область).

Окрему групу у звіті становили у розділі “за політичним забарвленням” заарештовані відповідно до наказу НКВС СРСР № 00447 від 30 липня 1937 р. Передбачався облік по трьох групах: 1) колишні куркулі, 2) кримінальники, 3) інші контрреволюційні елементи.

Серед репресованих українців статистика була такою: “колишніх куркулів” — 34531 чол. (40,8 % від загальної кількості репресованих по республіці українців). В тому числі по областях: Київська — 5847 (16,9 %), Харківська — 5351 (15,5 %), Дніпропетровська — 4854 (14,1 %), Чернігівська — 3266 (9,5 %), Житомирська — 2913 (8,4 %), Одеська — 2908 (8,4 %), Донецька — 2470 (7,2 %), Вінницька — 2420 (15 %), Полтавська — 2196 (6,4 %), Миколаївська — 890 (2,6 %), Кам’янець-Подільська — 815 (2,4 %), МАРСР — 601 (1,7 %). По центральному апарату репресованих куркулів не було.

Кримінальників серед репресованих українців налічувалося 8408 (9,9 %). По областях “розподіл” був таким: центральний апарат — відсутні, Одеська область — 1149 (13,7 %), Донецька — 1026 (12,2 %), Дніпропетровська 222 (2,6 %), Харківська — 976 (11,6 %), Житомирська — 137 (1,6 %), Молдавська АРСР — 207 (2,5 %), Миколаївська область — 684

(8,1 %), Київська — 1637 (19,6 %), Кам'янець-Подільська — 59 (0,7 %), Полтавська — 256 (3 %), Вінницька — 1164 (13,8 %), Чернігівська — 891 (10,6 %). Загалом по групі репресованих згідно з наказом № 00447 “кримінальники” становили 13,8 %.

Інших контрреволюційних елементів серед репресованих українців було 18121 чол. (від загальної кількості українців — 21,4 %). Співвідношення по областях: Одеська — 1624 (9 %), Донецька — 1583 (8,7 %), Дніпропетровська — 1196 (6,6 %), Харківська — 1894 (10,3 %), Житомирська — 271 (1,5 %), Молдавія — 48 (0,3 %), Миколаївська область — 1203 (6,6 %), Київська — 3359 (19 %), Кам'янець-Подільська — 2465 (13,6 %), Полтавська — 911 (5 %), Вінницька — 2775 (15 %), Чернігівська — 792 (4,4 %). По групі людей, репресованих за наказом № 00447, це становило 29,7 %.

Наказ № 00447 був першим документом, що ініціював “велику чистку”. У 1937 р. згідно з ним постраждало найбільше українців (72,2 %). Серед росіян ця цифра дорівнювала 59,2 %, поляків — 8,8, німців — 23,2, євреїв — 13,5, білорусів — 29,7, латишів — 1,1, румунів — 15,2 %.

Такий діапазон (від 1,1 до 72,2 %) по національних групах є, насамперед, відбитком соціальної структури цих груп в Україні. Зрозуміло, що найбільший відсоток серед репресованих куркулів становили українці, а серед євреїв та латишів таких зовсім не було. Колишні кримінальники також переважали по групі українців (йдеться про репресованих за політичними мотивами).

Шпигунство, як одна з причин репресій, було диференційоване по країнах, на які “працювали” заарештовані особи. Серед виявлених “ворогів” тут найбільшу частку становили “польські шпигуни” (2498 чол.), далі йшли румунські (821 чол.), німецькі (237 чол.), латвійські (182 чол.), японські (175 чол.) та інші незначні групи.

По розділу “Контрреволюційна діяльність” щодо українців маємо такі дані:

а) *зрада батьківщини*: Вінницька область — 159 чол. (29 %), Харківська — 649 (17,2 %), Полтавська — 63 (11,6 %), Чернігівська — 51 (9,3 %), Дніпропетровська — 47 (8,6 %), Київська — 43 (7,8 %), Миколаївська — 33 (6 %), Донецька — 28 (5,1 %), Одеська — 22 (4 %), центральний апарат — 5 (0,9 %), Молдавська АРСР — 3 (0,5 %);

б) *терор*: Дніпропетровська область — 451 (22,6 %), Харківська — 386 (18,9 %), Одеська — 369 (18,1 %), Вінницька — 268 (13,1 %), Київська — 215 (10,5 %), центральний апарат — 192 (9,4 %), Донецька область — 65 (3,2 %), Чернігівська — 32 (1,6 %), Миколаївська — 23 (1,1 %), Полтавська — 18 (0,9 %), Молдавія — 16 (0,8 %), Кам'янець-Подільська область — 4 (0,2 %);

в) *диверсії*: Харківська область — 1544 (45 %), Донецька — 706 (20,6 %), Дніпропетровська — 461 (13,4 %), Вінницька — 298 (8,7 %), Київська — 164 (4,8 %), Кам'янець-Подільська — 78 (2,3 %), Миколаївська — 69 (2 %), Одеська — 57 (1,7 %), Чернігівська — 31 (0,9 %), центральний апарат — 10 (0,3 %), Полтавська область — 7 (0,2 %), Молдавія — 3 (0,09 %);

г) *шкідництво*: Донецька область — 1317 (30,2 %), Київська — 619 (14,2 %), Одеська — 533 (12,2 %), Миколаївська — 526 (12 %), Вінницька — 511 (11,7 %), Харківська — 425 (9,7 %), Чернігівська — 159 (3,6 %), Дніпропетровська — 113 (2,6 %), Полтавська — 82 (1,9 %), Кам'янець-Подільська — 64 (1,5 %), центральний апарат — 14 (0,3 %), Молдавська АРСР — 4 (0,09 %);

д) *повстанська контрреволюційна діяльність*: Київська область — 6681 (17,6 %), Вінницька — 6316 (16,8 %), Харківська — 5567 (14,7 %), Чернігів-

ська — 5548 (14,6 %), Дніпропетровська — 4692 (12,4 %), Донецька — 3465 (9,1 %), Кам'янець-Подільська — 1986 (5,2 %), Миколаївська — 1343 (3,5 %), Одеська — 929 (2,4 %), Молдавія — 650 (1,7 %), Полтавська область — 459 (1,2 %), центральний апарат — 285 (0,8 %).

Ще були звинувачення у *контрреволюційній агітації* та *інших злочинах* (аналогічно до *повстанської контрреволюційної діяльності*).

Проведені нами порівняння по інших національних групах свідчать, що фактично по всіх групах обвинувачень різниця не є принциповою. Тобто йдеться про “чистку”, орієнтовану не на національну належність. Тільки абсолютні дані демонструють саме національні аспекти політичних репресій. Більші відсотки репресованих від певної національної групи (німці, поляки, литовці, латиші, греки тощо) свідчать про цю спрямованість. Відсутність якихось національних груп (або невеликий відсоток) серед населення конкретної області виключав їх з репресій. Так було з греками, що мешкали локально на Донеччині, молдаванами, яких майже не було в східних областях.

Аналізуючи зміст обвинувачень загалом, слід звернутися до Особливої частини Кримінального кодексу Української РСР 1927 р. У першому розділі “Контрреволюційні злочини” стаття 54-1 подає офіційно-юридичне бачення самого поняття: “Контрреволюційною вважається всяка дія, спрямована на повалення, підрив або послаблення влади робітничо-селянських рад і обраних ними на підставі Конституції Союзу РСР і Конституцій союзних республік робітничо-селянських урядів Союзу РСР, союзних і автономних республік, або на підрив чи послаблення зовнішньої безпеки Союзу РСР і основних господарських, політичних та національних здобутків пролетарської революції”³⁰. Цей текст дослівно повторює відповідний розділ “Положення про злочини державні (контрреволюційні) та особливо для СРСР небезпечних злочинів проти порядку управління”, прийнятого постановою ЦВК СРСР 25 лютого 1927 р.³¹ Положення дає тлумачення понять: збройне повстання, зносини в контрреволюційних цілях з іноземною державою та її представниками, допомога світовій буржуазії в здійсненні ворожої проти СРСР діяльності, підбурення іноземної держави до війни або збройного втручання у справи СРСР, шпигунство, підрив державної промисловості, транспорту, торгівлі, грошового обігу, кредитної системи та кооперації, здійснення терористичних актів щодо представників радянської влади та діячів революційних робітничих та селянських організацій, диверсії, пропаганда та агітація, з закликком до повалення, підриву та ослаблення радянської влади або до здійснення контрреволюційних злочинів, будь-яка організаційна діяльність, спрямована на підготовку або здійснення передбачених Положенням злочинів, недонесення про певно відомий, підготовлений або здійснений контрреволюційний злочин, активні дії або активна боротьба проти робітничого класу та революційного руху за часів царату або контрреволюційних урядів у період громадянської війни, контрреволюційний саботаж³².

8 червня 1934 р. постановою ЦВК СРСР цитоване вище Положення було доповнене новим пунктом — зрада Батьківщини, із відповідними додатками³³.

Постановою ЦВК СРСР від 2 жовтня 1937 р. було розширено діапазон термінів покарання за шпигунство, шкідництво та диверсійні акти до 25 років³⁴.

Та останнім документом, котрий перед “великою чисткою” доповнював юридичні обґрунтування для переслідувань за контрреволюційні злочини, була директива Прокурора СРСР від 23 січня 1935 р., що переक्ва-

ліфіковувала виступи, які схвалюють терористичні акти проти “вождів Партії та радянського Уряду”³⁵.

Аналіз наведених документів показує, що йшов процес певного уточнення та розширення тлумачень понять та статей Кримінальних кодексів союзних республік.

Якщо ж порівняти ці легітимні моменти із застосованими у 1937 р. формулюваннями обвинувачень, то стає очевидною картина реальної відмови партії, держави та її каральних органів від будь-якого юридично-формального забезпечення процесу репресій. Тобто проводилася “чистка від ворога”, що не потребувала закону, за принципом: “ворог — він і є ворог, не треба з ним панькатися!” А національні спрямування репресій були складовою частиною цієї “боротьби”.

Загальний висновок полягає в тому, що політичні репресії 1937 р. мали національне забарвлення. Це простежується по викладених нами як абсолютних, так і порівняльних даних.

¹⁻⁸ Дмитренко М., Табачник Д., Чирко Б. Німці в Україні: історія і сучасність // Віче. — 1992. — № 5. — С. 135—147; Бажан О., Войналович В. Війна проти власного народу // Літературна Україна. — 1993. — 29 липня; Єрмак О. Доля болгарських комуністів // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1994. — № 1. — С. 59—63; Чирко Б. Нацмен? Значить ворог. Проблеми національних меншин в документах партійних і радянських органів в 20—30-х рр. // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1995. — № 1/2. — С. 95—110; Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // Там же. — С. 116—156; Ченцов В. В. Трагические судьбы. — Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е—1930-е годы. — М., 1998. — 208 с.; Нікольський В. Українці Донеччини, репресовані у 1937—1938 рр.: соціологічний аналіз статистики // Схід. — 1995. — № 3. — С. 37—45; Нікольський В. “Греческая операция” // Греки и славяне: 1000 лет. — 1997. — № 1. — С. 134—139; Нікольський В. М. “Велика чистка” / Правда через роки. Статті, спогади, документи. — Донецьк, 1995. — С. 28—30; Нікольський В. Н., Сорокина С. В. Репресии против греков в 1937—1938 гг. // Правда через годы. Статьи, воспоминания, документы. Выпуск третий. — Донецк, 1999. — С. 32—41; Нікольський В. Н., Губенко Е. В. Под прессом массовых репрессий польское население Донбасса. — Там же. — С. 51—54; Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.): Джерелознавче дослідження. — К., 1999. — 447 с.

⁹ Матеріали февральсько-мартовського пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории. — 1994. — № 1. — С. 24—25.

¹⁰ Там же. — С. 27—28.

¹¹ Там же. — С. 26.

¹² Там же. — № 10. — С. 21.

¹³ Сталін І. Заключительное слово на Пленуме Центрального Комитета ВКП(б) 5 марта 1937 г. / Сталін І. В. Соч. — М., 1947. — Т. 14. Март 1934—1940. — С. 174—188.

¹⁴ Ксерокопію отримано з московського Музею та громадського центру “Мир, прогрес, права людини” ім. Андрія Сахарова. — С. 51—69; також документ надруковано: Труд. — 1992. — 4 июня (тексти тотожні).

¹⁵ “ПОВ” — Польська організація військова.

¹⁶ Цит. за: 3 архівів ЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 16; див. також: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК—ГПУ—НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К., 1997. — С. 148.

¹⁷ Державний архів Служби безпеки України — Донецьк (далі — ДА СБУ — ДО), спр. 7360-2ф, арк. 57.

¹⁸ ДА СБУ — ДО, спр. 1126-2ф, арк. 27.

¹⁹ Бажан О., Войналович В. Назв. праця.

²⁰ Там же.

²¹ ДА СБУ — ДО, спр. 12374-2ф, арк. 53.

²² 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 17.

²³ Ксерокопію отримано з московського Музею та громадського центру “Мир, прогрес, права людини” ім. Андрія Сахарова. — С. 469.

²⁴ Державний архів Служби безпеки України — Київ (далі — ДА СБУ—Київ), спр. 31, арк. 155—183.

²⁵ Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги. — М., 1991. — С. 58—59.

²⁶ Підраховано там же.

²⁷ Там же. — С. 94.

²⁸ Підраховано за: ДА СБУ— Київ, спр. 31, 33, 35. Всі наступні підрахунки у статті здійснено за цими матеріалами.

²⁹ ДА СБУ — ДО, спр. 6925-2ф, 7491-2ф, 8077-2ф, 8681-2ф, 9555-2ф, 11254-2ф.

³⁰ Цит. за: Реабілітація репресованих: Законодавство та судова практика. Офіційне видання. — К., 1997. — С. 20.

³¹ Там же. — С. 32—33.

³² Там же. — С. 32—36.

³³ Там же. — С. 36—37.

³⁴ Там же. — С. 37—38.

³⁵ Там же. — С. 38—39.

І. Б. МАТЯШ (Київ)

Використання архівної інформації в 1920-х—1930-х рр.: еволюція форм та основні тенденції *

Для задоволення “вимог соціалістичного будівництва і культурної революції”³¹ та виконання рішення комісії з чистки державного апарату в змінений на початку 1931 р. структурі ЦАУ УСРР з’явився сектор агітації, пропаганди та археографії. Розгортання його роботи відбувалося у двох напрямках: 1) агітація і пропаганда архівними матеріалами (публікації в періодичній пресі, організація виставок і масових екскурсій в архівосховища, організація використання архівних документів для кіно й радіо, видання популярних збірок документів і плакатів з архівного будівництва); 2) науково-археографічна робота (систематичне видання архівних документів, які мають “виняткове політичне, наукове або практичне значення”, підготовка та публікація збірників документів з історії пролетаріату, історії революційних рухів в Україні, історії Жовтня і громадянської війни; видання описів, оглядів архівних матеріалів тощо). В планах роботи сектора було проведення “антипасхальних кампаній” (публікація статей антирелігійного змісту на підставі архівних документів), підготовка до 1 Травня (виступи на робітничих зборах), чергових річниць Жовтня (організація виставок, виступи на радіо, публікації в пресі тощо), написання кіносценаріїв спільно з ВУФКУ, передача по радіо зведень про найяскравіші матеріали практичного значення тощо³². Все це дало підстави для відзначення в ухвалі засідання секретаріату ВУЦВК 10 листопада 1931 р., на якому С. М. Семко доповідав про стан архівної справи в УСРР, “рішучого зламу в археографічній та політвиховній роботі з архівними матеріалами та в розробленні методології і техніки цієї роботи”³³. При цьому рекомендувалося ЦАУ УСРР ширше розгорнути археографічну, масову та агітаційно-пропагандистську роботу, організувати виявлення матеріалів господарсько-практичного значення та активізувати архівно-технічне опрацювання документів — джерел з історії громадянської війни та історії фабрик і заводів.

Остаточно визначальну роль марксистсько-ленінської методології в питаннях організації користування архівною інформацією закріпив

* З а к і н ч е н н я. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2001. — № 1.

II Всеукраїнський з'їзд архівних робітників. Він проходив під гаслом боротьби з “класовим ворогом в архівній справі” і зібрав широке представництво: архівістів, співробітників ВУАМЛІН, АК ВУАН, Істпарту, Інституту історії української культури, Інституту історії єврейської культури, Товариства політкаторжан та ін. Теза “архівні документи — зброя пролетаріату” домінувала у виступах і дискусіях на пленарному засіданні та чітко простежувалася в роботі трьох секцій: наукової публікації документів; агітації та пропаганди архівними матеріалами; планування та кадрів. На них із доповідями і повідомленнями виступили П. А. Білик, Е. І. Когон, І. М. Премислер, І. М. Шабатін, П. Н. Пташинський, О. Т. Данилюк, В. Л. Кобалевський, В. К. Нікітін, А. В. Бондаревський, С. О. Костін та В. Ф. Панов. Загальна атмосфера з'їзду не сприяла розгортанню наукових дискусій чи об'єктивності оцінок обговорюваних доповідей. Єдиний критерій істинності — відповідність марксистсько-ленінській методології.

Значну увагу учасників з'їзду привернула робота секції наукової публікації документів, на порядок денний засідання якої було винесено конкретні питання методології та техніки наукової публікації історичних джерел. Відкинувши колективні здобутки в цій царині АК ЦАУ, особисті напрацювання В. І. Веретенникова, М. М. Горбаня, В. В. Міяковського, В. О. Романовського як прихильників “теорії техніцизму”, “об'єктивного документалізму”, “приховування важливих політичних матеріалів”, вона мала на меті запропонувати новий погляд на шляхи розвитку одного з найважливіших напрямів роботи архівних установ, сприяти виробленню “техніки публікацій, яка б виходила із засад марксо-ленінської методи в науці”³⁴. Секція розглянула “Основні настанови до методології і техніки наукової публікації документів для потреб науково-історичного дослідження” (проект П. А. Білика) та “Правила науково-документальної публікації в журналі “Архів Радянської України” (проект Е. Когона).

Запропонований П. А. Біликом проект “Настанов” включав 16 пунктів, 12 з яких (75 % тексту) присвячувалися саме “методології” й рясніли штампами ідеологічної риторики та цитатами з праць Маркса і Сталіна. Заклики “бути особливо чуйними, особливо обачними, твердо боронити пролетарську історичну науку, нещадно викривати прояви чужої, ворожої пролетаріатові ідеології та давати носіям її рішучу і нещадну відсіч”³⁵ супроводжувалися вказівками на конкретних осіб. До ворожого табору першими були зараховані вже “викриті” владою “шкідники” на ідеологічному фронті (Й. Ю. Гермайзе, М. Є. Слабченко та ін.), прихильники науковості публікацій історичних документів (М. С. Грушевський, його учні: С. В. Глушко, Ф. Я. Савченко та ін.). Однаковою мірою звинувачувалися ті, хто “механічно відриває техніку публікацій від марксо-ленінської методології” (В. І. Веретенников, В. О. Романовський), і ті, хто “механічно з'єднує техніку публікацій з методологією” (С. Н. Валк). Втім, автор проекту не відкидав повністю надбань “попередньої класової археографії”, а закликав, критично переробивши їх, застосовувати при підготовці до друку архівних документів.

Вибір тематики, добір документів, послідовність їх розміщення, археографічне опрацювання, формулювання заголовка, зміст вступної статті ставилися в залежність від “актуальності з погляду політичних завдань”. А “науково-історична вартість внутрішнього змісту документа” визначалася “марксо-ленінським розумінням суті історичного процесу”. Внутрішня і зовнішня критика документа при відборі до друку за наявності кількох його редакцій мали полягати у встановленні найтиповішої з них для характеристики класової боротьби. Свої примітки історик-архівіст мусив викори-

статі, щоб “подати в них критику тих документів або частини їх, які невірно висвітлюють історичні події”³⁶. Такий підхід рекомендувався і при формулюванні заголовка документа з двома обов’язковими частинами: а) сформульованого упорядником на підставі аналізу внутрішнього змісту заголовка; б) заголовка автентичного (із зазначенням року, місяця, числа, форми, походження). Викласти “ідеологічну та політичну настанову щодо розуміння документів та їх оцінки” вимагалось у вступній статті, що мала “правити за вступ до історичних документів і не переростати в цілком окреме, самостійне дослідження”³⁷. Серед вимог до вступної статті були й об’єктивні, зокрема щодо висвітлення принципів відбору та стану автографів документів.

Меншою мірою акцентувалася увага на політичному моменті в низці істотних для археографа рекомендацій. Робота над підготовкою збірки документів до друку розглядалася як ряд послідовних етапів: 1) оформлення до друку текстів кожного окремого документа; 2) формулювання заголовків до документів та вміщення “контрольно-архівних” і бібліографічних відомостей; 3) складання історичних і довідкових приміток; 4) організація документів за певною системою всередині збірки; 5) написання вступної статті-передмови; 6) складання покажчиків (імен, географічних назв, хронологічного, предметного).

Доволі детально розглядалися правила передачі тексту. Канцелярські документи рекомендувалося друкувати за сучасним правописом, використовуючи загальноживану пунктуацію. Однак у випадках, коли орфографія оригіналу відбивала “колоніальну залежність та національне пригноблення народів колишньої Російської імперії”, її треба було зберігати. Так само лише в окремих випадках залишалася пунктуація оригіналу. Можливості редакторського втручання надавав пункт щодо виправлення без застереження грубих пропусків однієї або кількох літер у слові. Відтворені літери мали записуватися в прямих дужках. Окремо у примітках рекомендувалося вказувати на закреслення, втрачені місця, приписки, що скорочують, змінюють чи доповнюють документ, а наприкінці останнього — фіксувати текст резолюції (в разі потреби її подавати). Якщо в тексті повторювався якийсь фрагмент, він мав друкуватися один раз, а в інших документах його замінювала багатокрапка з посиланням на віддрукований текст. Прийнятні рекомендації стосувалися текстів іноземними мовами. Вони повинні були друкуватися мовою оригіналу, “тогочасний переклад” — подаватися поряд із оригіналом у колонці, обов’язковий переклад українською мовою — вміщуватися у підвалі. Важливі зауваження стосувалися використання шрифтів: основний текст документа друкувався прямим шрифтом, зауваження від упорядника — курсивом, цифри вживалися арабські, заголовні літери та абзаци — за оригіналом. Необхідним компонентом публікації називалися “контрольно-архівні відомості” (легенда, що включала назву архіву, діловодного фонду, одиниці зберігання та її номер), котрі подавалися після кожного окремого документа або в передмові, коли джерела взято з однієї (чи небагатьох) справ. Окремо зверталася увага на необхідність подання в примітках бібліографічних відомостей про попередні публікації документа. Примітки визнавалися двох видів: а) історичні; б) довідкові. Останні подавали відомості про згаданих у документах осіб, хронологічні дати та географічні назви. Наголошувалося, що примітки варто вміщувати не в кінці археографічного видання, а “під рядками текстів самих документів, до яких вони належать”.

“Настанови” зобов’язували археографів складати покажчики імен, географічних назв, предметні. Конкретизувалася при цьому й необхідна

глибина відомостей: а) в іменних (“особових”) мали вказуватися імена та ініціали осіб у зв’язку з опублікованими документами; б) у географічних — визначати географічний об’єкт (село, річка, місто) та по можливості давати точне топографічне визначення назви.

Цей документ, що являв собою поєднання ідеологічних гасел і “здорової більшовицької критики” з грамотними (хоч і не бездоганними) методичними рекомендаціями щодо підготовки до друку історичних документів, увійшов в історію української археографії та архівознавства з авторством П. А. Білика. Однак виявлений нами у фондах Інституту рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського проект “Тимчасових правил для видання документів канцелярського походження другої половини XVIII—XX ст.” (ф. X, спр. 9597) дає підстави для уточнення імені автора (чи авторів) згаданого документа.

Проект правил було надіслано 31 січня 1930 р. Центральним архівним управлінням УСРР до Археографічної комісії ВУАН для рецензування. В листі за підписом голови АК ЦАУ Р. М. Шпунта повідомлялося про намір укладання правил для видання цієї групи документів і зазначалося, що “проекта в основному склав проф. В. Веретенников”³⁸. Відзив АК ВУАН за підписом В. О. Романовського 13 лютого було направлено до ЦАУ. Висловивши деякі суто професійні зауваження, рецензент констатував: “Загалом, правила справляють гарне враження і творять значний крок наперед в розвитку української археографії, яка не може похвалитися теоретичною розробкою та обґрунтуванням навіть важливіших принципів передачі друком архівних текстів”³⁹. У зв’язку з цим науковий інтерес становить текст проекту, майже слово в слово повторений і “політично” відредагований П. А. Біликом. Він мав чітку структуру і включав 45 пунктів у семи розділах: I. Загальні положення; II. Розташування актів щодо часу і місця; III. Заголовки; IV. Надання текстів; V. Примітки та легенди; VI. Показки; VII. Друкарська передача. Визначення мети — “дати матеріал для дослідів історичних, історично-юридичних і т. інше, але не лінгвістичних та палеографічних”⁴⁰ — мало зняти питання, пов’язані з дещо спрощеним підходом до відтворення особливостей орфографії та пунктуації джерела. Завдання публікації архівних документів, на думку автора, полягали в а) передачі тексту документів; б) складанні заголовків; в) вміщенні “контрольно-археографічних” та бібліографічних даних. Обов’язковою умовою археографічної публікації мала бути передмова (до документа чи групи документів), у якій пояснювалися б способи видання. Щодо датування документів висловлювалася думка про його необхідність. Документи мали датуватися укладачами за текстом чи непрямими джерелами, в разі неможливості цього встановлювалася приблизна дата, відповідно записувалися крайні часові межі в круглих дужках. Так само обов’язковим мав бути і заголовок, сформульований укладачем “по змозі коротше, додержуючись тексту, але з додержанням вимог сучасного літературного стилю”⁴¹. Припускалося складати заголовок як до кожного документа, так і до групи документів, якщо вони тісно зв’язані і становлять одне ціле (однакові за формою, близькі за змістом, є продовженням або доповненням однієї справи). Елементи заголовка (порядковий номер у даному виданні, дата за новим стилем, “предметове означення документа”, адресат — адресант) мали точно визначати місце документа в просторі і часі, причому будь-які редакційні втручання обумовлювалися в примітках. Найдетальніший розділ “Віддавання текстів” регламентував правила передавання стилістики, орфографії та пунктуації тексту: написання прийменників, заперечної частки, великої літери, твердого знаку тощо. Якщо порівнювати даний проект з проектом П. А. Білика, то привертають увагу

кілька пунктів. Зокрема, передбачалося, що “текст канцелярських документів другої половини XVIII та XIX ст. в основному віддається сучасним правописом, за винятком особистих листів та резолюцій історичних осіб, де орфографія зберігається цілком”⁴². При цьому в таких документах дозволялося виправляти синтаксичні помилки й описки з відповідним позначенням у примітках, а також відновлювати “якусь літеру або знак... в простих дужках без додаткових пояснень”. У дужках мали друкуватися й закреслені місця з поміткою курсивом “закреслено”; текстові повтори — один раз із вказівкою в примітках, де надруковано фрагмент; зотлілі й втрачені місця позначалися крапками, а відновлені — друкувалися в лама-них дужках. Пунктуація оригіналу мала зберігатися, а в разі її повної відсутності припускалася робота редактора з обов’язковою вказівкою на це в передмові. Примітки повинні були включати відомості про місце зберігання документів, зовнішній стан (нумерація аркушів, ступінь збереженості, засіб відтворення тощо), вказівки на наявність бланка чи печатки, інші публікації документа. Відзначалися також зміни в почерку, вставки, приписки, підпорядковані слова тощо. Вимагалось складання покажчиків імен, географічних назв, предметів; друкарська передача тексту — прямим шрифтом, “все, що йде від редакції”, — курсивом.

Як бачимо, у прийнятих II Всеукраїнським з’їздом архівних працівників “Настановах” в основному збережено запозичену з даного проекту термінологію, але акценти проставлено інакше: наука поглинута політикою. Якщо в проекті В. І. Веретенникова немає жодного натяку на класову боротьбу з допомогою архівних документів, то в настановах П. А. Білика ця думка домінує. Відтак зосереджено увагу на значенні передмови насамперед для ідеологічної і політичної оцінки документів, запровадженні двох частин заголовка (від упорядника та оригінального) і двох типів приміток (історичних і довідкових) і т. п. На позиціях марксистсько-ленінської методології ґрунтується і заміна вимоги зберігати орфографію документів за авторством видатних історичних діячів на документи, що “відбивають національне пригноблення”. Ширше дозволялося редакторське втручання в текст, чим, за зауваженням Г. В. Боряка, “закладалися засади свідомого перекручення або редакції публікаторами змісту документів, що широко панували в радянській едиційній археографії впродовж десятиліть”⁴³. Про запозичення П. А. Біликом тексту В. І. Веретенникова свідчить і той факт, що в п. XII “Настанов” йдеться про канцелярські документи, тоді як про інші типи чи види документів взагалі не згадується. Саме це, вірогідно, й стало підставою для зауваження О. А. Бевзо: “Про метод друкування історичних документів, писаних старою українською мовою, в цих правилах нічого не говориться”⁴⁴. Таким чином, засудивши погляди В. І. Веретенникова як прихильника теорії “об’єктивного документалізму” і оголосивши війну з “веретенниківщиною”, з’їзд прийняв “Настанови”, в основі яких були напрацювання вченого. Він з повним правом, поряд із П. А. Біликом, котрий написав “методологічну частину”, може вважатися автором цих перших в УСРР офіційних правил публікації історичних документів. Попри негативну їх оцінку в післявоєнній історичній літературі, важко не погодитися з думкою І. Л. Бутича: “Не дістали “Основні настанови” застосування не тому, що вони недосконалі, а насамперед тому, що незабаром після їх виходу, по суті, була припинена будь-яка археографічна робота”⁴⁵.

Так само ідеологічно орієнтованим був й інший документ, схвалений секцією наукової публікації документів і затверджений з’їздом. Розроблені референтом сектора АПА ЦАУ Е. І. Когоном “Правила науково-документальної публікації в журналі “Архів Радянської України” стали, за ви-

словом Г. В. Папакіна, “апофеозом “класово-документаційної” війни”⁴⁶. Правила включали 5 розділів: I. Вступ; II. Тематика; III. Добір і критика документів; IV. Оформлення тексту змісту документів; V. Подання і зовнішнє оформлення тексту, покликані вирішити питання про “добір і подачу документів” “з класово-політичного погляду”. Науково-документальні публікації “Архіву Радянської України”, декларувалось у правилах, набувають характеру такої “війни документів”, “в якій наші публікації “розб’ють” документи внутрішніх і зовнішніх класових ворогів”⁴⁷. У цьому контексті проголошувалося основне завдання: “якнайширше використати архівні документи, як зброю в боротьбі пролетаріату проти підготування інтервенції, проти буржуазної історіографії і різних спроб перекрутити марксо-ленінську концепцію історичного процесу”⁴⁸. Призначення правил визначалося доволі широко: вони мали стати у пригоді як пересічному читачеві чи науковому співробітнику в опрацюванні опублікованих архівних документів, так і авторам — при підготовці матеріалів до друку. На практиці вони могли стати у пригоді лише останнім. Тематичний діапазон обмежувався історією трьох революцій (1905 р., лютневої 1917 р.), розвитку і зміцнення робітничо-селянської спілки, “більшовизації широких мас трудящих і боротьби за диктатуру пролетаріату” (в тому числі класовою боротьбою робітників та селян Західної України) та соціалістичним будівництвом.

Подавалися й практичні рекомендації: необхідно робити невеликі підбірки, що становлять закінчений матеріал, “політично найактуальніший”; віддавати пріоритет у виборі між ранньою і пізньою редакцією, копією і оригіналом, чернеткою і “чистовиком” (за однакової їх вірогідності) тим, де “зміст вивченого питання висвітлено найповніше”; не припускати добору “випадкових паперів”, а подавати документи політично найактуальніші, “практично найближчі” — зрозумілі широкому колу читачів, без просторих коментарів; аналізувати документи з “погляду їх класового походження”. Пояснювалися принципи запису архівної легенди, оформлення посилань і приміток, датування документів. Укладання покажчиків до підбірок документів не вимагалось. Ці відомості рекомендувалося вміщати у формі приміток під текстом. Натомість написання передмови, згідно з правилами, вимагало від археографа особливої віртуозності. Вона мала містити “історичні” та “архівні зауваження”, розкриваючи: політичну та ідеологічну оцінку документів; конкретно-історичні обставини, а за необхідності й мету, час та місце створення документа або серії; біографію і класове обличчя автора при публікації документів особистого характеру; відомості про принципи відбору, споріднені джерела; зовнішній опис документа чи серії (діловодна форма, кількість сторінок, наявність резолюцій, печаток, поміток, вказівки на пошкодження документів; місце зберігання документа чи документів (архів, фонд, рік, номер та назва справи, номер аркуша). Водночас вступ-передмова мав бути коротким, але не спрощеним, “а піднесеним на принципову височінь ленінської історичної науки”⁴⁹. Доповнювати його мали примітки — “одна з найвідповідальніших частин наукової публікації документів”, призначена для марксистсько-ленінського висвітлення змісту документа, критики тлумачення подій, поданого в документі. Рекомендувалося використовувати історичні, біографічні, географічні, технічні, бібліографічні примітки, що відповідали за змістом і призначенням покажчикам у “Настановах” та проєкті В. І. Веретенникова. Великого значення правила надавали заголовку, котрий мав містити максимально стисло, точну і “політично загострену” інформацію. На відміну від “Настанов”, заголовок не вимагався в двох частинах, а включав такі елементи: номер документа в межах серії, назву його ділово-

дної чи літературної форми, імена автора та адресата, коротке формулювання змісту документа, дату. Правилами дозволялося скорочувати текст (із застереженнями в примітках), так само як і “Настановами”, — не друкувати текстові повтори, виправляти незначні помилки без застережень, орфографії і пунктуації додержувати сучасної, тексти іноземною мовою подавати в оригіналі та українському перекладі тощо. В цілому в принципових моментах правила Е. І. Когона майже не містили різничань із “Настановами”, але значно віддалялися від вимог, розроблених В. І. Веретенниковим, позбавляючи публікації історичних документів науковості. Таким чином, прийняття з’їздом детально опрацьованого в світлі панівної методології положення свідчило про завершення етапу розроблення теоретичних засад, на яких повинен створюватися археографічний часопис. Публікацію окремих правил для журналу можна вважати спробою формулювання рекомендацій щодо науково-популярних видань історичних документів, хоч в тексті самих правил йшлося про “єдині правила видання історичних документів”⁵⁰ без вказівки, для якого класу видання (наукового чи популярного) вони призначені. Крім того, як показав досвід, правила практично не дістали втілення. Видані протягом 1932—1933 рр. 8 чисел (у 5-ти книгах) журналу “Архів Радянської України” містили 23 археографічні публікації П. Н. Пташинського, І. М. Премислера, Е. І. Когона, Д. Л. Похилевича, С. М. Семка-Козачука, М. І. Свідзінського, Т. С. Каретникової та ін. В основному це були фрагменти великих археографічних праць, що готувалися колективами авторів. Жодна з публікацій не реалізувала повністю рекомендації Е. І. Когона. Не витримувалися в цілому вимоги до передмови (крім ідеологічних настанов), складання заголовків, оформлення приміток та передачі тексту, котрий ряснів помилками.

Але абстрагуючись від засилля ідеологем і труднощів впровадження в життя положень “Настанов” та “Правил”, слід констатувати, що ці документи вперше в українській архівній практиці уніфікували принципи та підходи до археографічного опрацювання документів, встановили елементарні вимоги до заголовка, легенди, примітки, передачі стилістики, орфографії, пунктуації оригіналу. В своїх раціональних моментах вони тяжіли (іноді цілком повторюючи) до неопублікованого проекту правил публікації канцелярських документів в XVIII—XIX ст., розробленого В. І. Веретенниковим.

Секція агітації та пропаганди архівними матеріалами розглянула інші напрями використання архівної інформації. На її засіданнях було ухвалено “Правила пропаганди архівними матеріалами через масову періодичну пресу” та “Правила пропаганди архівними матеріалами через доповіді на масових зборах та через радіо” (автор проектів — І. М. Премислер), “Правила пропаганди архівними матеріалами через кіно” (І. М. Шабатін), “Правила виставочної роботи архівних установ” та “Правила складання науково-популярних документальних брошур” (П. Н. Пташинський), “Правила організації екскурсій в архівосховища” (О. Т. Данилюк). Всі ухвалені документи відбивали вимогу перетворення архівних документів на знаряддя класової боротьби. Та поряд із цим, вони фіксували розмаїття форм використання архівної інформації, містили конкретні методичні рекомендації щодо їх реалізації.

Право публікації архівних документів у газетній періодиці надавалося архівним та “іншим відповідним” (Істпартам, науковим і краєзнавчим) установам і окремим особам (науковцям, дослідникам-аматорам, архівним кореспондентам). Основними формами публікації джерел у пресі визнавалися: документ або група документів з передмовою та примітками

пояснювального характеру; група документів або уривки з документів, об'єднаних авторським текстом і окремою передмовою; стаття, що складається з уривків документів, де авторський текст пояснює та зв'язує їх у одне ціле; стаття, де цитати з документів ілюструють авторські твердження. Вперше запроваджувалося поняття диференціації публікацій за рівнем популярності. Серед названих перша форма вважалася “найменш популярною” й призначалася (як і друга) для центральних і районних газет, а дві останні, “найпопулярніші”, — для цехових, заводських, колгоспних. Правила пояснювали особливості підготовки передмови, заголовка, приміток для популярних публікацій. Передмова мала відображати основну мету публікації, подавати характеристику (за потреби — історію) групи документів і авторів чи установ, діяльності яких вони стосуються, відзначати новизну документної інформації, пояснювати малозрозумілі факти чи явища, містити політичні висновки. В заголовку вимагалось відбивати основну думку документів, а в примітках — пояснювати явища та роль в них осіб і критично їх оцінювати. При підготовці документів до друку пропонувалося виправити “друкарські помилки, незакінчені слова продовжити в прямих дужках, мало зрозумілі слова фрази пояснити, пропуски відмітити крапками”⁵¹. Окремим пунктом дозволялось перекладати матеріал — “публікувати обов'язково мовою читача, для якого призначено документ”. Для ефективного виконання робіт на всіх етапах підготовки публікацій пропонувалося створювати тимчасові творчі колективи — “тематичні бригади”.

До загального вжитку “агітпропсекцією” рекомендувалися правила підготовки ще одного типу документальних видань — науково-популярних брошур. Вони встановлювали типи їх, окреслювали проблематику, викладали вимоги до змісту та наукового оформлення. У правилах розглядалися три типи таких видань: 1) брошура-документ (обсяг 0,5—1 друк. арк.); 2) збірка документів (обсяг 2—3 друк. арк.); 3) брошура, що висвітлює тему з допомогою окремих яскравих уривків з документів (обсяг 1,5—2 друк. арк.). Тематика встановлювалася типова: історія ВКП(б) та КП(б)У; історія боротьби за Жовтень; історія громадянської війни; історія фабрик, заводів, радгоспів, комун, артілей; історія соціалістичного будівництва; боротьба за розвиток української, національної формою, соціалістичної змістом культури; боротьба за інтернаціональне виховання; боротьба з “соціал-фашизмом — передовим загоном світового імперіалізму”; боротьба проти підготовки нової збройної інтервенції та за зміцнення обороноспроможності країни; боротьба за “войовничо-безвірницьке виховання мас”. До оформлення публікацій висувалися такі вимоги: автентичність друкованого тексту до оригіналу, визначення його походження (адресант, адресат, дата, місце, причини створення документа), передача тексту сучасною орфографією, неприпустимість скорочення слів і речень, виправлення без застережень механічних, випадкових, безсумнівних помилок, а також відновлення у прямих дужках пропущених літер.

Важливим підсумком роботи з'їзду було прийняття правил наукових (у збірниках і журналах), науково-популярних (брошура), популярних (у періодиці) публікацій.

Для реалізації ідеї “пропаганди архматеріалами через кіно” передбачалися відповідні правила: використання архівних документів у всіх видах кінопродукції (документальних та художніх фільмах, кінохроніці тощо); організація виставок на теми та сюжетами кінофільмів. Завдання архівних установ при цьому полягали в популяризації серед “кіно-творчих інституцій” справи використання архівних документів для кіно, підготовка їх, допомога сценаристові і кінорежисерові у виявленні потрібних джерел.

Необхідним визнавалося ініціативне інформування архівами з відома ЦАУ УСРР “кіно-організацій” про наявні фонди, складання списків та коротких характеристик актуальних з них, тематичне пророблення їх з метою виявлення матеріалів до тематичного плану Українфільму. Доступною для всіх архівних установ була й така форма роботи, як організація виставок у фойє кінотеатрів за тематикою чергових кіновистав та використання архівної інформації у виступах лекторів перед кіносеансом.

Специфіку використання архівної інформації для “усної агітації та пропаганди” зафіксували “Правила пропаганди архівними матеріалами через доповіді на масових зборах та через радіо”. Підготовка до виступу на зборах чи на радіо, за “Правилами”, мала включати опрацювання методологічної та фактичної літератури і архівних матеріалів за темою. Мова доповіді мала бути популярною, документи — зрозумілими аудиторії. Для зручності цитування належало застосовувати виписки на картках. Для ілюстрації доповідей рекомендувалося укладати за темою зборів збірки документів із заголовком до кожного (із зазначенням змісту та політичної оцінки). В контексті основного завдання — “політичного виховання мас” — вимагалось в заключному слові пояснювати роль архівних документів як “знаряддя класової боротьби”. Доповідь на радіо не відрізнялася від доповіді на масових зборах, але вимагала письмової форми і могла бути прочитана не автором, а “промовцем з радіостанції”.

Роз’яснення щодо експозиційної роботи архівів містив проект правил, у котрих розрізнялися сім основних типів документальних виставок (стаціонарних і пересувних): загальні (республіканські, міжрайонні, районні); присвячені революційним ювілеям і кампаніям; з історії фабрик і заводів, новобудов, колгоспів, радгоспів; шкільні; господарчо-практичного значення; в театрах, кіно на теми та за сюжетами кінофільмів, п’єс; фотоальбоми. Пропонована проблематика виставок повністю збігалася з проблематикою, розробленою П. Н. Пташинським для науково-популярних брошур. Розрізнялися дві форми виставок: а) архівних установ переважно з архівних матеріалів; б) інших установ чи організацій із широким використанням архівних матеріалів. Для ефективного проведення документальної виставки рекомендувався бригадний метод і складання плану роботи: оповіщення, запрошення, “організація та використання людських ресурсів”, збирання і впорядкування матеріалів для виставки, добір і належне оформлення документів, організація місця та охорона виставки, громадський огляд виставки, урочисте відкриття. Експозиційна робота архівних установ, спрямована на “виконання завдань і вимог соціалістичного будівництва”, узаконювалася як важлива форма пропаганди архівних документів і “політичного виховання мас”.

Популяризації архівної справи, встановленню безпосереднього зв’язку архівів із широкими колами громадськості, активізації роботи архівних кореспондентів і груп сприяння архівній справі, створенню бригад використання архівних матеріалів та професійній орієнтації молоді мало допомогти запровадження в практику “планової, систематичної, постійної” роботи архівних установ ухвалених секцією “Правил організації екскурсій в архівосховища”. Документ містив детальні рекомендації щодо організації цього виду роботи. Вказувалося на необхідність планування екскурсійної роботи і виражений вибір теми — “політично загостреної, політично актуальної, спрямованої на виконання завдань соціалістичного будівництва”⁵². Аналогічні вимоги висувалися й до добору матеріалу та методики екскурсії, незалежно від її виду (евристичної, дослідницької, лекційної, комбінованої). Характер і методика проведення екскурсії ставилися в залежність від складу учасників, тривалість мала не перевищувати 2-х годин.

Акцентувалася увага на висвітленні екскурсійної роботи в пресі (бажано силами екскурсантів) та подача інформації до архівної періодики.

Детальний огляд правил і настанов, прийнятих секціями наукової публікації документів та агітації і пропаганди архівними матеріалами, показує, що на початок 1930-х рр. в українській архівній справі поряд із усталеними було офіційно закріплено в “Основних настановах до методології і техніки наукової публікації документів для потреб науково-історичного дослідження”, “Правилах науково-документальної публікації в журналі “Архів Радянської України”, “Правилах пропаганди архівними матеріалами через масову періодичну пресу”, “Правилах пропаганди архматеріалами через кіно”, “Правилах пропаганди архівними матеріалами через доповіді на масових зборах та через радіо”, “Правилах виставочної роботи архівних установ”, “Правилах організації екскурсій в архівосховища”, “Правилах складання науково-популярних брошур” нові форми використання архівної інформації. Закріплення розмаїття таких форм можна вважати важливим результатом роботи з’їзду.

В умовах сфабрикованої “війни документів” розвитку різних форм використання архівної інформації перешкоджало зосередження уваги на викритті “шкідницької і диверсійно-шпигунської роботи агентів іноземних держав” (такими була визнана й частина авторів архівного підручника). Змінена у квітні 1934 р. структура ЦАУ включала відділ організації та використання історично-документальної бази⁵³. Поряд із цим широко розгорталася робота, спрямована на планове виявлення документів для потреб народного господарства, розроблення джерельної бази для історії громадянської війни, історії фабрик і заводів. Значно активізувалася робота дослідників такої тематики напередодні 20-ї річниці Жовтневої революції та “ленінського” архівного декрету. Так, 1936 р. до читальних залів було видано 19390 справ, над якими працювало понад 750 дослідників, а за перше півріччя 1937 р. 400 дослідників опрацьовувало 10763 справи. Крім того, протягом 1936 р. було надруковано 293 статті в пресі, зроблено 92 доповіді, проведено 5 виставок⁵⁴. Кількісні показники мали тенденцію до зростання. Однак обстеження роботи ЦАУ УРСР і Київського обласного історичного архіву, котрі після переїзду ЦАУ до Києва знаходилися в одному приміщенні (по вул. Володимирській, 22-а), завідуючим відділом союзних республік О. О. Сергеевим у 1937 р. мало негативні наслідки. Низка зауважень в основному ґрунтувалася на тому, що “ЦАУ було засмічено класово-ворожими елементами, які проникли в усі галузі роботи і в усі архівні установи, де вели неприховану ворожу роботу по зруйнуванню архівів, по протаскуванню ворожих теорій як у галузі архівознавства, так і у видавничій роботі”⁵⁵. Надалі всі напрями діяльності архівних установ УРСР дедалі жорсткіше підпорядковувалися вказівкам із Москви, а попередня робота визнавалася такою, що проводилася “безпланово і у більшості своїй кустарними методами”⁵⁶.

* * *

Таким чином, слід констатувати, що розвиток практичних форм роботи архівних установ щодо забезпечення суспільства ретроспективною інформацією впродовж 1920—1930-х рр. був досить суперечливим і неоднозначним. Нерівномірно і відокремлено розвивалися різні напрями цього процесу: а) організація користування документами (створення та обладнання пристосованих приміщень — читальних залів, ініціативне інформування про наявність окремих видів документів, тематичне виявлення матеріалів, підготовка документів для видачі в тимчасове користування

науковим та іншим установам тощо); б) довідкова робота; в) агітація і пропаганда архівними матеріалами (в масовій пресі, експозиційній та екскурсійній роботі, кіно, радіо тощо); г) публікація архівних документів (розроблення методики підготовки наукових, науково-популярних та популярних видань). При цьому окремі науковці відносили організацію користування документами в читальному залі до питань забезпечення збереженості архівних документів (В. О. Романовський), а публікацію архівних документів вважали лише археографічною діяльністю (П. А. Білик та ін.).

Узагальненого поняття виду діяльності архівних установ, нині номінованих як використання архівної інформації, на той час ще не склалося, але майже всі його форми дістали наукове обґрунтування в працях українських архівознавців (незалежно від їхніх політичних позицій): П. А. Білика, М. П. Васильєвої, В. І. Веретенникова, Ф. А. Герасименка, М. В. Гливенка, О. Т. Данилюка, В. К. Нікітіна, І. М. Премислера, В. О. Романовського, І. М. Шабатіна, Р. М. Шпунта.

Вагомий внесок у розвиток архівної справи зробила архівна періодика. Апробація на її сторінках нових ідей щодо “наближення архівних документів до народних мас” сприяла становленню тієї чи іншої форми використання архівної інформації. Водночас такі публікації подавали практичну допомогу архівістам.

Основною тенденцією використання архівної інформації в 1920—1930-ті рр. було запровадження марксистсько-ленінської методології в усі її форми. На цьому напрямі діяльності архівних установ ідеологізація виявилася найяскравіше. Теза про “документи як зброю в класовій боротьбі” активно насаджувалася і в теорії архівознавства, і в практиці роботи архівних установ. У зв’язку з цим нівелювалося значення наукових праць В. О. Романовського, В. І. Веретенникова, висувалися штучні звинувачення в декларуванні ними положень теорій “об’єктивізму”, “техніцизму” тощо. Та на практиці, як свідчать нововиявлені архівні документи, єдине раціональне зерно “методологічно вірних” праць становили напрацювання саме “буржуазних архівістів”.

На тривалий час від початку 1930-х рр. у використанні архівної інформації було закріплено пріоритетну тематику: історія ВКП(б) та КП(б)У; історія Жовтневої революції; історія громадянської війни; історія фабрик, заводів, радгоспів, комун, артіль; історія соціалістичного будівництва; боротьба за розвиток української, національної формою, соціалістичної змістом, культури; боротьба за інтернаціональне виховання; боротьба з “соціал-фашизмом — передовим загоном світового імперіалізму”; боротьба за зміцнення обороноспроможності країни; боротьба за “войовничо-безвірницьке виховання мас”. Поза ідеологічними нашаруваннями, велике значення розробок 1920—1930-х рр. у галузі забезпечення суспільства ретроспективною інформацією полягало в розробленні наукових засад й основних принципів, методів і форм використання архівної інформації, що існують донині.

³¹ Про археографічну роботу // Бюлетень ЦАУ УСРР. — 1931. — № 4 (72). — С. 8.

³² План роботи Сектору агітації, пропаганди та археографії ЦАУ УСРР на час з 1 квітня 1931 р. по 1 січня 1932 року // Бюлетень ЦАУ УСРР. — 1931. — № 4 (72). — С. 5—7.

³³ Витяг з протоколу № 21/506 засідання Секретаріату Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету від 10 листопада 1931 р. // Архів Радянської України. — 1932. — № 1—2. — Додаток. — С. 3—4.

³⁴ Основні настанови до методології і техніки наукової публікації документів для потреб науково-історичного дослідження // Радянський архів. — 1931. — Кн. 6(21). — С. 53.

³⁵ Там же.

³⁶ Там же. — С. 58.

- ³⁷ Там же. — С. 59.
- ³⁸ Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. X, спр. 9574, арк. 14.
- ³⁹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1205, арк. 3—4.
- ⁴⁰ Там же, арк. 15.
- ⁴¹ Там же, арк. 16.
- ⁴² Там же.
- ⁴³ Б о р я к Г. Національна архівна спадщина України... — С. 146.
- ⁴⁴ Б е в з о О. А. Про правила друкування історичних документів, писаних українською мовою в XVI—XVIII ст. // Вісник Академії наук УРСР. — 1958. — № 2. — С. 20.
- ⁴⁵ Б у т и ч І. Л. Література до історії української археографії... — С. 172.
- ⁴⁶ П а п а к і н Г. В. Археографічна комісія ЦАУ УСРР... — С. 149.
- ⁴⁷ Правила науково-документальної публікації в журналі “Архів Радянської України” // Архів Радянської України. — 1931. — Кн. 6(21). — С. 60.
- ⁴⁸ Там же.
- ⁴⁹ Там же. — С. 64.
- ⁵⁰ Там же. — С. 60.
- ⁵¹ Там же. — С. 71.
- ⁵² Правила організації екскурсій в архівосховища // Радянський архів. — 1931. — Кн. 6(21). — С. 82.
- ⁵³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1728, арк. 37.
- ⁵⁴ Ленінський декрет у дії // Архівознавчий збірник. — К., 1938. — С. 8.
- ⁵⁵ ДАРФ, ф. 5325, оп. 9, спр. 4170, арк. 27.
- ⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1822, арк. 4. Листом-обіжником до начальників відділів НКВС республік та УНКВС країв і областей № 1852 від 16 червня 1939 р. вся науково-видавнича робота підпорядковувалася ГАУ НКВС СРСР і встановлювалася пріоритетна тематика: історія ВКП(б), історія народів СРСР, історія Червоної армії, ювілеї політичного життя тощо.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

З. Р. КИСІЛЬ (Львів)

**Українське воєнно-історичне товариство
(1920—1939)**

Аналіз сучасного стану української історичної науки свідчить, що, незважаючи на певні здобутки останніх років, поза межами досліджень українських визвольних змагань 1917—1921 рр. залишається чимало важливих сторінок нашого минулого. Серед них багато “білих плям” з історії повоєнної еміграції, зокрема інтернованої в Польщі Армії Української Народної Республіки. Доробок вітчизняних істориків обмежується кількома працями І. Срібняка¹, В. Трошинського², В. Голубка, Б. Гудя³ та публікаціями інших авторів. А проте трагічна доля українського війська, яке змушене було залишити батьківщину, але довгі роки зберігало національно-патріотичні почуття й морально-бойовий дух, вірність національним прагненням українського народу, заслуговує на глибоке дослідження.

Майже чотири роки український народ вів збройну боротьбу за державну незалежність УНР. Через несприятливу внутрішню і зовнішньополітичну ситуацію його армія не могла протистояти у битвах більш сильним ворогам, насамперед більшовицькій Росії. Ця обставина змусила уряд УНР на чолі з Симоном Петлюрою шукати порозуміння з Польщею, хоча стосунки з нею у добу визвольних змагань не були безхмарними. Спричинила до спільної кампанії 1920 р. Польщі і УНР проти більшовицької Росії реальна загроза втратити здобуту незалежність. Базовими документами, які визначили військовий союз, визнання УНР, стали квітневі угоди 1920 р. Вони й заклали правно-історичне підґрунтя життєдіяльності інтернованої в майбутньому Армії УНР у Другій Речі Посполитій⁴.

Геополітична ситуація, в якій опинилися УНР та її Збройні Сили восени 1920 р., призвела до того, що в результаті прелімінарних домовленостей між Польщею і більшовицькою Росією в Ризі українське військо залишилося сам-на-сам проти Червоної Армії. Проти 25 тис. багнетів і 5 тис. шабель радянської 14-ї армії Й. Уборевича, яка регулярно поновлювалася силами з Криму, армія УНР генерала М. Омеляновича-Павленка мала всього 11 тис. піхоти й 2,5 тис. кіннотників, які утримували широкий (близько 120-кілометровий) фронт від Могилева-Подільського до Літина⁵.

Після напружених двотижневих боїв, повністю витративши мізерний запас набоїв і амуніції, українське військо змушене було 21 листопада 1920 р. покинути рідні землі й відступити за Збруч, де було, згідно з міжнародними нормами і попередніми угодами, інтерноване⁶. Зауважимо, що, надаючи притулок урядові УНР та його армії, глава держави Ю. Пілсудський керувався не лише Варшавськими угодами та моральними союзницькими зобов'язаннями, а й прагматичними намірами мати союзником загартовану в битвах Армію УНР у перспективі неминучого збройного конфлікту з Москвою.

З перших днів перебування в Польщі політичне, державне і військове керівництво УНР докладало великих зусиль, щоб зберегти боєздатність обеззброєної, але нескореної армії. У зверненні до українського народу з нагоди п'ятих роковин проголошення незалежності УНР С. Петлюра підкреслював, що боротьба не завершена, й закликав особовий склад армії “не втрачати бадьорості і віри в остаточну перемогу”⁷.

Варто зазначити, що, за підрахунками перемишльського дослідника О. Колячука, Армія УНР мала близько 35 тис. козаків, 4 тис. старшин і 100 генералів⁸. До її складу входили значні бойові сили: стрілецькі дивізії — 1-ша Запорозька (комендант генерал Г. Базильський), 2-га Волинська (генерал О. Загородський), 3-тя Залізна (генерал О. Удовиченко), 4-та Київська (генерал Ю. Тютюнник), 5-та Херсонська (полковник А. Долуд) і 6-та Січова (генерал М. Безручко), Окрема кінна дивізія (генерал І. Омелянович-Павленко), 1-ша кулеметна (генерал Бурківський), Кордонний корпус (генерал О. Пилькевич) та інші частини і підрозділи⁹. Отже, вже 23 листопада Головний отаман С. Петлюра у листі до урядових структур УНР ставив найважливішим завданням у порозумінні з польською владою створити всі необхідні умови для життєдіяльності інтернованої армії. Того ж дня він наказав військовому міністру генералу М. Омеляновичу-Павленку: “Ні одної частини, підлеглої Військовому Міністерству, не розпускати. Вони повинні розташуватись на загальних умовах інтернування в цілях організації підготовчої праці для повернення на Україну”¹⁰.

Зазначимо, що ситуація, яка склалася в Україні, давала керівництву УНР та її армії цілком реальні об'єктивні підстави для відновлення національної незалежності. Адже увесь край був охоплений широкомасштабним антибільшовицьким повстанським рухом. Усвідомлюючи важливість і необхідність для реалізації планів мати боєздатне українське військо, С. Петлюра у листі до голови Ради народних міністрів УНР В. Прокоповича писав: “Ми повинні вжити всіх заходів, аби зберегти єдність нашої армії, підтримати її фізично і морально здоровою... Це наш моральний обов'язок. Цього вимагає від нас державне розуміння наших завдань. При поверненні на батьківщину збережене військо буде являти собою кадри майбутньої нашої армії”¹¹.

За короткий час було визначено правне становище Армії УНР у Польщі, яка трактувалася як дружня й союзна, а її частини розміщені в спеціальних таборах Каліщі, Ланцуті, Пикуличах, Вадовицях, Олександрові

Куявському, Стшалкові та інших, зберігаючи свою організаційну структуру. На початок 1921 р. в них перебувало 17,5 тис. вояків¹². Зокрема, у найбільшому каліському таборі дислокувалися 2-га Волинська і 3-тя Залізна дивізії зі своїми частинами, штабами й тилловими службами. Вони склали військову групу, яку очолив досвідчений генерал Олександр Удовиченко¹³. У таборі Олександрова Куявського розмістилися 4-та Київська і 6-та Січова дивізії. Цю групу очолив відомий воєначальник, герой оборони Замостя генерал Марко Безручко.

Зауважимо, що умови перебування інтернованих частин українського війська в перший період були надзвичайно важкими як у моральному, так і в матеріальному плані. Безперечно, це негативно впливало на морально-бойовий дух вояцтва. Відтак, воєнно-політичному керівництву УНР довелося проявити величезну енергію й дипломатичні здібності, щоб поліпшити умови життєдіяльності інтернованих частин, піднести морально-бойовий дух особового складу армії. Паралельно з поліпшенням побутових умов у таборах розгорталася широкомасштабна діяльність у напрямку фахової підготовки козаків і старшин, створювалися органи й установи культурно-освітньої та релігійно-виховної роботи. Позитивну роль відіграло утворення на початку 1921 р. Вищої Військової Ради у складі авторитетних високоосвічених генералів С. Дельвіга, В. Сальського, В. Сінклера, О. Удовиченка, О. Галкіна, С. Дядюші та ін. Її очолив військовий міністр Микола Юнаків¹⁴. Тоді з Тарнова до Каліша було переведене Військове Міністерство, в якому плідно працювали генерали М. Омелянович-Павленко, М. Безручко, С. Дядюша та ін. Генеральний штаб очолив талановитий організатор воєнно-історичної роботи у військах генерал Віктор Куш.

Зрозуміло, що велика увага приділялася фаховій підготовці й удосконаленню воєнних знань козаків, старшин і генералів. Вишкільну роботу продовжували Спільна Юнацька школа підготовки старшин, дивізійні школи підстаршин, Академічні курси Генерального штабу. Водночас розгорталася широка культурно-освітня робота в таборах, скерована на національно-патріотичне виховання особового складу армії. Було засновано освітні заклади, літературно-мистецькі товариства, видавництва, а також створено театральні колективи, оркестри і стрілецькі хори, що обслуговували не тільки табори, а й виступали з концертами у Варшаві, Кракові, Познані, Перемишлі. Національний український хор під керівництвом сотника Дмитра Котка та ансамбль українського танцю Василя Авраменка згодом уславили Україну своїми виступами в Німеччині, Франції, Канаді і США.

Слід зазначити, що з майже 100 тис. українців, які розпоршилися після 1920 р. в Європі, завдяки наявності інтернованої Армії УНР найорганізованіше об'єднання української еміграції знаходилося в Польщі. На основі укладення з керівництвом Польщі угод діяв Український Центральний Комітет — координаційний центр усіх українських організацій і товариств, серед яких були Товариства колишніх вояків Армії УНР, українських воєнних інвалідів, допомоги студентам, опіки над сиротами — жертвами війни, Союзу українок-емігранток, учительська та студентська громади тощо¹⁵.

Внаслідок низки обставин чисельність інтернованої Армії УНР поступово зменшувалася, і на початок 1923 р. в ній налічувалося 7,3 тис. вояків. Але, зберігаючи організаційну структуру, а головне — командні кадри, старшинські й підстаршинські школи, Академічні курси при Генеральному штабі, вона залишалася реальною базою для розгортання в майбутньому в регулярне національне військо. Проте вже влітку 1924 р. уряд Польщі

прийняв рішення про ліквідацію таборів інтернованих, і всі українці отримали статус політемігрантів, внаслідок чого значна частина військовиків розпоршилася по Європі. Однак у Каліші залишилася головна Українська Станиця, яку очолили генерали В. Сальський, В. Куш, П. Шандрук, А. Вовк, О. Загородський та ін. Зберігся штаб, який вів облік колишніх вояків Армії УНР і ще в 1932 р. об'єднав близько 4000 старшин і 900 підстаршин¹⁶. З поверненням до влади у Польщі Ю. Пілсудського (1926 р.) становище українського вояцтва змінилося на краще. Хоча фактично Армія УНР перестала існувати як регулярне військо, продовжували діяти Міністерство військових справ, штаб армії, управління семи дивізій, Спільна юнацька школа, Академічні курси. Крім того, українські старшини отримали право і можливості навчатися у Польській військовій академії і служити в її армії по контракту, що сприяло підвищенню їх фахової підготовки. Державний Центр УНР, військове керівництво знаходили нові можливості для продовження широкомасштабної роботи, скерованої на національно-патріотичне виховання, плекання державницького духу і свідомості серед української військової еміграції. Однією з її випробуваних ефективних форм було виховання на славних бойових традиціях українського війська, героїчного минулого українського народу. Потужним чинником у цій роботі була діяльність Українського воєнно-історичного товариства (1920—1939).

Від перших днів існування незалежної Української держави та її Збройних Сил, в умовах безперервної збройної боротьби на захист суверенітету вищі військові кола України надавали великого значення воєнно-історичній роботі у війську. У складі Генеральних штабів УНР постійно діяла спеціальна Воєнно-історична комісія, яку в 1918 р. очолював авторитетний фахівець, колишній професор Миколаївської академії Генерального штабу, а в роки світової війни — начальник штабу Румунського фронту, генерал-лейтенант Микола Головин (пізніше — начальник штабу армії О. Колчака, засновник і керівник Вищих воєнно-наукових курсів для російського офіцерського корпусу інтернованих частин і еміграції в Парижі та Белграді, автор низки воєнно-наукових праць)¹⁷. Він був активним членом Київського воєнно-історичного товариства і співробітником журналу “Науково-військовий вісник”, згуртував у військово-історичній комісії визначних фахівців, серед яких були генерали В. Сінклер, О. Галкин, П. Єрошевич, С. Дельвіг, полковник В. Сальський, М. Капустянський та ін.

Саме наявність у вищих структурах українського війська високоосвічених військовиків дозволила керівництву Армії УНР організувати воєнно-історичну роботу з метою зібрати матеріали і документи з історії національно-визвольних змагань 1917—1920 рр. Усвідомлюючи важливість цієї справи, міністр військових справ УНР полковник В. Сальський 5 серпня 1920 р. затвердив Статут Українського військово-історичного товариства (з 1925 р. — Українське воєнно-історичне товариство), яке мало стати організаційним центром військових істориків. До складу керівництва увійшли майже всі члени воєнно-історичної комісії, а також генерали М. Юнаків, В. Змієнко, М. Вовк, полковник М. Садовський, підполковник В. Євтимович. Згідно зі статутом, паралельно зі збором матеріалу і вивченням історії визвольних змагань новітньої доби Товариство мало досліджувати історію боротьби українців за свободу і незалежність. Воєнні негаразди 1920 р. та важкі умови перших років інтернування завадили Товариству розгорнути свою діяльність і втілити в життя наміри воєнних науковців Армії УНР.

Але необхідність воєнно-історичної роботи глибоко усвідомлювали всі командири, і, за їх ініціативою, з перших днів інтернування вона роз-

гортається в дивізіях і окремих частинах. Зокрема, заходами командира 3-ї Залізної дивізії було створено спеціальну Історичну комісію, яка очолила збір матеріалів з історії формування й бойового шляху дивізії. Вони регулярно публікувалися у дивізійному часописі “Залізний Стрілець”¹⁸. Добре велася ця робота у 6-й Січовій дивізії, де на основі зібраного матеріалу написано (рукописну) історію дивізії (нині зберігається в рукописному фонді Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України у Львові), а її фрагменти опубліковані в газеті “Наше життя”. У таборі Ланцут генерал О. Пилькевич заснував військово-літературний двотижневик “Наша Зоря”, навколо якого згуртувалися військові письменники В. Євтимович, Є. Маланюк, І. Блакитний, А. Лебединський та ін. В ньому постійно друкувалися твори з військово-історичної тематики. А коли у червні 1921 р. в таборі було засновано Український Народний Університет з військовим факультетом на чолі з генералом М. Юнаківом, з’явилося наукове періодичне видання “Військовий вісник”¹⁹. Матеріали з історії 4-ї Київської дивізії постійно друкувалися в її часописі “Альманах”, який виходив у таборі Олександров Кюявський²⁰. У 1-й Запорозькій дивізії, що дислокувалася у Стшалкові і входила в групу генерала А. Пузицького, військово-історичні сюжети можна було віднайти на шпальтах часопису “Запорозька думка”²¹. У таборі Вадовиці Наукова секція культурно-освітнього відділу видавала місячник “Запорожець” і регулярно влаштувала лекції для вояцтва з історії України та національно-визвольних змагань.

Вже наприкінці 1921 р. військово-політичне керівництво УНР вживає заходів щодо спрямування своєї роботи у військах в єдине русло, під безпосереднє підпорядкування Генеральному штабові. В листі до його начальника генерала В. Петріва від 17 грудня 1921 р. Симон Петлюра накреслив головні аспекти військово-історичної роботи й визначив її основні завдання. Він вимагав, щоб вона відповідала тодішній українській військовій доктрині “виховання армії нашої в дусі нашої державної концепції, розрахованої на ширший час”. Він рекомендував зібрати авторитетних співробітників та військових письменників і під керівництвом Генерального штабу налагодити видання “військово-наукової і військово-популярної літератури... для належного виховання нашого козачого і особливо підстаршинського складу”. Воєнно-історичні праці, наголошував Головний отаман, повинні прищеплювати “козачій масі любов до батьківщини, повагу до військової честі, почуття патріотизму, національної самоповаги і відданості та національно-державної дисципліни”²².

Потужним імпульсом до розгортання організованої військово-історичної роботи стала праця С. Петлюри “Сучасна українська еміграція та її завдання”, опублікована 1923 р. у таборовому видавництві Шипйорна. Головними концептуальними положеннями праці були переконання, що визвольна боротьба за незалежність України не закінчилася, що українська еміграція повинна консолідуватися для її продовження в інших формах і іншими методами, для напруженої праці по підготовці до нового етапу державотворення. Серед найважливіших завдань С. Петлюра визначив національно-патріотичне виховання нових поколінь, одним з чинників якого є військово-історична робота²³.

Вже 1921 р. українська наукова військова думка входить невід’ємним елементом у діяльність новостворюваних центрів організацій і товариств. Зокрема, при Всеукраїнській спілці військових-інвалідів було засновано Товариство плекання військових знань, в якому плідно працювали генерали В. Петрів, Н. Никонів, О. Загородський, О. Удовиченко, П. Шандрук та ін. Товариство вважало своїм головним завданням популяризацію українських військових традицій, життєписів українських полководців, які

усправили Україну, організацію зустрічей козаків і молоді з ветеранами національно-визвольних змагань, воєначальниками Армії УНР²⁴. За короткий час новозасноване Товариство колишніх вояків Армії УНР виросло з 350 членів до кількох тисяч. Воно створювало видавництва й налагоджувало видання історико-мемуарної та воєнно-наукової літератури. Зауважимо, що 1926 р. воно вступило до Федерації товариств колишніх вояків Армії УНР і встановило зв'язки з аналогічними організаціями у Франції, Чехословаччині, Болгарії і Югославії²⁵.

Визначним центром розвитку воєнно-історичної науки стало військово-наукове видавництво “Чорномор” у Каліші, в якому виходили фундаментальні дослідження й твори українських воєначальників, зокрема “Зимовий похід” генерала М. Омеляновича-Павленка, “Січові Стрільці у боротьбі за державність” генерала М. Безручка, “Коротка історія 3-ї Стрілецької дивізії” полковника Г. Чижевського та ін.²⁶ З 1923 р. почав виходити воєнно-науковий журнал “Табір” (орган молоді Української армії).

Поява “Табору” стала визначною подією на шляху розвитку української воєнно-наукової думки. У вступному слові до першого номера журналу його редколегія, до якої входили генерали В. Куш, М. Капустянський, П. Шандрук та В. Прокопович, зазначала: “Не можна підготувати армію до нової збройної боротьби, якщо не буде взято до уваги досвід кожної минулої війни... Тому дослідити цей минулий досвід та взяти з нього науку на майбутнє — ото ті чергові завдання, які стоять перед воєнною думкою кожного народу”²⁷.

Тематика публікацій “Табору” була надзвичайно широкою і включала, зокрема, розділи: “Історія визвольних змагань”, “Історія великої війни”, “Життя армії в еміграції”, “Вісті з України”, “Виховання”, “Війна майбутнього: стратегія, тактика, організація війська, піхота, кіннота, військово-морський флот, техніка, чужоземні армії” тощо²⁸.

Саме в першому числі “Табору” 1923 р. надруковано концептуальну статтю С. Петлюри (псевдонім — О. Ряст) “Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі”, в якій він наголошував, що українська воєнна думка охоплює широке коло проблем: внутрішньої і зовнішньої політики, формування національної свідомості, ідеологічної роботи, воєнно-історичної освіти. “Ідеологічно-літературна праця української військової думки, — зазначав Головний отаман, — повинна досліджувати широку проблему взаємовідносин війська і держави, політики і війська, нації і оборони”. Він ставив військовим науковцям, історикам і письменникам важливі державно-педагогічні завдання — систематизувати і опрацювати “директивно-інформаційний матеріал” щодо таких заходів національно-патріотичного виховання, як: “1) фізичне виховання населення; 2) спорт у різних його формах і галузях — сокілство, плавання, пластунство тощо; 3) олімпіади; 4) пожежні товариства; 5) “Січі”; 6) популяризація воєнного знання шляхом публічних лекцій і літератури; 7) запровадження до загальноосвітніх програм певного мінімуму воєнно-наукових дисциплін, хоча би в формі стислої енциклопедії військової і як обов'язкового предмета навчання; 8) організація наукових і громадських товариств для плекання воєнної науки; 9) організація показних військових вправ для широкої публіки із зразковою демонстрацією певних осягнень, здобутих рідним військом у галузі військового удосконалення; 10) улаштування військових свят за участю тої ж таки публіки; 11) утворення місцевих громадських комітетів та товариств, що з патріотичних мотивів дбають про певні потреби (наприклад, гуманітарні, культурно-освітні) розташованої в даній місцевості військової частини і наочно демонструють своєю діяльністю живий зв'язок між людністю і військом;

12) упорядкування військових могил, могил лицарів, що поклали голови у боротьбі з ворогом; постійне заопікування ними і влаштування урочистих шанувань пам'яті лицарів; 13) плекання військових чеснот в народі, як-от: мужність, хоробрість, завзяття, витривалість, почуття національної честі і самоповаги, самопожертви і ряд інших, що скріпляють і фізичну, і моральну підставу оборони батьківщини, — все це серед військових письменників повинно знайти і своїх авторитетів, і дослідників; все це теми, що спеціально в українській літературі вимагають і ширших монографій, і популярних підручників, і журнальних розвідок, і докладно опрацьованих програм”²⁹.

Зважаючи на важливість популяризації воєнно-історичної тематики, “Табор” друкував спогади, наукові праці безпосередніх учасників визвольних змагань М. Капустянського, В. Куца, П. Шандрука, В. Савченка, В. Проходи, А. Пузицького та ін. Значна увага приділялася науковим працям з військових питань. Зокрема, вже у першому числі були надруковані статті відомого фахівця з артилерійських наук генерала С. Дельвіга “Піхотна гармата” та генерала В. Сігаріва “Значення мушкетного вогню”. Регулярно друкувалися огляди сучасних армій, розвитку військової техніки тощо.

Отже, протягом чотирьохрічного існування інтернованих частин Армії УНР у Польщі були створені належні умови для розвитку української воєнно-історичної науки: матеріально-технічна база — потужне видавництво “Чорномор” у Каліші, а головне — сформувався досить численний колектив військових істориків, який мав певні творчі здобутки та глибоко інтегрував українську національну ідею. Стало на черзі створення організаційного центру, який об'єднав би зусилля українських науковців для, як передбачалося спочатку, створення історії визвольних змагань 1917—1921 рр.

Відтак, у січні 1925 р. на терені Української Станиці в Каліші за ініціативою генералів А. Вовка, В. Змієнка, полковника М. Садовського, підполковників В. Євтимовича і М. Стечишина відбулися установчі збори, які фактично відродили Українське воєнно-історичне товариство³⁰. Зауважимо, що вибір Каліша був не випадковий, адже тут перебувало близько 740 військовиків, серед них 11 генералів, 10 полковників і 24 підполковника. Управу станиці очолював генерал В. Сальський, а до неї входили генерали В. Куц, П. Шандрук, Г. Базильський, А. Вовк, О. Загородський та інші активні дослідники історії Армії УНР. Тут же розмістився Генеральний штаб, управи Товариства колишніх вояків Армії УНР, редакція журналу “Табор”, військово-видавництво³¹.

Президія Товариства на чолі з А. Вовком насамперед опрацювала його новий Статут. Передбачалося розгорнути діяльність у двох основних напрямках. Визначалося, що Товариство “збирає, вивчає, опрацьовує та видає друком матеріали, дотичні до історії Війська Українського, з часів визвольних змагань останньої доби та з часів минулих”. Крім того, зазначалося: “Українське воєнно-історичне товариство дбає про впорядкування та охорону пам'ятників лицарям Війська Українського, що життя своє положили за Волю та Державність України”. Його членом мав право бути “кожний повнолітній громадянин, українець, військовий чи цивільний”. Статутом визначалося, що, крім дійсних членів Товариства, впроваджувалося звання почесних членів для осіб, які причинилися до розвитку його своєю працею, або внесли пожертву більше, як 250 злотих (звичайний членський внесок становив 12 злотих на рік). На членів Товариства накладалися обов'язки всебічно допомагати його діяльності, активно пропагувати ідеї з'єднання, брати участь у збиранні й вивченні матеріалів з історії українського війська. Впроваджувалася відзнака для членів Товариства.

У березні того ж року опрацьований Статут було зареєстровано в Українському Центральному Комітеті у Варшаві. Чимало часу втрачено на заходи президії управи щодо легалізації Товариства у польській адміністрації — вона була досягнута лише у березні 1926 р. “Свою працю Товариство розпочало в тяжких обставинах, — зазначав відомий історик української еміграції Симон Наріжний, — без допомоги, на власний емігрантський грош. Протягом кількох перших років воно збило багато матеріалів, особливо з історії української збройної боротьби останніх літ, й підготувало до видання перший том свого органу “За Державність””³². Слід зауважити, що на заклик президії Товариства відгукнулося багато вояків колишньої Армії УНР, які виявили бажання стати його членами, надсилали свої спогади й розвідки з воєнно-історичної тематики.

Активність загалу українських вояків була надзвичайною. За короткий час до президії Товариства надійшли як з Польщі, так і з інших країн Європи матеріали, яких вистачило б на 2—3 збірники. Але їх вихід у світ гальмувався браком коштів, адже єдиним джерелом були членські внески. Тільки з часом вдалося зібрати необхідні гроші за допомогою громадських організацій і товариств української еміграції.

Паралельно з цією роботою Товариство розгорнуло діяльність щодо упорядкування й охорони стрілецьких могил, цвинтарів у місцях розміщення інтернованих частин Армії УНР. При Управі Товариства було створено спеціальну секцію під керівництвом полковника Генерального штабу М. Стецишина. Варто зазначити, що за відсутності коштів досить великий військовий цвинтар у Шипйорно (на початку 1923 р. на ньому було 120 поховань інтернованих українських вояків) упорядковано силами членів Українського воєнно-історичного товариства. Тоді ж приведено до порядку військовий цвинтар 6-ї Січової дивізії в Олександрові Куявському³³.

Визначною віхою в історії Українського воєнно-історичного товариства став 1929 р. Навесні було скликано загальні збори, на яких обговорювався звіт керівництва про свою роботу, стан підготовки до видання першого збірника, фінансове становище і обрано новий склад Управи. Головою Товариства обрали генерал-полковника Миколу Юнаківа, досвідченого й авторитетного військового діяча, члена Вищої Військової Ради УНР і Ради Українського Центрального Комітету. Членами Управи стали В. Змієнко, О. Загородський, М. Садовський, С. Скрипка, В. Євтимович, П. Спаренко. До ревізійної комісії увійшли А. Силин і М. Харитоненко.

За своїм змістом усі матеріали, опубліковані у збірниках, можна поділити на два масиви. До першого належать історико-мемуарні праці, в яких автори відтворювали події з позицій свого особистого досвіду, і дослідження, написані на основі наявних джерел, де військові автори не просто фіксували події недавнього минулого, хоча і це вже є безцінним джерелом для майбутніх досліджень, а й осмислювали феномен української революції і чотирирічної збройної боротьби за державність, намагалися пояснити хід подій, причини поразки. Це дає можливість пізнати історію зсередини, що є однією з умов об’єктивного історичного дослідження. Друга низка праць збірників охоплює дослідження давньої історії українського народу. Створивши потужний доробок історико-мемуарної літератури, автори — здебільшого генерали і старшини Армії УНР — започатковували досить живучу традицію подавати історичні події почасті тенденційно, в більшості позитивно оцінюючи процеси військового будівництва, бойової діяльності українського війська, оминаючи недоліки й грубі прорахунки як вищих структур, так і свої особисті. І все ж не можна не пого-

дитися з тим, що праці безпосередніх учасників визвольної боротьби мають непересічну цінність.

Прикладом масштабного осмислення процесів збройної боротьби за незалежність України, об'єктивного і детального аналізу подій були праці М. Омеляновича-Павленка “Зимовий похід (6.XII.1919—6.V.1920)”³⁴, М. Безручка “Січові Стрільці у боротьбі за державність”³⁵, А. Пузицького “Боротьба за доступ до Києва”³⁶, О. Удовиченка “Від Дністра до лінії перемир'я і відворот за Збруч”³⁷, П. Єрошевича “З боротьби українського народу за свою незалежність”³⁸, В. Савченка “Нарис боротьби війська УНР на Лівобережжі наприкінці 1918 — початку 1919 рр.”³⁹, М. Крата “Вапнярська операція”⁴⁰ та ін.

Серед них можна виділити фундаментальну працю М. Омеляновича-Павленка. “Обов'язок перед людьми, що брали участь у Зимовому поході, бажання залишити їй на прийдешньому слід від цієї сторінки сучасної визвольної боротьби Українського Народу, — писав у вступі командувач Армії УНР, — вимагають від мене, щоб я записав її так, як вона відбивається в моїй думці і пам'яті як старшого начальника, бо не годиться забути про цю добу боротьби, в якій на протязі п'ятих місяців гартувалася воля і сила борців за незалежність України”. Автор наголошував, що намагався бути об'єктивним “не лише в оцінці наших частин, а й ворожих груп”⁴¹. Йому вдалося відтворити події Зимового походу настільки глибоко й повно, що його твір і сьогодні є неперевершеною науковою працею про цю сторінку історії України.

Глибоким змістом, аналітичним мисленням і критичним аналізом бойової діяльності січового стрілецтва в лавах Армії УНР відзначена праця генерала Марка Безручка. Колишній начальник штабу Окремого корпусу Січових Стрільців, згодом командир 6-ї Січової стрілецької дивізії відтворив не лише бойові дії січовиків, а й переконливо засвідчив залежність воєнних успіхів від морально-політичного стану, національної свідомості вояків, їх віри в правоту справи і перемогу⁴².

В історико-мемуарній праці генерала-поручника Петра Єрошевича подано перебіг подій від створення українського війська до Зимового походу восени 1919 р.⁴³ Колишній командир полку, згодом бригади в Армії УНР та голова Товариства “Запорожець” у Каліші генерал Антін Пузицький у змістовній праці “Боротьба за доступи до Києва” відтворив бойові дії українського війська 1919 р., найбільш драматичного в історії УНР⁴⁴.

Не лише для колишніх вояків Армії УНР, а й для прийдешніх поколінь цінними були праці з історії дивізій, бойових груп, окремих частин, які також суттєво доповнювали джерельну базу для дослідників героїчної доби українського народу. Зазначимо, що редакція збірників “За Державність” надавала багато місця для таких публікацій. Серед значного масиву вирізняється талановита розвідка підполковника В. Проходи “Записки до історії Сірих (Сірожупанників)”⁴⁵, в якій висвітлено історію Сірої дивізії (корпусу) від формування у таборі військовополонених Фрайштадті взимку 1918 р. до весни 1919-го. Автор звертає увагу на величезну національно-патріотичну та культурно-освітню роботу в таборах військовополонених українців у Німеччині та Австро-Угорщині, що заклала підґрунтя для високого морально-бойового духу вояцтва, виявленого в битвах за незалежність України. Він аналізує перебіг подій під час першої українсько-більшовицької війни, не приховуючи негативних явищ, зокрема більшовизацію населення Чернігівщини 1918 р. і її вплив на військо. Зрештою, у майбутніх бойових діях сірожупанники довели свою відданість українській справі. До речі, саме у полку А. Пузицького проводив національно-патріотичну роботу молодий поет Павло Тичина. До праць означеної

проблематики слід віднести повідомлення “Окремий Чорноморський Кіш” К. Смовського⁴⁶, “8-й Катеринославський корпус” С. Левченка⁴⁷, “5-та Херсонська дивізія та її перехід на Закарпаття в серпні 1920 р.” О. Думіна⁴⁸, “До історії “Синіх” і “Залізних” О. Вишнівського⁴⁹, “Моя служба в 5-й Херсонській дивізії” Ю. Науменка⁵⁰, “Одеська “Січ” Ю. Липи⁵¹, “Матеріали до історії 1-го кінного Лубенського ім. запорозького полковника Максима Залізняка полку” А. Маруценка-Богданівського та “Матеріяли до історії 2-ї Кулеметної бригади” Г. Порохівського⁵².

Чи не вперше в історіографії визвольних змагань редколегією збірників “За Державність” було введено в практику тематичний випуск збірника, який дозволив розглянути пам’ятну сторінку бойового шляху Армії УНР — 2-й Зимовий похід у листопаді 1921 р. зразу з кількох різнопланових публікацій окремих авторів. Так, 3-й збірник у 1932 р. опублікував шість праць, присвячених цій події: “Базар (1921–1931)” О. Шпілінського, “До рейду 1921 року” П. Ващенко, “15 діб на окупованій Москвою Україні” М. Чижевського, “Рейд 1921 р.” І. Ремболовича, “За Україну, за її долю” В. Яновського і “Статистика з 2-го Зимового походу” С. Чорного. Крім того, наведено список 359 старшин і стрільців Армії УНР, які потрапили в полон до більшовиків і були розстріляні біля містечка Базар.

Чимало пізнавальних сюжетів з означеної проблематики містили численні спогади вояків. Зокрема, О. Вишнівського “Вапнярка (зі спогадів командира Синього полку)”⁵³, С. Шрамченка “Піднесення українського прапора на Чорноморській флоті”⁵⁴, Т. Омельченка “Мої спогади про “Синіх”, І. Ремболовича “1918 рік на Чернігівщині”⁵⁵, М. Бутовича “Зі споминів Сірожупанника”⁵⁶, А. Гончаренко “Бій під Крутами”⁵⁷, В. Чабанівського “Вступ українського війська до Києва 31 серпня 1919 р.”⁵⁸ та ін.

Важливе значення для розуміння особливостей української революції і збройної боротьби мали воєнно-теоретичні статті окремих військових діячів, зокрема О. Шпилинського “Армія в перспективі історії нації (минулого й майбутнього)”⁵⁹, С. Шрамченка “Закон про державну українську флоту та його виконавці”⁶⁰, Ю. Науменка “Причинки до історії українізації частин в бувшій російській армії”⁶¹.

Значно менше праць присвячено давній історії українського війська, що цілком закономірно в умовах відсутності достатньої джерельної бази, насамперед архівних матеріалів та науково-історичної літератури. З найбільш вдалих згадаємо дослідження О. Переяславського “Лоїв. Бій Української Кінної Армії під Лоевом 31 липня 1649 р. в команді Наказного Гетьмана Михайла Ф. Кричевського”⁶², В. Дашкевича-Горбацького “Про походження Остапа Дашкевича (з нагоди 400-тих роковин з дня смерті)”⁶³ і М. Антоновича “Козацький похід Язловецького 1594 р.”⁶⁴

Редакція збірників “За Державність” зробила велику послугу дослідникам, коли з 1935 р. розпочала друкувати підготовлену П. Зленком бібліографію Українських Січових Стрільців. Вона включала публікації преси УСС, книги, збірники, альманахи і календарі, публікації окремих авторів (спомини і нариси М. Галушинського, Н. Гірняка, Б. Гнатевича, М. Ірчана, О. Назарука, О. Степанівної, Б. Лепкого та інших відомих січовиків Галичини і Буковини), а також перелік статей періодичної преси, зокрема істориків галицького стрільцтва О. Думіна, Д. Вітовського, Н. Гірняка, О. Назарука, М. Гербова та стрілецьких письменників В. Бобинського, Ю. Шкрумеляка, Р. Купчинського, М. Заклинського та інших⁶⁵. Редакція анонсувала вихід праць Бібліотеки Українського воєнно-історичного товариства, зокрема М. Омеляновича-Павленка “Зимовий похід”, М. Безручка “Українські Січові Стрільці у боротьбі за державність. “Базар””, М. Битинського “Мазепинці по Полтавському бою”.

Привертають увагу публікації з життя інтернованих частин Армії УНР у таборах Польщі та Українській Станиці в Каліші після їх ліквідації. Зокрема, у нарисі І. Зубенка ““Веселка” і “Веселківці”” йдеться про культурно-освітню діяльність у Каліші-Шипйорні на початку 20-х років. Саме тут навколо часопису 3-ї Залізної дивізії генерала О. Удовиченка згуртувалися молоді українські письменники й за ініціативою Є. Маланюка і Ю. Дарагана 1922 р. заснували журнал “Веселка”. Автор відтворив історію утворення й становлення уславлених мистецьких колективів стрілецького хору під керівництвом Д. Котка з 20-ї Волинської дивізії та хореографічного ансамблю В. Авраменка з 3-ї Залізної. У таборі діяли самодіяльний театр, оркестр, бібліотека. Все це зміцнювало морально-бойовий дух вояків, сприяло національно-патріотичному вихованню загалу української еміграції⁶⁶.

З початком Другої світової війни, коли під ударами військ вермахту і Червоної армії у вересні 1939 р. Польська держава розвалилася, Українське воєнно-історичне товариство припинило своє існування, 9-й збірник “За Державність”, який вийшов у Варшаві 1938 р., виявився останнім, оскільки наступний, підготовлений до друку у львівській друкарні, був знищений радянськими спецслужбами. Керівництво Товариства після смерті М. Юнаківа 1931 р. очолював М. Безручко, з 1935 р. — В. Змієнко, а після його смерті 1938 р. — генерал Михайло Садовський. Після закінчення війни М. Садовський емігрував до Канади. 1950 р. йому вдалося заснувати Український воєнно-історичний інститут, що став спадкоємцем однойменного Товариства у Польщі довоєнних років. Про це свідчили відроджені збірники “За Державність”, два з яких — 10-й та 11-й — вийшли у 60-ті роки.

Тематика збірників дотримувалася напрямку попередніх випусків і охоплювала здебільшого події національно-визвольної боротьби українського народу 1917—1921 рр. Відзначимо публікації Й. Мендзенка “Сірожупанники”⁶⁷, М. Феценка-Чопівського “Мотовилівка 1918”⁶⁸, В. Задояного “Московська навала”⁶⁹, В. Сем’янцева “У Зимовому поході”⁷⁰, С. Волинця “Українські Січові Стрільці”⁷¹.

Одночасно публікувалися спомини і нариси з передвоєнної доби, зокрема генерала С. Єфремова “Бої 14—15 березня на Карпатській Україні”. Головнокомандувач Карпатської Січі — збройних сил Карпатської України висвітлив перебіг боїв з угорськими військами у березні 1939 р. за незалежність української держави⁷². Збірник “За Державність”, який видано у Торонто 1966 р., виявився останнім — у зв’язку зі смертю Михайла Садовського 1967 р. його існування припинилося. На жаль, заміни цьому видатному українському діячеві, засновнику вищезгаданого Інституту, Військового музею і збірника “За Державність”, у Торонто не знайшлося.

Але його зусиллями, працею подібних до нього ентузіастів у Канаді, США, Німеччині та інших країнах закладено центри видання літератури з історії української революції і визвольної боротьби за незалежність, які й сьогодні складають велику й цінну джерельну базу для дослідників незалежної України.

¹ С р і б н я к І. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921—1924 рр.). — Київ-Філадельфія. — 1997. — 187 с.

² Т р о ш и н с ь к и й В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і політичне явище. — К., 1994.

³ Г у д ь Б., Г о л у б к о В. Нелегка дорога до порозуміння. — Львів, 1997.

⁴ У д о в и ч е н к о О л е к с а н д р. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917—1921. — Вінніпег, 1954. — С. 136—137.

⁵ Там же. — С. 158—160.

- ⁶ В е р и г а В а с и л ь. Визвольні змагання в Україні 1914—1923 рр. У 2-х томах. — Т. 2. — Львів, 1998. — С. 215—216.
- ⁷ П е т л ю р а С. Статті. — К., 1993. — С. 229.
- ⁸ К о л я н ч у к О. Вояки армії Української Народної Республіки, інтерновані в Польщі (1920—1924) // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. — Torun, 1997. — S. 306.
- ⁹ Т и н ч е н к о Я р о с л а в. Українське офіцерство: шляхи скороботи і забуття. 1917—1921 роки. — К., 1995. — Табл. 8.
- ¹⁰ П е т л ю р а С и м о н. Лист Військовому Міністру УНР від 23.XI.1920. — Центральный державний архів вищих органів влади України (Далі — ЦДАВОВУ), ф. 1429, оп. 2, спр. 32, арк. 69.
- ¹¹ П е т л ю р а С. Лист до Голови Ради Народних Міністрів УНР від 7.XII.1920. — ЦДАВОВУ, ф. 3696, оп. 2, спр. 405, арк. 64—64 зв.
- ¹² С р і б н я к І. Назв. праця. — С. 21.
- ¹³ Олександр Удовиченко — уродженець Харкова, закінчив військове училище, Миколаївську академію Генерального штабу, в роки світової війни командував полком, а з утворенням Центральної Ради вступив до лав української армії, в битвах за незалежність УНР очолював уславлену Залізну дивізію (К о л я н ч у к О., Л и т в и н М., Н а у м е н к о К. Генералітет українських визвольних змагань. — Львів, 1995. — С. 40—42).
- ¹⁴ М. Ю н а к і в — уродженець Чугуєва, після закінчення кадетського корпусу, військового училища і академії Генерального штабу був її професором, у Першій світовій війні — командувачем армії, в українському війську займав високі посади, зокрема начальника штабу Головного отамана об'єднаних армій УНР і ЗУНР (С р і б н я к І. Назв. праця. — С. 36—37).
- ¹⁵ Н а р і ж н и й С и м о н. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції. — Ч. 2. — К., 1999. — С. 91—96, 31.
- ¹⁶ Т р о ш и н с ь к и й В. Назв. праця. — С. 83.
- ¹⁷ К о л я н ч у к О., Л и т в и н М., Н а у м е н к о К. Назв. праця. — С. 58—59.
- ¹⁸ К о л я н ч у к О. Українська військова еміграція в Польщі (1920—1939). — Львів, 2000. — С. 110.
- ¹⁹ Військовий факультет Українського Народного Університету у таборі Ланцут-Шалково // Літопис Червоної Калини. — 1931. — Ч. 4. — С. 19—20; Ч. 5. — С. 20—22; Ч. 76. — С. 718—719.
- ²⁰ ЦДАВОВУ, ф. 1078, оп. 2, спр. 197, арк. 4.
- ²¹ К о л я н ч у к О. Незабутні могили. — Львів, 1993. — С. 18.
- ²² П е т л ю р а С. Лист начальнику Генерального штабу генералу В. Петріву від 17.XII.1921 р. — ЦДАВОВУ, ф. 1078, оп. 2, спр. 163, арк. 1—8.
- ²³ П е т л ю р а С и м о н. Статті. — К., 1993. — С. 231—275.
- ²⁴ К о л я н ч у к О. Українська військова еміграція в Польщі (1920—1939). — С. 140.
- ²⁵ Там же. — С. 219.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Табор. — 1923. — Ч. 1. — С. 3.
- ²⁸ Там же.
- ²⁹ П е т л ю р а С и м о н. Статті. — С. 276—303.
- ³⁰ За Державність. — 1929. — Ч. 1. — С. 187; Н а р і ж н и й С. Назв. праця. — С. 30.
- ³¹ К о л я н ч у к О. Українська військова еміграція в Польщі (1920—1939). — С. 159.
- ³² Н а р і ж н и й С. Назв. праця. — С. 159.
- ³³ С т е ц и ш и н М. Щипіорський військовий цвинтар (Спроба історичного нарису) // За Державність. — 1930. — Зб. 2. — С. 151—183.
- ³⁴ За Державність. — 1930. — Зб. 1. — С. 5—47; Зб. 2. — С. 9—46; Зб. 3. — С. 9—54; Зб. 4. — С. 9—72.
- ³⁵ Там же. — Зб. 2. — С. 47—72; Зб. 3. — С. 55—104.
- ³⁶ Там же. — Зб. 5. — С. 9—61; Зб. 6. — С. 13—64.
- ³⁷ Там же. — Зб. 5. — С. 76—125; Зб. 6. — С. 77—109; Зб. 7. — С. 152—164.
- ³⁸ Там же. — Зб. 8. — С. 9—65; Зб. 9. — С. 18—59.
- ³⁹ Там же. — Зб. 6. — С. 119—154.
- ⁴⁰ Там же. — Зб. 8. — С. 66—80.
- ⁴¹ О м е л я н о в и ч - П а в л е н к о М. Зимовий похід (6.XII.1919 — 6.V.1920 рр.) // За Державність. — Зб. 1. — Каліш, 1929. — С. 5—6.
- ⁴² Б е з р у ч к о М. Січові Стрільці у боротьбі за державність // За Державність. — Зб. 2. — С. 47—72; Зб. 3. — С. 55—104.
- ⁴³ К о л я н ч у к О., Л и т в и н М., Н а у м е н к о К. Назв. праця. — С. 68.
- ⁴⁴ За Державність. — Зб. 5. — С. 9—61; — С. 13—64.
- ⁴⁵ Там же. — Зб. 8. — С. 99—117.
- ⁴⁶ Там же. — С. 99—118.
- ⁴⁷ Там же. — Зб. 9. — С. 60—75.

- ⁴⁸ Там же. — С. 76—91.
⁴⁹ Там же. — С. 68—101.
⁵⁰ Там же. — С. 165—180.
⁵¹ Там же. — Зб. 5. — С. 207—208.
⁵² Там же. — Зб. 1. — С. 135—164.
⁵³ Там же. — Зб. 4. — С. 161—171.
⁵⁴ Там же. — Зб. 7. — С. 57—67.
⁵⁵ Там же. — Зб. 8. — С. 86—98.
⁵⁶ Там же. — Зб. 9. — С. 9—17.
⁵⁷ Там же. — С. 145—152.
⁵⁸ Там же. — Зб. 8. — С. 152—154.
⁵⁹ Там же. — Зб. 2. — С. 97—119.
⁶⁰ Там же. — Зб. 5. — С. 124—136.
⁶¹ Там же. — С. 186—196.
⁶² Там же. — Зб. 4. — С. 73—144; Зб. 5. — С. 62—75.
⁶³ Там же. — С. 197—203.
⁶⁴ Там же. — Зб. 8. — С. 140—141.
⁶⁵ З л е н к о П. Українські Січові Стрільці (матеріали для бібліографічного покажчика) // За Державність. — Зб. 5. — С. 243—273; Зб. 6. — С. 238—252.
⁶⁶ З у б е н к о І. “Веселка” і “Веселківці” // За Державність. — 1938. — Зб. 9. — С. 226—235.
⁶⁷ За Державність. — 1966. — Зб. 11. — С. 5—17.
⁶⁸ Там же. — С. 172—174.
⁶⁹ Там же. — Зб. 10. — С. 112—121; Зб. 11. — С. 92—111.
⁷⁰ Там же. — С. 206—227.
⁷¹ Там же. — С. 112—127.
⁷² Там же. — С. 128—164; К о л я н ч у к О., Л и т в и н М., Н а у м е н к о К. Назв. праця. — С. 152.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

З історії Другої світової війни

А. В. РУСАК (Київ)

Хорватські легіонери на Східному фронті 1941—1943 рр.

У квітні 1941 р. війська вермахту окупували Югославію. Країну було поділено між Німеччиною та Італією. Незначні її території Берлін віддав своїм молодшим партнерам — хортистській Угорщині й царській Болгарії. На землях Боснії та Герцеговини фашисти оголосили про створення так званої Незалежної держави Хорватії (НДХ) на чолі з керівником усташів Анте Павеличем. Королем останньої з відома Берліна став італійський герцог Сполетто. Через побоювання за своє життя він так жодного разу й не з'явився у своїх володіннях, проте підписав указ про мобілізацію хорватів до італійської армії. Понад 8000 солдатів та офіцерів з НДХ поїхали разом з італійцями на Східний фронт ¹.

За створення цієї держави Гітлер зажадав від Анте Павелича відправити на Східний фронт добровольців. Уряд усташів негайно провів засідання, присвячене цьому питанню, і вже 2 липня 1941 р. Анте Павелич опублікував маніфест, в якому закликав “добровольців з усіх видів сухопутних військ, військово-морських та повітряних сил взяти участь у священній боротьбі проти зухвалого більшовицького загарбника” ².

Маніфест опублікували всі газети країни. Його текст неодноразово передавався по радіо. В населених пунктах Хорватії було розклеєно тисячі плакатів, у яких розповідалося про блага для добровольців.

Командування сухопутних військ НДХ оголосило про організацію прийому добровольців та виступило з роз'ясненням порядку формування і місць дислокації військових підрозділів останніх. Згідно з наказом, ними могли бути “чистої раси хорвати, українці, росіяни (білогвардійці) віком від 20 до 32 років”³.

Прийом заяв, бесіди з кандидатами в легіонери, їх медичний огляд щодо придатності до військової служби проводились у спеціально створених штабах, які знаходилися для артилеристів і льотчиків — у Загребі, для піхотинців — у Загребі, Ополе, Сараєві, Бані-Луці; для саперів та розвідників — у Карловіці; для моряків — у Земуні, Макарській, Дубровнику⁴.

Формування частин посиленого хорватського 369-го піхотного полку здійснювалося за принципом віросповідання, а саме: 1-й батальйон складався з добровольців — мусульман, які мешкали у Врбадській області, 2-й і 3-й — з католиків, які проживали у Боснійській області. Природно, що Хорватія не могла озброїти, ні навіть екіпірувати добровольців. Берлін вимагав людей, а все інше брали на себе відповідні служби вермахту. В Загребі побоювалися, що не набереться необхідної чисельності легіонерів. Тому передбачили переведення офіцерів й унтер-офіцерів, які перебували на дійсній військовій службі, у легіонери з умовою, що їх кількість не перевищить 2,5 % від загального числа сухопутних військ (без кавалерії)⁵.

Якщо б це не врятувало план створення посиленого хорватського 369-го піхотного полку, то командирам 24-го та 25-го піхотних батальйонів і зенітної батареї, розквартированих у Савській та Боснійській областях, наказувалося перевести до нього необхідну кількість військовослужбовців, у першу чергу молодих, неодружених, молодших 32 років з таким розрахунком, щоб співвідношення між тими, хто перебуває на дійсній військовій службі, та добровольцями становило 3:5⁶.

Із 3 по 15 липня 1941 р. у легіонери записалися близько 5000 чол. Чому ж стільки людей захотіли їхати на Східний фронт? Офіційна пропаганда у періодичній пресі, по радіо вихваляла успіхи гітлерівців у війні з СРСР. Вермахт рвався до Москви. Закінчення війни й розгром Радянського Союзу німці обіцяли в найближчий час. Їх успіхи на Східному фронті були найкращим для того підтвердженням. Хорвати-легіонери мали поспішати, щоб встигнути до поділу воєнних трофеїв. Важливою була і та обставина, що коли перемога була б ще у майбутньому, то матеріальні блага кожний новобранець одержував негайно. Легіонери й їх родини, згідно із “Законом про підтримку солдатів та офіцерів-добровольців”, звільнялися від податків, комунальних платежів. Їх діти одержували право на позаконкурсний вступ і безплатне навчання у вищих та середніх навчальних закладах, дружинам і батькам легіонерів виплачувалася одноразова допомога, що дорівнювала 6-місячному утриманню добровольця. Офіцерам й унтер-офіцерам встановлювалася подвійна плата в німецьких марках: одну виплачувало міністерство оборони (домобратство) Хорватії, другу — німецьке або італійське командування. За перебування на території СРСР й участь у бойових операціях призначалася додаткова оплата, яка в 2—3 рази перевищувала посадове грошове утримання⁷.

Урочисті церемонії, пов'язані з прийняттям присяги, зустрічі з вищим командуванням, відправлення до місць збору, щедрі подарунки, якими осипали добровольців церква, різні благодійні фонди та багаті підприємці, створювали навколо легіонерів ура-патріотичну атмосферу. А це сприяло зростанню їх рядів. Після капітуляції югославської армії у квітні 1940 р.

тисячі її солдатів й офіцерів залишилися незатребуваними, без грошей, без найменших перспектив на майбутнє. Незабаром виявилося, що багато хто з молодих людей, які записувалися в добровольці, одержавши гроші, військову форму, заявили про своє небажання їхати воювати, а інші залишали казарми і переховувалися, сподіваючись де-небудь пересидіти якийсь час.

Тому у вересні 1941 р. уряд Хорватії затвердив письмову заяву, яку підписав кожний легіонер. Там були й такі рядки: “Буду служити в хорватському легіоні доти, поки мене не відпустить військово командування; буду служити там, куди мене пошлють: і на батьківщині, й за її межами”⁸.

Тому, хто після одержання грошей, військової форми “передумав” або був відчислений за різні порушення, у військовому квитку робився запис: “Відчислений з хорватського легіону, як порушник, і не має права на державну службу”. Прізвища таких людей публікувалися в періодичній пресі.

За навчання хорватів взялися німецькі інструктори. Але тут виникли серйозні труднощі, оскільки німці не знали хорватської мови. Терміново довелося призивати в число легіонерів етнічних німців, які мешкали у районі Градишча. Розмовною серед добровольців залишалася хорватська мова, а команди давалися тільки німецькою.

Уряд А. Павелича поспішив відрепортувати в Берлін про готовність добровольців поїхати на Східний фронт. Посилений хорватський 369-й піхотний полк чисельністю в 3665 чол. до 16 липня 1941 р. був зібраний і готовий до відправлення в Німеччину для перепідготовки⁹.

18 липня верховний головнокомандуючий Анте Павелич разом з німецьким генералом Глянце фон Гарштенау та італійським — Антонієм Оксілієм були присутні на помпезних проводах хорватських легіонерів до Німеччини, де їх чекали навчання, озброєння і наступне відправлення на Схід. Анте Павелич виголосив напутню промову й побажав легіонерам якнайшвидшого повернення додому та неодмінно з перемогою¹⁰.

Залізничними ешелонами під командуванням полковника Івана Маркуля особовий склад посиленого хорватського 369-го піхотного полку з 21 по 24 липня було перекинуто із Загреба в Німеччину, у військові казарми міста Далерсхайм. Тут хорватів переодягли в німецьку військову форму, видали зброю, засоби зв'язку, похідне спорядження, поставили на грошове і речове забезпечення, у кожному роту прикомандирували етнічного німця з Хорватії й німця-інструктора. Німецькі офіцери-інструктори запроваджували військові порядки, вимагали неухильного виконання їх наказів та розпоряджень.

31 липня 1941 р. у присутності командира 17-го армійського німецького корпусу генерала Штраціуса, на базі якого легіонери перебували, командуючого сухопутними військами НДХ генерала Штанцера особовий склад 369-го піхотного полку дав присягу на вірність Гітлеру і Німеччині. Багато було сказано про успіхи вермахту на Сході. Генерали Штраціус та Штанцер передрікали близьку перемогу. Тому хорватів-легіонерів, на їх думку, чекає почесна місія поділити з німцями радість цієї неминучої перемоги неодмінно у Москві¹¹.

До 15 серпня 1941 р. у Далерсхаймі тривало навчання хорватів на стрільбищах, полігонах, в учбових класах. З 16 по 19 серпня того ж року у 17 залізничних ешелонах хорвати через Угорщину прибули в Бессарабію. Тут 27 серпня полковник Іван Маркуль одержав від німців письмовий наказ пішим порядком іти у Первомайськ. Коли в штабі полку відшукали на карті це місто, то збентежилися: передбачався шлях майже у 800 км. Полк не мав автотранспорту, коней і возів також не вистачало. Офіцери-хорва-

ти дивувалися. Вони навіть не уявляли, як та коли можна виконати такий безглуздий наказ¹². Частина вантажу довелося кинути, оскільки німці не видали обіцяні вантажні автомобілі. Колона неймовірно розтяглася. Йшли тільки вдень і проходили 25—30 км. Через тиждень закінчилися продукти харчування, й усі звернення полковника Івана Маркуля до німців з проханням забезпечити його солдатів необхідним постачанням залишилися без відповіді. Щоб не голодувати, продукти харчування доводилося забирати у місцевого населення, а воно було не в захваті від таких дій хорватів. За ними дуже швидко закріпилося клеймо мародерів, які на своєму шляху обирали місцеве населення, конфіскували продукти харчування, викрадали худобу, гвалтували жінок, розстрілювали непокірних.

Радянські солдати та офіцери, які виходили з оточення, місцеві партизани і підпільники жорстоко мстилися хорватам за їх вороже ставлення до мирних жителів.

Дисципліна в полку різко впала, незадоволення німцями катастрофічно зростало. Хорвати побачили, що їх обдурили. За 35 днів безглузлого переходу полк Івана Маркуля опинився на місці свого зосередження. Голодні, втомлені, розлучені легіонери зненавиділи німецьких радників. Останні приїхали в Первомайськ на машинах і почали суворо вимагати з легіонерів за їх зовнішній вигляд, намагалися організувати стройові заняття¹³.

Про жалюгідний стан полку, його нездатність взяти участь у бойових операціях полковник Іван Маркуль сповістив командуючого сухопутними військами НДХ Славко Кватерника. Останній своїм наказом наділив командира полку спеціальними повноваженнями: дозволив навіть не виконувати вказівок німців. Полковник Маркуль діяв рішуче — 18 офіцерів, унтер-офіцерів і солдатів через низьку військову дисципліну й “відсутність у них здібностей та їх невідповідність своєму покликанню були відправлені в Хорватію для розгляду їх персональних справ воєнно-польовими судами”¹⁴. Ті, що залишилися в Первомайську, з 2 по 7 жовтня 1941 р. були перевірені німецькими радниками на придатність до військової служби, і 9 жовтня посилений хорватський 369-й піхотний полк увійшов до складу 100-ї німецької дивізії 17-ї армії групи армій “Південь”. За наказом командира дивізії полк всупереч раніше досягнутій домовленості про те, що він діятиме як самостійна військова частина, був розподілений між її полками.

Так, 1-й батальйон хорватів опинився у складі 54-го німецького полку, артилерійську батарею було передано 83-му німецькому артилерійському полку, штаб хорватського полку разом з особовим складом 3-го батальйону та допоміжними службами став резервом дивізії¹⁵. Такими діями німці висловили повне недовір'я до хорватських легіонерів. Посилений 369-й піхотний полк номінально перестав існувати як самостійна військова одиниця.

Хорватські легіонери на своєму гіркому досвіді впевнилися, що всі розмови про бойове братерство, взаємодопомогу, вірність союзницькому обов'язку — пусті слова. Німці ставилися до них зневажливо, постачали дуже погано, відступаючи, неодмінно прикривалися хорватами, розвідку боєм доручали їм же, інформацією про бойову обстановку не ділилися, в свої госпіталі ні поранених, ні хворих легіонерів не допускали. Полковник Іван Маркуль письмовим донесенням у Загреб повідомив, що становище добровольців принизливе, військовослужбовці обурюються, втрати зростають, боєздатність катастрофічно падає. Маркуль запропонував створити єдиний полк¹⁶. Якщо ж цього не станеться, то він просив звільнити його з посади командира полку в запас “за станом здоров'я”. Новим команди-

ром посиленого хорватського 369-го піхотного полку незабаром став полковник Віктор Павчич¹⁷.

Зміщення із займаної посади полковника Івана Маркуля не могло залишитися непоміченим з боку Анте Павелича. 24 вересня 1942 р. на військовому аеродромі в Голубинському приземлився літак останнього¹⁸. Його зустрічали духовий оркестр, почесна варта, високі офіцерські чини: генерал-полковник Паулюс — командуючий 6-ю німецькою армією, генерал Вайс — командир 100-ї дивізії, у складі якої перебували хорватські легіонери, полковник Віктор Павчич — командир 369-го хорватського полку. Почесна варта складалася з легіонерів, які найбільше відзначилися в боях. Після урочистого маршу відбулися збори, на яких Анте Павелич подякував співвітчизників за мужність і героїзм, що вони їх виявляють “на очах здивованої Європи”¹⁹. Закінчилася зустріч врученням великій групі легіонерів залізних хрестів за хоробрість III і IV ступенів. Командиру 369-го полку хрест вручив Паулюс. Чи розібрався А. Павелич у становищі, в якому опинилися хорватські легіонери, так і залишилося загадкою. Незабаром після його відльоту з Хорватії прибуло поповнення — ще один піхотний батальйон. Командир 369-го полку полковник В. Павчич, пам’ятаючи обіцянку Паулюса про повернення хорватських військових підрозділів у єдину частину, спробував видати їй боєприпаси, визначити бойове завдання. Однак Паулюс навіть не відповів Павчичу. А новоприбулий хорватський батальйон німці, навіть не повідомивши останнього, кинули в бої під Сталінград. Усі спроби Павчича повернути батальйон у своє підпорядкування закінчилися відставкою хорватського полковника. На цей час стало відомо, що 3-й батальйон нового поповнення розгромлено на підступах до Волги²⁰. Не залишилося навіть списку його особового складу.

Останнім командиром існуючого тоді тільки на папері, посиленого хорватського 369-го піхотного полку став підполковник Марко Мешич²¹. Цей кадровий офіцер, який воював ще в Першу світову війну, при всьому бажанні нічого не міг зробити для полегшення долі хорватських добровольців. Купка легіонерів просто загубилася у величезній кількості німецьких, румунських, угорських, італійських дивізій, які прагнули перемоги на Волзі, але зазнавали значних втрат.

Розпочатий 19 листопада 1942 р. грандіозний наступ радянських збройних сил закінчився розгромом не тільки 6-ї армії генерал-фельдмаршала Паулюса, а й дивізій союзників Німеччини. Їх сумну участь розділили і хорватські легіонери. Поразка була такою приголомшливою, а відступ таким квапливим, неорганізованим, що і нині тисячі сімей у Хорватії навіть не знають, де ж поховано їх рідних та близьких, які так і не повернулися з далекої Росії.

2 лютого 1943 р. посилений хорватський 369-й полк реально перестав існувати. З цього приводу його командир у службовому донесенні командуванню 100-ї німецької дивізії 11 лютого написав: “Спочатку ми з 3-х батальйонів сформували 2, потім — 1, незабаром — половину батальйону, від якого кінець кінцем залишалася одна збірна й неповна рота. Незважаючи на те, що за літо 1942 р. полк поповнився майже 800 солдатами, протягом учорашнього дня він безжалісно розбитий. Від нього залишилося тільки 70 поранених. Я направив на передову останніх 40 чол., але з них є лише кілька солдатів, які ще можуть стріляти...”²².

29 серпня 1941 р. на Східний фронт був урочисто відправлений посилений хорватський 369-й піхотний полк чисельністю 3665 військовослужбовців. Протягом літа 1942 р. він одержав поповнення майже 800 чол., а 11 лютого 1943 р. “останні 40 бійців пішли на передову”²³. Це означає, що з 4465 хорватів-добровольців майже 90 % загинули на Східно-

му фронті. За втратами (у процентах) серед союзників Німеччини вони займають трагічне перше місце. Проте це далеко не всі військові втрати хорватів, оскільки вони служили також в італійській армії, у військово-повітряних та військово-морських силах.

Корпус швидкого реагування. Як тільки в Римі стало відомо, що військові частини з Хорватії готуються відбутися до Росії, керівник італійської військової місії в Загребі генерал Антоній Оксілій звернувся до уряду НДХ з настійним проханням негайно зібрати легіон добровольців, які разом з італійцями вирушать на Схід “відстоювати західну цивілізацію”. Командування сухопутних військ НДХ зважило на це прохання й 26 липня 1941 р. видало указ про формування корпусу швидкого реагування на базі додаткового хорватського батальйону, який перебував у Вараджині²⁴. Цей корпус комплектувався на тих же принципах та умовах, що й 369-й піхотний полк, і складався зі штабу, одного стрілкового батальйону (три стрілкові та одна кулеметна роти), мінометної й зенітної батареї та додаткової роти.

Оперативному відправленню корпусу в Італію перешкодила бойова активність югославських партизанів. До грудня 1941 р. він брав активну участь у боях з останніми на території Кордуна, Баніївської Країни²⁵.

Після реорганізації та поповнення 15 грудня 1941 р. особовий склад корпусу урочисто вирушив до Італії. У військове містечко Ріва-дель-Гарда прибули 45 офіцерів, 70 унтер-офіцерів, понад 1100 солдатів та 108 коней²⁶.

Для навчання хорватських легіонерів італійський уряд виділив офіцерів-інструкторів, стрілецьку зброю, з добротного сукна пошили їм нове обмундирування. Для проходження перепідготовки і для подальшого використання легіонери одержали 3 легкових та 40 вантажних автомобілів для перевезення піхоти.

16 лютого 1942 р. корпус з інспекторською місією відвідали начальник генштабу італійських військ генерал Уго Кавалеріо і міністр оборони НДХ генерал Славко Кватерник²⁷. Вони провели оглядини особового складу корпусу та були присутні під час вручення прапора, який міністерство з воєнної ситуації Італії йому передало²⁸.

18 лютого 1942 р. особовий склад корпусу одержав грошове забезпечення за три місяці наперед, а 19 лютого відбулося прийняття присяги верховному головнокомандуючому Хорватії, дуче Муссоліні й королю Італії.

З 26 по 28 березня 1942 р. корпус на трьох залізничних ешелонах залишив Ріва-дель-Гарда і вирушив на Східний фронт.

В Харцизьк хорвати прибули 16 квітня й увійшли до складу 3-ї італійської дивізії “Ярінчипе Амедео Дуче Достала”. 7 травня особовий склад корпусу під Первомайськом одержав бойове хрещення. У першому бою загинули 5 легіонерів²⁹.

Наприкінці літа 1942 р. корпус разом з італійцями опинився в районі Сталінграда. Бої були винятково важкими. Тільки за один день, 9 листопада, корпус втратив 42 чол. вбитими та 139 пораненими³⁰. Поповнення він не одержав, госпітально свого не мав, повністю залежав від італійців у забезпеченні боєприпасами, продуктами харчування, а німці самі опинилися далеко від своїх тилових баз і не могли хоча б частково підтримати своїх союзників. Становище хорватських легіонерів було критичним: продукти, боєприпаси, медикаменти закінчилися, машини залишилися без пального, коні — без фуражу.

Після Сталінградської битви, коли італійські війська зазнали нищівної поразки й у паніці тікали, ніхто не міг пояснити, де ж перебувають залишки корпусу швидкого реагування. Тільки 6 березня 1943 р. під Льво-

вом об'явився його командир. Він написав у донесенні військовому аташе НДХ в Італії полковнику Річі, що біля с. Мешково 20 грудня 1942 р. хорватський корпус швидкого реагування прийняв нерівний бій, втратив наявні боєприпаси, особовий склад корпусу розбитий³¹. З 1200 військово-службовців не залишилося й 10 %.

На цьому не закінчується участь хорватських легіонерів у війні проти СРСР.

Уряд НДХ не мав достатніх людських і матеріальних можливостей, щоб хорватські добровольці могли не лише брати активну участь у боях, а хоча б забезпечити свою присутність у всіх родах військ. Та все ж хорватські легіонери перебували на Східному фронті у складі гітлерівських сухопутних військово-повітряних та військово-морських сил.

Легіон військово-повітряних сил НДХ. Після маніфесту уряду Павелича від 2 липня 1941 р. у ВПС вступили близько 400 офіцерів, унтер-офіцерів, техніків та солдатів, які записувалися добровольцями для війни проти Радянського Союзу. Заступник командуючого військово-повітряними силами полковник Іван Мрака відповідав за підбір і комплектацію авіаторів-добровольців. В аеропорту Загреб за 12 по 14 липня 1941 р. він скомплектував 2 ескадрильї винищувачів та 2 ескадрильї бомбардувальників. Легіон військово-повітряних сил під назвою “Хорватський військово-повітряний полк” 15 липня того ж року вирушив залізницею із Загреба в Німеччину. Льотчики-винищувачі проходили перепідготовку у Грайфсвальді. Німецькі інструктори побачили, що хорватські пілоти й техніки погано знають бойові машини рейху, а навчити їх навіть чому-небудь за відведений короткий час було практично неможливо тим більше, що одна частина з них передумала їхати на Схід, а друга — хотіла воювати, але не відповідала повною мірою тодішнім вимогам³².

Восени 1941 р. частина пілотів разом з полковником Іваном Мракою, якого німці відмовилися визнати як командуючого хорватськими льотчиками, повернулася з Німеччини. З тих, що залишилися, сформували 2 ескадрильї винищувачів та бомбардувальників. Хорватські пілоти (їх чисельність за літо 1941 — весну 1943 рр. коливалася від 8 до 20 чол.) літали на німецьких літаках. Командував винищувачами і сам брав активну участь у бойових операціях майор (у 1941 р.), полковник (з 1942 р.) Франьо Джал³³. Про цього пілота багато писала хорватська преса. Він першим серед льотчиків за бойові заслуги був нагороджений німецьким Хрестом за хоробрість та золотим пілотським знаком ВПС Хорватії. Франьо Джал особисто підбирав пілотів і техніків для поповнення хорватських винищувальної й бомбардувальної ескадрилей, що воювали на Східному фронті³⁴.

Ескадрилья винищувачів (20 льотчиків та 100 техніків) входила до складу 11-ї повітряної армії групи армій “Південь” і брала участь у боях у небі Південної України. Ескадрилья бомбардувальників входила до складу 1-ї повітряної армії групи армій “Центр”, брала участь в авіанальотах на Вітебськ, Смоленськ, Москву, військові об'єкти, розташовані у верхів'ях Волги. Літали хорвати на застарілих моделях бомбардувальників “Дорнье-17” і зазнавали відчутних втрат.

13 жовтня 1941 р. радянські винищувачі атакували літак, який пілотував поручик Мірко Вреша, й збили його³⁵. Це була перша, але не єдина збита радянськими льотчиками бойова машина, яку втратили хорватські пілоти.

Літаки “Дорнье-17” льотчики називали “літаючі гроби”, і в цій назві була велика частка правди. Самі німці на цих машинах не літали. Хорвати до кінця 1942 р. виконали на них 1332 бойових вильоти, втративши більше половини особового складу³⁶. Практично всі “Дорнье-17”, які вціліли,

техніки не могли відремонтувати, щоб підняти у повітря. У взаємовідносинах німців з льотчиками-легіонерами повторилася ситуація, яка мала місце з посиленням хорватським 369-им піхотним полком: зневажливе ставлення, забезпечення за залишковим принципом, недовір'я, небажання бачити в хорватських льотчиках рівноправних партнерів. А останні на “літаючих гробах” демонстрували непогані бойові якості.

Надпоручик Роко Мірошевич першим серед авіаторів, які літали на “Дорнье-17”, протягом одного дня виконав 4 бойових накази, за що одночасно одержав залізні хрести 1-го та 2-го ступенів³⁷.

Наприкінці 1942 р. залишки особового складу бомбардувальної ескадрильї хорватів-легіонерів було вивезено з Росії у Загреб. Більше року робилися численні спроби реанімувати ескадрилью, але ці зусилля не мали успіху.

В той час у Югославії розгорілася партизанська війна, сусідня Італія капітулювала й перестала бути союзником Німеччини. Крім того, Хорватія не мала необхідної кількості військових льотчиків, здатних і, найголовніше, бажаючих воювати на боці німців. Зрозуміли це й у Загребі, однак лише 21 серпня 1944 р. вийшов указ уряду про розформування загону хорватських льотчиків-легіонерів³⁸.

Легіон військово-морських сил. Службовці військово-морських сил НДХ не залишилися осторонь від тих, хто бажав разом з німцями воювати проти СРСР.

З добровольців-моряків було сформовано Хорватський судноплавний загін. На початку 1942 р. у ньому вже перебували 342 добровольці: близько 100 матросів, 22 офіцери та 229 унтер-офіцерів³⁹. Навчання хорватів проводилося на німецькому тральщику й підводному човні. У червні 1942 р. екіпажі 6 тральщиків і підводного човна було укомплектовано хорватами. До складу екіпажів увійшли й німецькі офіцери-наставники, які мали право в будь-який момент взяти командування на себе, а також перекладачі (фольксдойче з Хорватії). На кожному тральщику і підводному човні був німець-радист, який підлягав безпосередньо німецькому офіцеру-наставнику. Першим командиром 6 тральщиків став Врклен Андро, останнім — Руменович Степан⁴⁰.

30 вересня 1941 р. Хорватський судноплавний загін прибув на місце дислокації у м. Миколаїв. Звідси хорвати-легіонери відправилися в листопаді 1943 р. у порт Трієст. Тут з моряками повторилася ситуація, яка мала місце з піхотинцями та авіаторами. В Трієсті німці розформували хорватські екіпажі й розподілили їх по 5—6 чол. на кораблі з німецькими екіпажами⁴¹.

Найбільш знаменним в історії з хорватськими моряками є те, що вони не брали участі у бойових операціях і, найголовніше, майже всі живими повернулися на батьківщину.

* * *

Франція, Іспанія, Хорватія не мали територіальних претензій до Радянського Союзу і послали на Східний фронт не регулярні національні військові підрозділи, а добровольців, які воювали разом з німцями під явно надуманим приводом — за “західну цивілізацію”. В дійсності справа була зовсім в іншому. Хорватським та французьким добровольцям виплачувалася подвійна плата — від вермахту й власних міністерств оборони і доплата за участь у бойових операціях. Іспанці від свого міністерства оборони одержували потрійний оклад. Усім добровольцям гарантували солідні пільги по оподаткуванню, оплаті їх сім'ями комунальних послуг. Діти

останніх одержували право на безплатне здобуття вищої або середньої освіти, їх сини — на позаконкурсний вступ у вищі та середні військові учбові заклади. Це були матеріальні принади, перед спокусою яких не встояли не лише рядові добровольці, а й кадрові офіцери.

В роки війни уряди Франції, Іспанії та Хорватії пунктуально виконували взяті на себе зобов'язання. Тому добровольцями французів, іспанців і хорватів можна вважати лише умовно. Всі вони пішли воювати, дійсно, добровільно, але далеко не за ідею, не за врятування “західної цивілізації”. Добровольці шукали пригод, великого заробітку, тим більше, що німці, які переможно пройшли по Західній Європі, в 1941 р. впевнено наближались до Москви. Їх пропаганда запевняла добровольців, що похід на Схід — прогулянка для розваги і той, хто її не здійснить, пропустить реальний шанс подивитися світ, показати себе та заробити гроші.

Так стверджувала фашистська пропаганда, але дійсність виявилася іншою. Тих добровольців, які вцілили на Сході, після війни у Франції та Хорватії (яка увійшла до складу Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії) чекали судові розгляди і довгі роки ув'язнень. Пощастило іспанцям. Учасникам походу на Схід генерал Франко щедро віддячив нагородами, можливістю служити в армії, поліції, жандармерії, а тим, які за станом здоров'я не могли ні працювати, ні служити, одержати престижні пенсії, що забезпечували колишнім добровольцям безбідне існування. Ніяких благ не одержали хорватські легіонери. Тільки з 1980 р. в Хорватії з'явилися перші публікації про них.

За чисельним складом найбільше з усіх добровольців на Східному фронті налічувалося іспанців — понад 40 тис. чол., хорватів — більш як 16 тис. і французів — 6,5—7 тис. За втратами, безперечно, першість у хорватів — 15—15,5 тис. чол.; французів полягло близько 5 тис. чол., а іспанців — трохи менше 4 тис. чол.

Втрати добровольців з Франції, Хорватії, Іспанії, поза сумнівом, були б значно меншими, якщо б командування вермахту використало їх з врахуванням озброєння, підготовки, потенційних можливостей, своєчасно постачало необхідну військову інформацію, боєприпаси.

У добровольців з Франції, Хорватії, Іспанії так і не склалася бойова дружба з німцями. Союзники по зброї, вони так і не знайшли спільної мови. Німці були занадто самовпевнені, а добровольці-союзники — честолюбні. Вони вважали, що їх недооцінили, обділили. Єдиним спільним “надбанням” гітлерівських загарбників та їх союзників-добровольців стала поразка у Другій світовій війні.

¹ С о л і ć М л а д е н. Takozvana nezavisna Dr avna Hrvatska 1941. — Beograd, Delta-Pres, 1973. — С. 263.

² “Nedjeljnik NDH”, broj 9 od 10.VII.1941.

³ С о л і ć М л а д е н. Назв. праця. — С. 251.

⁴ G e l g e r V l a d i m i r, P o g a c i c S i n i s a. Hrvatske Zegionarske postrojbe. — 1941—1945. “Nedeljna“ 19. veljce, 1995.

⁵ Hrvatski dr avni arhiv (далі — ХДА), fond: “Zapovijédnistvo kopnene vojske. Vojni ured, V.T.V. br. 903/1941/ — С. 43.

⁶ С о л і ć М л а д е н. Назв. праця. — С. 253.

⁷ Hrvati na istočnom bojistu. — Zagreb, 1941. — С. 31.

⁸ Там же.

⁹ P o j j i ć M i l a n. Zako prevozni zdrng Hrvatske legiji 1941—1942. II Časopis za suvremenu povijest. ČSP 31, br. 1. — 232. — Zagreb, 1999. — С. 185.

¹⁰ Там же. — С. 187.

¹¹ V r a n ĉ i ć V j e k o s l a v. Hrvatske oru ane snage i njemacka vojna zapovjedništva, “Hrvatska revija”, god. XI, sv. 4(16). — München—Barcelona, 1990. — С. 956—776.

- ¹² ХДА. Назв. фонд. — С. 72.
¹³ Там же. — С. 106.
¹⁴ Там же. — С. 111.
¹⁵ С о л і ć М л а д е н. Назв. праця. — С. 258.
¹⁶ ХДА. Назв. фонд. — С. 236.
¹⁷ Там же.
¹⁸ F r k a D a n i j e l, N o v a k J o s i p, P o g a č i ć S i n i š a. Zrakoplavstvo Nezavisne
D r a v e H r v a s k e 1941—1945. — Zagreb, P.c. graficke usluge D.O.O., 1998. — S. 151.
¹⁹ Там же. — С. 253.
²⁰ ХДА. Назв. фонд. — С. 190—191.
²¹ Там же. — С. 204.
²² S l a v k o F. O d i ć: Njemačke i kvislinške oružane snage u četvrtoj i petoj ofanzivi i njihovi
gubici, Zbornik radova “Neretva-Sutjeska 1943”. — Beograd, 1969. — S. 110—119.
²³ Там же. — С. 112—113.
²⁴ P o j i ć M i l a n. Назв. праця. — С. 182.
²⁵ Там же. — С. 186.
²⁶ Там же. — С. 188.
²⁷ Там же. — С. 189.
²⁸ Там же. — С. 192.
²⁹ Там же. — С. 196.
³⁰ Там же. — С. 197.
³¹ K l j a k i ć D r a g a n. Ustaško-domobranska Zegija pod Staljingradom. — Zagreb, 1969. —
S. 44.
³² F r k a D a n i j e l, N o v a k J o s i p, P o g a č i ć S i n i š a. Назв. праця. — С. 29.
³³ G e l g e r V l a d i m i r, P o g a č i ć S i n i š a. Zovci na Odesu, bombarjeri na Zenjingrad.
(Hrvatske Zegionazske postrojbe 1941—1945). “Nedjelina 10 veljace, 1995.
³⁴ Там же.
³⁵ Там же.
³⁶ Там же.
³⁷ Там же.
³⁸ Там же.
³⁹ P o l i ć M l a d e n. Назв. праця. — С. 261.
⁴⁰ Там же. — С. 262.
⁴¹ S c h r a m l F r a n z. Kriegsschauplatz Kroatien. Die deutsch-Kroatischen Legions-
Divisionen. 1071. — S. 369, 373, Inf. — Div. (kroat.) — ihre Ausbildungs- und Ersatzformationen,
Neckargemund, 1962 (hrvatsko izdanje: F. Schraml: Hrvatsko ratiste. Njemacko-hrvatske legijske
divizije. 1986. — S. 369, 373, 392 pjes. div. (hrv.) — njihove izobrazbene i doknadne izobrazbene
postojbe, Zapresic, 1993). — S. 105.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

В. Г. Сарбей

*НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ.
УКРАЇНА КРІЗЬ ВІКИ*

К., Видавничий дім "Альтернативи", 1999. — Т. 9. — 336 с.

Дев'ятий том багатотомної праці "Україна крізь віки", присвячений національному відродженню України, під яким розуміється комплекс подій і явищ кінця XVIII — початку XX ст., пов'язаних з поширенням масового національного самоусвідомлення і піднесенням національного руху, розвитком усіх галузей культурного життя українців.

У книзі цілком слушно зазначається, що цей термін та з'ясування його суті було б марно шукати у спадщині радянської історіографії. З остаточною інтеграцією більшості українських земель у радянсько-комуністичній тоталітарній системі потрапила під сувору заборону сама проблема історії українського національного руху, який, власне, й становив основу того явища, що його М. Грушевський, Д. Багалій, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич та інші називали українським відродженням. Саме зазначені визначні постаті української історичної науки ввели до наукового обігу це поняття, розглядаючи його як два потоки в основному однакові за змістом, однак розмежовані територіально поділом українських земель Російською та Австрійською монархіями.

Автор тому покійний професор В. Сарбей у своїй праці спирається на вже розроблену українською історіографією методичну схему "українського XIX століття", яка дозволила йому висвітлити понад 130-річний процес українського відродження у його основних виявах: національно-політичному, соціально-економічному, духовно-культурному. Йдучи за новітніми дослідниками, які дещо розширили хронологічні межі українського відродження, автор починає виклад від часу падіння української козацької державності — 80-х років XVIII ст. Водночас він вносить суттєві уточнення у визначення завершальних хронологічних меж, вважаючи ними, цілком слушно, не 1914 р., а 1917 р. Цей рубіж пов'язується з початком української національно-демократичної революції, що, за словами В. Сарбея, "постала як логічне завершення й апогей усієї попередньої історії українського відродження" (с. 20–21).

Перші сторінки книги виразно і переконливо розкривають колонізаторську й асиміляційну політику Росії, спрямовану на поглинання України імперським державним організмом. Одним з її важливих аспектів, як справедливо наголошує автор, було намагання царизму ліквідувати і по можливості вивести за межі України свого найнебезпечнішого противника — козацтво.

Зруйнувавши Запорізьку Січ, російський уряд усував останню перепону своїй політиці в Україні. Розкриваючи причини ліквідації Запорізької Січі, В. Сарбей зауважує, по-перше, що це народоправне державне утворення з вільним козацьким населенням ніяк не вкладалося в самодержавний режим Російської імперії і, по-друге, — це рішення було продиктовано прагненням усунути економічного конкурента в освоєнні причор-

номорських степів. Ці правильні положення, на нашу думку, слід було б доповнити вказівкою на те, що козацтво на території “Вольностей Війська Запорізького” вело свою економічну діяльність без феодалного примусу, спираючись на використання вільнонайманої праці, культивуючи фермерське господарство. Все це створювало суттєву загрозу імперській феодално-кріпосницькій системі.

Зміст рецензованої книги значною мірою визначається намаганням автора подати нарис історії України в контексті еволюції її національного розвитку. Про це свідчать вже самі назви трьох розділів, з яких складається праця, — “Шляхом національного відродження (перша половина XIX ст.)”; “Консолідація української нації (друга половина XIX ст.)”; “На порозі Української національно-демократичної революції: початок XX ст.”. При цьому В. Сарбей зумів показати, що українське питання, пов’язане з існуванням двох найбільших у Європі заборчих імперій, набуло міжнародного характеру. Від його вирішення залежало майбутнє не тільки українського народу, а й самих цих імперій, де панівні нації протиставлялися гнобленим. Як наголошується у книзі, це створювало вогнище постійної соціально-політичної напруги, яка поширювалася і на сусідні країни.

Попри остаточну ліквідацію царизмом Гетьманату і Запорізької Січі, Україна продовжувала залишатися суттєвим чинником міжнародних відносин. Про це свідчить, зокрема, особливий інтерес, який виявили до України революційна Франція та імператор Наполеон, про що зазначається у книзі. У зв’язку з цим нам видається спрощенням розглядати проєкт утворення української держави “Наполеоніди” лише як фактор, що мав забезпечити окупаційну французьку армію матеріальними ресурсами і тому, мовляв, “хоч як тяжко жилося йому (українському народу) під гнітом Російської імперії, він вирішив боронити рідну землю від чужоземних загарбників” (с. 65).

Громадська активність українського суспільства, яке в цілому виявило лояльність до імперії, була пов’язана насамперед із сподіванням відновлення хоча б частково традиційних інститутів Гетьманщини, відновлення козацтва й отримання особистої свободи селянами-ополченцями, про що досить докладно оповідається у книзі. Однак залишено поза увагою, що українське громадянство нічого не знало про плани Наполеона щодо України. Цілком ймовірно, що у протилежному випадку реакція могла бути подібною до т. зв. іллірійського руху серед південних слов’ян у зв’язку з утворенням Іллірії або мати своїм наслідком піднесення національних почуттів, як у Польщі у зв’язку з утворенням Великого герцогства Варшавського.

І все ж з деяким запізненням ідеї Французької революції, їх втілення у кодексі Наполеона так чи інакше дали поштовх посиленню опозиційних настроїв в Україні. Автор цілком логічно поєднує їх із загостренням пам’яті про українську державність і мріями про її відновлення, підсиленими насильницькими розформуваннями козацьких полків і відмовою уряду виконати свої обіцянки.

Викликає інтерес показ саме української течії багатьох таємних товариств, що діяли в Україні. Національний характер низки масонських лож, військових таємних організацій “не помічався” радянською історіографією.

Початок політизації українського національного руху пов’язується у книзі з діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства. Його найбільш радикальних учасників вже не могла задовольнити лише культурно-просвітницька діяльність. Як вважає автор, на передній край боротьби проти

національного гноблення висунулися загальні суспільно-політичні вимоги ліквідації самодержавно-кріпосницького режиму, встановлення демократично-республіканського ладу з державною незалежністю України.

У книзі підкреслюється, що важливі зрушення у суспільно-політичній свідомості здійснила європейська революція кінця 1840-х років. Переконливо показано, що вона сприяла суттєвому піднесенню національної свідомості насамперед на західноукраїнських землях. Водночас наводяться цікаві факти, які свідчать, що події в Європі і Галичині гальванізували визвольний рух і в підвладній Російській імперії Україні. Саме ця обставина змусила російський царизм зробити “найбільший внесок у придушення європейської революції, а відтак і національного та соціального руху в Україні по обидва боки російсько-австрійського кордону” (с. 132).

Переконливо розкриваючи гостроту протистояння між українським рухом і російською державно-поліцейською системою національного гноблення, В. Сарбей робить важливий висновок, що в умовах поневолення українського народу будь-який вияв національної свідомості в культурному процесі набував політичного значення. Саме на міцні традиції національно-культурних надбань і спиралося українське відродження.

Проблемі консолідації української нації у другій половині XIX ст. присвячено центральний розділ книги. Автор наголошує, що шлях нормального розвитку українців перетинали гальмівні чинники романівської імперії, які вели до їх русифікації, соціальної деструкції, однак процес формування модерної української нації зупинити вже було неможливо. Про це свідчили суттєві економічні та суспільні зрушення в обох частинах України, які супроводжувалися піднесенням українського національного руху, його дальшою політизацією. У книзі розкривається багатоманітність виявів суспільно-політичного і громадського життя в Україні в цей період, починаючи від діяльності гуртка “хлопоманів”, громадівського руху і до появи радикальних національних організацій на переломі XIX—XX ст.

Перші кроки українських політичних організацій висвітлюються у книзі на тлі складних і неоднозначних взаємин з російським і польським визвольними рухами, які нехтували своїм дедалі активнішим українським партнером. Цілком доречним у цьому зв'язку є висновок автора, що “російські революціонери залишалися хронічно глухими до переконливих аргументів засновників української вільної преси за кордоном, що задля їхньої ж користі їм потрібно брати до уваги українську справу” (с. 225—226). Власне небажання тогочасного російського ліберального і революційного політикуму рахуватися з українськими національними інтересами, як показано у книзі, підштовхнули українство до створення власних політичних партій. Водночас автор проводить важливу, на наш погляд, думку, що розвиток визвольних змагань у 1917—1920 рр. був би неможливим без копіткої роботи кооперативів, земств, численних громадських товариств, які вели наполегливу роботу, спрямовану на піднесення національної свідомості широких верств українського народу.

У книзі помітне намагання приділити увагу основним політичним течіям українського суспільства протягом XIX — поч. XX ст., однак не всі вони знайшли належне висвітлення. На жаль, обійдено мовчанкою дореволюційний період громадсько-політичної й наукової діяльності В. Липинського. Взагалі консервативно-помірковані прояви в українському русі залишилися поза увагою автора. Це торкається зокрема і багатогранної діяльності А. Шептицького, про якого згадується лише в контексті розвитку кооперативного руху.

Очевидно, визначений обсяг рецензованої праці завадив автору більш повно викласти цілу низку питань і обумовив певний схематизм у висвітленні окремих сюжетів. Однак в цілому виконана праця, безсумнівно, сприятиме сповненню “сучасних читачів почуттями історичного оптимізму і зміцнить їхні національно-патріотичні переконання” (с. 27).

* * *

* * *

О. С. Рубльов, О. П. Реєнт

**УКРАЇНСЬКІ ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ 1917—1921 рр.
УКРАЇНА КРИЗЬ ВІКИ.**

К., Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. — Т. 10. — 320 с.

Події 1917—1921 рр. в Україні, як справедливо зауважують автори тому, вже вісім десятиріч перебувають в епіцентрі наукових дискусій, породивши таку літературу, порівняння з якою щодо кількості може витримати в українській історії хіба що доба Богдана Хмельницького. Проте можна констатувати, що синтетичних праць, які б висвітлювали у популярній формі весь комплекс подій тієї героїчної доби, враховуючи новітню історіографію, не так вже й багато.

Книга відомих істориків О. Реєнта та О. Рубльова узагальнює багаторічні, розмаїті за змістом і формою дослідження одного з найдраматичніших періодів вітчизняної історії, даючи можливість громадянам сучасної України дізнатися, як минулі покоління українців виборювали власну державність у напруженому протиборстві з ворожими силами, оцінити високу жертвовність тих, хто самовіддано утверджував національну свободу. Широкому загалу читачів пропонується разом з фахівцями-істориками взяти участь у переосмисленні багатьох фактів, явищ, подій, нарешті, оцінок діяльності діячів, які визначали зміст національно-визвольних змагань 1917—1921 рр.

Значне місце у книзі відведено характеристиці визвольного руху початку ХХ ст., висвітленню його бурхливого розвитку, пов'язаного з вибухом Лютневої революції. Цілком зрозумілою у зв'язку з цим посилена увага авторів до Центральної Ради як керівника української революції. Тривалий час радянська історіографія намагалася прищепити думку, що Центральна Рада є буржуазною інституцією, яка утворювала з російською буржуазією (Тимчасовим урядом) спільний фронт боротьби з революційними робітниками і селянами. Водночас вона кваліфікувалася радянськими ідеологами як націоналістична інституція, хоча переважна більшість лідерів і загал її членів дотримувалися принципів автономізму і відстоювали федеративний устрій Росії.

У книзі Центральна Рада постає перед читачем як самостійна політична сила, що спиралася на підтримку якнайширших верств народу і протистояла як більшовизму, так і Тимчасовому уряду в їх намаганнях загальмувати розвиток національно-визвольної боротьби українців.

Автори намагалися розкрити сильні й слабкі сторони національного руху, показати ступінь його зрілості та сконсолідованості на той час і в процесі вирішальних дій, різновекторність політичних сил у ньому. Читач має можливість познайомитися з розмаїттям оцінок і підходів до перспектив української визвольної боротьби, її характером, що визначався поєднанням надзвичайно суперечливих національних і соціальних компонентів.

В цілому обгрунтовано подано характеристики основних політичних партій, хоча з окремими авторськими оцінками не можна погодитися.

Йдеться, зокрема, про тлумачення програмових засад Української хліборобсько-демократичної партії, теоретиком якої В. Липинським, за словами авторів, “у сфері національній проголошувалися ідеї, що межували з шовінізмом і розпалювали вороже ставлення до інших народів” (с. 45). Тим часом саме В. Липинський дотримувався концепції територіального патріотизму, яка, мабуть, найбільш послідовно з усіх тогочасних програмових засад політичних партій передбачала міжнаціональну толерантність, взаємоповагу і співробітництво всіх народів України на ґрунті визнання її спільною батьківщиною. Втім слід віддати належне авторам, що вони уникнули властивої багатьом сучасним дослідникам ідеалізації основних політичних партій УПСФ, УПСР та УСДРП.

Цілком слушно віддаючи належне Центральній Раді як всеукраїнській установі, що здійснювала керівництво українським рухом, О. Реєнт та О. Рубльов аналізують водночас і прорахунки в її діяльності. До останніх, на нашу думку, слід віднести намагання лідерів Центральної Ради поєднати національний рух з намаганнями будь-що утверджувати в Україні соціалізм, причому останнім надавалася перевага (згадаймо Винниченкове — або соціалістична Україна, або ніяка). На практиці це вносило розкол у національний рух і призводило лише до відчуження тих конструктивних сил з т. зв. “експлуататорських класів”, які могли б чимало зробити для будівництва української державності. “На сесійних засіданнях (Центральної Ради. — Ю. Т.), — зауважують автори, — політична демагогія, популістські декларації, нестримна емоційність часто домінували над здоровим глуздом і конструктивною політикою, що надавало їм мітингового характеру” (с. 47).

У книзі переконливо розкриваються масштабність та масовість українського руху. В усіх губерніях України виникали українські школи, “Просвіти”, численні громадські і культурні організації, видавалися газети українською мовою. По країні пройшли численні селянські, робітничі, військові з’їзди, де ухвалювалися резолюції з підтримкою Центральної Ради, висувалися вимоги автономії для України; швидкими темпами відбувалося створення українізованих частин в армії. Все це, як справедливо зазначено в книзі, було неабияким проявом національного піднесення. Однак драматизм ситуації полягав у тому, що лідери Центральної Ради не зуміли використати його належним чином та закріпити твердими і послідовними організаційно-державницькими кроками. Слід погодитись з авторами у їх оцінці політики Центральної Ради як непослідовної, нерішучої. “Лідери УЦР, які повсякчас нагадували про вірність ідеям соціалізму та автономії України, йдучи за подіями, перетворилися на пасивних спостерігачів, — зауважують автори. — Замість того, щоб вести маси до чітко визначеної мети, вони потрапили у безвихідь” (с. 60). Така оцінка є визначальною для усього періоду Центральної Ради від прийняття нею II Універсалу, включаючи і період її перебування при владі.

Автори розцінюють утворення Української Держави П. Скоропадського як крок вперед “проти декларацій, продиктованих швидше емоціями, ніж тверезим розрахунком Центральної Ради” (с. 105). І з цим важко не погодитися. Багатьом нинішнім українським громадянам не можуть не імпонувати наведені в книжці факти, які характеризують соціально-ринкову орієнтованість програми гетьмана П. Скоропадського, її прагматизм і врахування господарських традицій України. Численні документи розкривають діяльність гетьманського уряду в розбудові державного апарату в центрі й на місцях, його намагання реформувати аграрний сектор економіки, налагодити співробітництво між робітництвом і підприємцями, вагомі здобутки у галузі культури та ін.

Факти, проаналізовані у книзі, дають всі підстави авторам зробити висновок, що “кінцевою метою державного будівництва гетьман вважав формування громадянсько-правового суспільства, в якому пріоритетними були б закон і право власності” (с. 111).

Висвітлення конструктивної державотворчої діяльності Гетьманату доповнюється аналізом військової і зовнішньої політики. Гетьману довелося докласти чимало зусиль, щоб домогтися згоди австро-німецького командування розпочати втілення в життя програми військового будівництва, накресленої ще Центральною Радою. Автори підводять читача до думки, що саме жорсткий зв'язок з Німеччиною та Австро-Угорщиною, а також фактор часу завадили гетьману створити боєздатну, добре навчену і віддану Українській Державі армію.

Ці ж обставини відчутно зменшували можливості і в дипломатичній сфері. Однак і тут було зроблено чимало для міжнародного визнання України, налагодження плідних стосунків з іншими країнами. Про це свідчить наведений у книзі факт, що Українська Держава мала 11 дипломатичних і близько 50 консульських представництв у 20 країнах, а на своїй території — 12 дипломатичних і 42 консульські представництва з 24 держав (с. 131).

Автори зуміли передати весь драматизм ситуації в Україні, яка склалася після повалення Гетьманату. Приєднуємося до авторської характеристики повстання як такого, що “значною мірою визначалося особистісними рисами його організаторів і натхненників” (с. 147). Однак цей цілком природний фактор політичного життя у тій конкретній ситуації супроводжувався такою непримиренністю двох лідерів антигетьманського руху (С. Петлюри і В. Винниченка), яка суттєво посилила “анархістські стихійні елементи в ньому та величезною мірою вплинула на подальший хід подій”.

На думку авторів, ініціатори повстання не спромоглися генерувати й поширити власні програмні ідеї, забезпечити організаційні засади руху, ще раз, як і в добу Центральної Ради, демонструючи розпорошеність, незгодженість українських сил, що орієнтувалися на суверенне національне державотворення. Ця критика історичного досвіду УНР доби Директорії не є чимось новим. Вона знайшла своє місце у численних виданнях насамперед консервативного крила українського політикуму. Однак сьогодні неупереджений науковий аналіз власного історичного державотворення набуває особливої актуальності. Ним не можна нехтувати в контексті пошуків відповіді — на які ціннісні соціальні, політичні, духовні орієнтири мусить сьогодні спиратися держава Україна, щоб знову не помилитись, як у 1917—1920 рр.

У цьому зв'язку значний інтерес становить висвітлення у книзі процесу формування влади в УНР. Директорія, як спадкоємець Центральної Ради, на жаль, пішла ще далі у своїй “лівизні”, застосувавши т. зв. “трудоий принцип” у процесі формування владних інститутів, не допустивши до участі у ньому представників “експлуаторських класів”. У результаті молодода українська державність була позбавлена численних кваліфікованих спеціалістів, які найбільше могли прислужитися до її розбудови.

Доктринерська недовіра до т. зв. буржуазії штовхала тодішніх лідерів УНР не лише до галасливої соціалістичної фразеології, а й до спілних політичних кроків з найжорстокішими ворогами української державності — більшовицькими лідерами радянської Росії. Наслідком такої поведінки була втрата реально існуючої гетьманської Української Держави і тривала кровопролитна збройна боротьба з будівничими нової, червоної російської імперії. При цьому автори переконливо розкривають перед читачем

політичну наївність багатьох українських лідерів, які сформували Директорію, уряд УНР. Ні соціалістичний склад керівних установ УНР, ні лівизна програмових засад українських політичних партій, звичайно, не могли змінити реальну заборчу політику радянської Росії і забезпечити захист від більшовицької експансії в Україну.

“Коли в кінці листопада — на початку грудня 1918 р., — зауважують автори, — більшовики не робили різких випадів на адресу українських революційних сил, це не означало, що до їхніх планів не входила радянізація України. Просто до часу вони не афішували своїх намірів” (с. 155).

Заслугує на увагу авторський висновок, що повстання проти гетьмана сприяло вступові радянських частин на територію України. В кінці листопада 1918 р. у Москві вже знали, що головним противником за владу в Україні будуть не розрізнені гетьманські підрозділи, а повстанські та регулярні війська, підпорядковані Директорії (с. 193).

Вже у 1919 р. всі верстви українського суспільства реально відчували справжню ціну більшовицької моделі реформації суспільства, яка не дозволила “навіть підступитися до творення “жовто-блакитної” влади рад, відразу надавши їй яскраво-червоного кольору” (с. 195). Найбільш визначальною рисою політики російських більшовиків щодо України “стали централізація й уніфікація основних структурних елементів державотворення” (с. 200), які зрештою сформували на уламках імперії нову унітарну тоталітарну державу під вивіскою т. зв. союзу радянських республік.

Викликає інтерес авторська оцінка соціально-політичної поведінки українського селянства в добу національно-визвольних змагань. У літературі (переважно уенерівського забарвлення) зустрічається чимало тверджень про недостатню національну свідомість селянства, його політичні хитання, що, мовляв, позбавляло боротьбу за українську державність належного соціального підґрунтя. Автори роблять суттєвий крок для утвердження більш об’єктивної і збалансованої оцінки поведінки селянства в подіях доби і спростування часом несправедливих закидів на його адресу. Очевидно, не вина селянства, що лідери Директорії не зуміли належним чином використати явно антибільшовицьку налаштованість українського села у боротьбі за українську державність.

Окремий розділ книги присвячений Західноукраїнській Народній Республіці. Думається, що він сприятиме усвідомленню сучасним громадянством ролі західноукраїнського (галицького) фактора в загальноукраїнському русі. Автори зуміли показати головну особливість формування і розвитку державності на західних теренах України, яка полягала насамперед у високій політичній сконсолідованості й організованості галицького суспільства, які різко контрастували з руйнівним протистоянням політичних сил у Великій Україні. Цілком аргументованим є твердження, що за весь час українсько-польської війни в українсько-галицькому тилу панували лад та безпека. Політична стабільність і громадянський мир гарантувалися усталеною двопартійною системою (націонал-демократи і радикали у Національній Раді). В умовах воєнних дій було створено уряд національної єдності, якому вдалося налагодити адміністрацію краю, уникнути загрози поширення голоду й пошестей, забезпечити функціонування шкіл, пошти, телеграфу, залізниць.

Доказом зрілості національної влади, як слушно констатується в книзі, був і той факт, що за весь час польсько-української війни на території ЗУНР не було жодного випадку репресій проти цивільного польського населення та інших національностей. Українська влада міцно стояла на позиціях полагождення міжнаціональних конфліктів. З цією метою національним меншинам — полякам, німцям, євреям — гарантувалися широкі

права, у тому числі представництво в Українській Національній Раді та право звернення до державних органів рідною мовою (с. 301).

Притягальність зазначених фактів українського політичного життя минулих часів є надзвичайно важливою для сьогоденного державного будівництва, тому авторська позиція у цьому контексті виходить за межі чисто академічної констатації і працює на вироблення відповідних критеріїв сучасного політичного життя в Україні.

Цілком погоджуємося з авторами у тому, що “Західноукраїнська Народна Республіка стала колицкою, з якої вийшли тисячі національно свідомих, самовідданих борців за Україну та її волю” (с. 307). Абсолютно справедливо, що у переліку політичних сил, які йшли до вимріяного українського національного ідеалу різними стежками, бачимо УВО-ОУН, УНДО, Фронт Національної Єдності, УНО, партизанські загони УПА. Однак ніяк не можна погодитися з вміщенням у цьому переліку КП(б)У — “передового загону ВКП(б)”, який доклав стільки зусиль до боротьби з носіями зазначеного “національного ідеалу”. Подібні суперечності, які, на жаль, зустрічаються і в інших місцях книги, очевидно, викличуть заперечення багатьох читачів. Як і в попередніх томах, виклад деяких сюжетів позначений схематизмом. Однак не ці вади визначають оцінку рецензованої книги. В її основі творчий підхід до розв’язання багатьох гострих питань історії національно-визвольних змагань 1917—1921 рр., які і по сьогодні викликають чимало суперечливих, часом контроверсійних оцінок. Автори у своєму осмисленні цієї доби української історії намагалися, спираючись насамперед на документальні джерела, привернути увагу саме до тих проблем, які були поза увагою суспільства тривалий період панування в Україні комуністичного тоталітаризму. Думається, що у рецензованій книзі читач знайде їх адекватну науково-популярну інтерпретацію.

Ю. І. ТЕРЕЩЕНКО (Київ)

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

В. В. Ченцов

*ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ
В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В 20-ті роки*

К., 2000. — 482 с.

Останнім часом у різних регіонах України створені узагальнюючі праці, в яких на широкому архівному матеріалі висвітлюється проблема масових репресій в радянській Україні 20—30-х рр. У Миколаєві цю тему досліджує М. М. Шитюк, у Донецьку — В. М. Нікольський, в Дніпропетровську — В. В. Ченцов.

Названі дослідники, як і десятки їх колег по обраній темі, не конкурують один з одним. Вони з різних сторін підходять до свого предмета вивчення, який, на жаль, здається невичерпним через жахливі масштаби сталінських репресій.

Зосередженість багатьох вчених на цій темі зовсім не випадкова. В усіх областях України здійснюється програма підготовки та видання науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”. Організаційним і науково-методичним центром у виконанні програми, прийнятої у 1992 р. на основі спеціальної постанови Президії Верховної Ради і Кабінету Міністрів, є відділ регіональних проблем Інституту історії України НАНУ.

Згадана постанова базується на положеннях закону “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні”, прийнятого Верховною Радою УРСР 17 квітня 1991 р.

В. В. Ченцов багато років співпрацював з відділом регіональних проблем Інституту історії України. Його науковим консультантом з досліджуваної проблеми є академік П. Т. Тронько. Водночас автор є представником дніпропетровської школи істориків, яка відзначається підвищеними вимогами до аналізу джерел.

І справді, джерельна база дослідження винятково широка. Книга побудована на аналізі величезної кількості архівних матеріалів. Слід особливо підкреслити, що серед них переважають документи фондів державної безпеки радянських часів у Державному архіві СБУ і в Центральному архіві ФСБ Російської Федерації. Незважаючи на декларовану відкритість архівів, матеріали радянських органів державної безпеки все ще надаються в розпорядження дослідникам з великими труднощами і вибірково. В. В. Ченцов, однак, спромігся проаналізувати ширше коло джерел, ніж інші історики. В його книзі використані документи, які відбивають внутрішнє життя органів державної безпеки, а також справи-формуляри, що взагалі не видаються науковцям навіть в наші ліберальні часи.

Хронологічні рамки дослідження обмежені 20-ми рр. З двох міжвоєнних десятиліть перше найменш вивчене під кутом зору теми про політичні репресії. По суті, праця В. В. Ченцова є першою узагальнюючою розвідкою у цьому напрямі досліджень.

В рамках обраного періоду В. В. Ченцов проаналізував практично всю літературу про політичні репресії в Україні, котра друкувалася з кінця 80-х років. Увагу дисертанта привернули навіть газетні статті. Досить повно використовуються й російські публікації останніх років.

Книга В. В. Ченцова містить майже 2 тис. посилань на джерела та літературу. Кожна теза автора добре документована, що забезпечує обґрунтованість висновків і переконливість його аргументації.

Структура дослідження підпорядкована п'яти поставленим завданням: виявити механізм політичних репресій; дослідити особливості репресивної політики в Україні; висвітлити роль і місце органів державної безпеки у здійсненні політичного терору; проаналізувати реальний опір політичному режиму в різних соціальних середовищах; виділити проблему боротьби української національної опозиції з комуністичним пануванням за створення незалежної України. Відповідно у п'яти розділах книги досліджуються такі проблеми: формування механізму репресій, аналіз репресивної політики за певними напрямками, репресії проти селянства, репресії проти інших партій і всередині ВКП(б).

Зіставляючи дослідницькі завдання і постановки проблем в структурних частинах книги, ми бачимо, що залишилося невисвітленим тільки останнє завдання, а саме: боротьба української національної опозиції з комуністичним пануванням за створення незалежної України. Уважний аналіз тексту книги цілком підтверджує висновок, який випливає з аналізу структури.

Та чи можна назвати це недоліком дослідження? Недоліком скоріше слід назвати формальне включення в коло дослідницьких завдань теми про боротьбу української опозиції з комуністичним пануванням. Слід визнати, що такої боротьби в організованих формах не існувало. Ми не бачимо її відображення в історичних джерелах, включаючи найпотаємніші матеріали радянських органів державної безпеки.

Мабуть, слід погодитися з тим, що обрана М. С. Грушевським лінія поведінки після повернення з еміграції була найтипівішою для всіх коли-

шніх супротивників радянської влади. Ця лінія полягала у використанні можливостей радянської державності для національно-культурного відродження українського народу. Завдяки такій лінії поведінки патріотам України вдалося перетворити бюрократичну українізацію Й. Сталіна — Л. Кагановича, яка повинна була сприяти укоріненню (коренізації) радянської влади в бунтівній Україні, на широку кампанію розвитку української культури, що заклала міцні передумови для більш успішної, ніж у 1917—1920 рр., боротьби за самостійну Україну.

Оцінку ефективності такої лінії поведінки дала сама радянська влада в 30-х рр., коли репресувала М. Скрипника й тисячі його послідовників у компартійно-радянському апараті за здійснення “петлюрівської українізації”.

Варто відзначити, що всі зусилля Української військової організації Є. Коновальця створити свої осередки в радянській Україні закінчилися провалом. Провал визначався не тільки і не стільки успішною діяльністю радянських органів безпеки, скільки небажанням противників радянської влади йти на відкриту конфронтацію, якщо зберігалися істотні можливості для легальної національної роботи.

Найбільш цікавий і плідний у науковому відношенні розділ у дослідженні В. В. Ченцова присвячений формуванню механізму політичних репресій. Як правило, в існуючій літературі ця проблема висвітлювалася поверхово. Дуже часто на поверхні досліджень були лише декларації намірів, тобто те, що влада бажала показати суспільству. Автор здійснює точний аналіз механізму репресій.

У центрі його уваги — органи державної безпеки. Відповідно в центрі дослідження — документація цих органів, що вже підкреслювалося. На відміну від більшості авторів, які бачили у політичних репресіях сваволлю чекістів, В. В. Ченцов документально доводить, що діяльність “органів” була суворо регламентована Кремлем. Легенда про сваволлю чекістів, які нібито стали над державою і партією, запроваджена в обіг під час хрущовської десталінізації, щоб зняти з М. Хрущова відповідальність за політичні репресії.

Оригінальний характер мають підрозділи книги, присвячені юридичній базі політики державного терору, зокрема, дослідженню змісту таких понять, як контрреволюція, шпигунство, бандитизм, саботаж, спекуляція, пропаганда тощо.

В. В. Ченцов робить висновок, що в радянському кримінальному законодавстві 1917—1922 рр. містилися норми, в яких йшлося про застосування покарання щодо деяких категорій осіб без конкретної провини, тільки за приналежність до певних класів, партій, професій тощо. Це вірне твердження, хоч оцінка такого законодавства як “недосконалого” (стор. 70) є щонайменше неточною. З точки зору батьків-засновників радянського ладу, подібне законодавство було якраз цілком досконалим.

Виділення в законодавстві періоду 1917—1922 рр. передбачає, що повинен існувати період з 1923 р., який відрізняється від попереднього. Але суть радянського законодавства щодо “контрреволюціонерів” не змінювалася, поки масовий терор залишався одним із засобів державного управління. Так було аж до 1953 р. Просто в 50-х рр. вже не судили за приналежність до ворожих більшовикам політичних партій за браком відповідного людського матеріалу. Такі люди не пережили 1937 рік.

Треба внести ясність у терміни і аббревіатури, пов’язані з органами державної безпеки. Автор називає ці органи спецслужбами. Та вони принципово не схожі на спецслужби демократичних країн. До речі, в Радянсь-

кому Союзу ніхто їх спецслужбами не називав. Називали в народі коротко, без розшифровки — Органи.

Як бути з абрєвіатурами? Історики діаспори, а слідом за ними значна частина наших дослідників вживають російські абрєвіатури в українському тексті — ЧК, ГПУ, НКВД. В. В. Ченцов послідовно використовує українські абрєвіатури — НК, ДПУ, НКВС.

Певних правил у вживанні абрєвіатур немає. Організацію Північноатлантичного договору, наприклад, ми не називаємо українською абрєвіатурою (ОПАД) або французькою (ОТАН), а тільки англійською (НАТО). Правила визначає логіка історії. В даному разі було б доцільно до 1922 р. вживати російські терміни (ЧК, чекісти), тому що українських відповідників тоді не існувало. Після 1923 р. треба використовувати українські терміни, тому що вони вживаються в офіційних документах органів державної безпеки. Абрєвіатура ДПУ—НКВС теж є одним з продуктів українізації. Удавати вживанням російських абрєвіатур, що діяльність зловісної держбезпеки абсолютно не пов'язана з життям українського суспільства, було б наївно. Академік С. Єфремов у своєму “Щоденнику” записав, що ГПУ перетворилося в Україні на ДПУ.

Одним з центральних у книзі є розділ про напрями діяльності органів державної безпеки у боротьбі з різними категоріями “контрреволюціонерів”. Тут автор ставить і розв'язує багато цікавих проблем, що істотно доповнюють наші знання. Проте було б доцільно спеціально зупинитися на проблемі, яка представлена у розмитому вигляді. Суть її можна сформулювати таким запитанням: з якими антирадянськими організаціями мали справу чекісти — вигаданими або справжніми?

Автора не треба звинувачувати у тому, що він ухилився від прямої відповіді на це питання. В житті було по-різному, особливо у 20-ті рр. Фактичний матеріал книги підтверджує, що існувало немало реальних організацій. Існували й вигадані у кабінетах слідчих організацій, які допомагали чекістам “чистити картотеку”. Тобто арештовували і репресували людей, котрі не допускали певних антирадянських дій, хоч були настроєні опозиційно.

Не підлягає сумніву, що в 30-х рр. і пізніше лєвова частка антирадянських організацій була продуктом фантазії чекістів. Навіть Берію звинуватили після арешту у шпигунстві на користь іноземних розвідок, що дало підстави його родичам вимагати реабілітації. У 20-х рр. співвідношення між віртуальними і діючими ворогами радянської влади було істотно іншим. Книга В. В. Ченцова, як і попередні дослідження Ю. І. Шаповала та С. І. Білоконя, допомагає виробити певне судження щодо цієї важливої проблеми. Проте жоден з перелічених дослідників не поставив її як самостійну.

Широкі кола читачів знають міфічну партію “ліберальних демократів”, створену чекістами для того, щоб упіймати Б. Савінкова. Однак мало кому відомо, що цю методику заманювання вперше було апробовано у випадку з Ю. Тютюнником. В. В. Ченцов тільки зауважив, що Тютюнник захоплений в результаті здійснення в червні 1923 р. успішної чекістської операції (с. 101). Одночасно він згадав, що у 1923 р. ДПУ сфабрикувало справу “Київського обласного центру дій” (с. 99).

Здавалося б, що методика утворення КОЦД повинна була б стати центром дослідження у відповідному підрозділі. Однак далі В. В. Ченцов розповідає про дії КОЦД як реальної організації, тільки зауважує: “за версією ДПУ”.

Дуже повчальним є висловлювання есера Сухенка, яке наводить В. В. Ченцов: “Тепер створювати організації може лише божевільний або

провокатор” (с. 102). Не розвиваючи цієї думки, хочу підкреслити лише одне: вже на початку 20-х рр. радянські органи безпеки мали величезну кількість апаратних співробітників, а також співробітників в усіх державних організаціях (секретних співробітників, сексотів) і досить розгалужену мережу осіб, які добровільно або примусово співробітничали з сексотами. Вся ця багатощарова мережа дозволяла виявляти умонастрої буквально кожної людини і фіксувати в зародку спроби утворення реальних антирадянських організацій. Після ліквідації НДР виявилось, що мало не половина її 17-мільйонного населення в тій або іншій формі співробітничала з державною безпекою. Це — вражаючий, жахливий, але цілком закономірний для тоталітарного суспільства факт. Чи зможемо ми коли-небудь дізнатися, який процент радянського населення співробітничав з “органами”? Чи наважимося подивитися на себе у дзеркало? Книга В. В. Ченцова, в якій рівень використання чекістських документів на порядок вищий, ніж в будь-якій іншій з тих, що публікувалися, не дає відповіді на це просте питання.

І все-таки праця В. В. Ченцова більшою мірою, ніж інші, допомагає зрозуміти те, що відбувалося з кількома поколіннями радянських людей. Вона входить в сукупність тих конкретно-історичних досліджень, які сприяють теоретичному узагальненню радянського буття у сталінську добу.

С. В. ВЛАДИСЛАВСЬКИЙ (Київ)

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

А. Н. Бут, П. В. Добров

“ЭКОНОМИЧЕСКАЯ КОНТРРЕВОЛЮЦИЯ”

В УКРАИНЕ В 20—30-е годы XX века:

ОТ НОВЫХ ИСТОЧНИКОВ К НОВОМУ ОСМЫСЛЕНИЮ

Донецк: КИТИС, 2000. — 314 с.

У рецензованій монографії досліджується боротьба правлячої компартії у 20—30-ті роки ХХ ст. з так званою економічною контрреволюцією в українській економіці. Автори слушно зауважують, що досі увага до цієї проблеми з різних обставин була обмеженою, у той час як існує невідкладна необхідність об'єктивного аналізу й нового погляду на історичний розвиток і стан економіки, кадрів у різних галузях народного господарства (с. 3). Залучивши до наукового обігу документи “особливої папки” політбюро ЦК компартії України, архівнослідчих справ арештованих та засуджених у 20—30-ті роки, що зберігаються в архіві СБ України, які до цього ніколи не публікувалися, їм вдалося відтворити вражаючу картину використання для реалізації економічної політики таких “засобів”, як примус, терор, репресії.

Каральні заходи щодо так званих ворожих класів у царині економіки правляча партія застосовувала нещадно вже безпосередньо після захоплення влади. До ворогів були зараховані і “стара” інтелігенція, і працьовите заможне селянство, і так звані непманські елементи, а пізніше, у другій половині 30-х років, — і представники нової генерації господарчих керівників, робітничого класу та селянства (с. 6). У рецензованій праці вперше в науковій літературі аргументовано простежені, зокрема, причини і логіка знищення господарчих та інженерно-технічних кадрів вугільної промисловості України.

Аналізуючи численні архівні документи у трьох розділах монографії, побудованих за проблемно-хронологічним принципом, автори переконливо доводять, що репресії відіграли значну роль в утвердженні економіки, яка базувалася на командно-адміністративних засадах, укріпленні однопартійного режиму, який сплюндрував загальнолюдські цінності демократії, одноосібної диктатури вождя “усіх народів”, для котрого життя людини було анічого не варте, у створенні в суспільстві атмосфери постійного страху, що згубно впливала на психіку людини, спотворюючи її. З перемогою більшовизму, наголошують автори, суспільство почало невпинно втрачати “людське обличчя”.

В монографії привертає увагу те, яким шляхом створювався репресивний апарат для насильницького утвердження марксизму (ВЧК, всілякі “тимчасові” надзвичайні органи, ГПУ УСРР) і яким чином він функціонував: реквізиції, заложицтво, утримання в концентраційних таборах, перетворених пізніше в трудові табори, створення тотальної мережі секретних інформаторів.

Наприкінці 1920 р., унаслідок того, що вся промисловість України, навіть дрібна, була націоналізована, стався її параліч і вона зупинилася. Промислова криза доповнилася сільськогосподарською, адже система “воєнного комунізму” суперечила інтересам селянства. Для подолання кризи українське керівництво, виконуючи вказівки комуністичних правителів Москви, що вже тоді намагалися економічно підкорити Україну, широкою мірою застосувало репресії, насамперед проти інтелігенції. Як відомо, врешті-решт, був уведений неп. Аналізуючи політичні та економічні засади непу, зміну методів управління промисловістю, досліджуючи використання принципів матеріальної зацікавленості в цей час, особливості здійснення непу як у сільському господарстві України, так і в промисловості (державний та приватний сектори), автори роблять цілком закономірний висновок про те, що життя довело “економічну неможливість політики, котра б точно відповідала вимогам комуністичної доктрини, яка не допускала товарно-грошових відносин” (с. 44).

Окремі сторінки дослідження розкривають правду про голод 1921—1923 рр. Обґрунтовуються хронологічні межі цієї трагедії й доводиться, що голод, особливо в Донбасі, набув жахливих розмірів. І хоча тільки в грудні 1921 р., коли від голоду вже померло багато людей, вищі партійні й радянські органи УСРР були вимушені офіційно визнати його існування (с. 50), ситуації це не змінило: Росія продовжувала вивозити український хліб для надання допомоги голодуючому Поволжю, не визнаючи трагедії народу України.

У монографії голод 1921—1923 рр. пояснюється не тільки офіційною версією про природне стихійне лихо, а й суб’єктивними причинами, пов’язаними із соціально-економічними перетвореннями правлячої компартії й насильницькими методами, за допомогою яких вони здійснювались. Автори також дослідили, що слідом за цим голодом був ще один — 1924—1925 рр. на Вінниччині й у ряді інших регіонів. Він знову був зумовлений не тільки неврожаєм, а й спеціальним надмірним продподатком та репресіями проти заможного селянства.

Важливим для розуміння сучасних економічних відносин між країнами СНД є поданий у монографії матеріал про створення СРСР і про те, що під час цього процесу відбувалося пряме обмеження економічного суверенітету національних республік. Уже в 1923 р. суверенітет України в економічній сфері був зведений нанівець і став примарним (с. 59).

Загалом, зміцніла в умовах непу адміністративно-бюрократична система в середині 20-х років боротьбу з власним народом, особливо з інте-

лігенцією, перевела у площину судових процесів проти “економічного шпигунства”. А в кінці 20-х років компартійне керівництво, у тому числі й України, визнало можливим подальший розвиток радянського суспільства тільки за умов неподільного панування командно-бюрократичної системи господарювання й управління суспільством.

Інші, альтернативні варіанти розвитку відкидалися. Підвалини непу руйнувалися, товарно-грошові відносини згорталися, господарчий розрахунок відкидався, приватна власність ліквідовувалась. Завершуючи аналіз періоду непу й наголошуючи на його уроках, автори підкреслюють, що прискорення сучасного економічного розвитку, особливо сільського господарства, неможливе без укріплення гарантованого Конституцією України права приватної власності загалом і на землю зокрема (с. 89).

Відмовившись від непу, компартійне керівництво спонукало розробити й затвердити перший п’ятирічний план розвитку СРСР. Відповідно до головних показників цього плану був розроблений план соціально-економічного розвитку УСРР. Цей план, підкреслюється в монографії, оцінювався як напружений, але цілком реальний, хоча він і не забезпечував суттєвого поліпшення соціального стану, культурно-побутових умов життя людей. Однак завдання плану, що були розроблені, залишилися на папері. У монографії викривається механізм перегляду планових завдань і переходу до сталінського сценарію форсованої індустріалізації, яка супроводжувалася так званими штурмовими методами праці.

Щоб пояснити ті неминучі диспропорції й невиконання нереальних завдань, що були природним результатом економічної невиваженості й волюнтаристського тиску, почали шукати й, певна річ, знайшли винуватих — контрреволюціонерів, “націоналістичний ухил”. Використавши секретні документи, які до цього не публікувались, автори розповідають про те, як фабрикувалася “шахтинська справа”, низка інших великих резонансних процесів проти так званих “Спілки визволення України”, “Українського націоналістичного центру” тощо.

Водночас з форсуванням промислового розвитку, застосовувавши вже випробувані силові методи вирішення господарчих проблем, компартія почала примусову суцільну колективізацію. Наслідком сталінізації українського села, підкреслюється в монографії, було тяжке потрясіння всієї соціально-економічної ситуації в Україні. Найжахливішим проявом цього став страшенний голодомор. Масові репресії, що супроводжували колективізацію, голодомор призвели до підриву продуктивних сил України (с. 119).

Автори не замовчують підсумків економічного зростання України в першій п’ятирічці, але чітко доводять, що за цим стояли надмірна напруга сил, вимушені численні жертви, самовідданість трудящих, уведених в оману обіцянками “світлого майбутнього”, й те, що, незважаючи на це, п’ятирічний план з основних показників виробництва виконаний не був.

Досліджуючи економічний розвиток у роки наступних довоєнних п’ятирічок, автори аналізують процес подальшого утвердження командно-бюрократичної системи господарювання, дають нову оцінку руху новаторів виробництва. Вони підкреслюють, що то був пік “воєнного комунізму” по-сталінськи (с. 164), а експлуатація ентузіазму людей, використання моральних стимулів можуть дати тільки тимчасові результати.

Економічний розвиток цього періоду супроводжувався ще більшим посиленням боротьби компартії проти власного народу, яка стала національною трагедією й призвела до загибелі десятків тисяч безвинних людей. У монографії пишеться про те, яким чином фабрикувались усе нові й нові “справи” проти українських націоналістів, членів так званого Всеук-

раїнського троцькістського центру. Її автори роблять висновок, що в Україні масові політичні репресії були розгорнуті до вбивства С. Кірова в Ленінграді, з яким звичайно пов'язують початок масового терору (с. 186).

В книзі наводиться жахлива статистика репресій: у 1936—1940 рр. в Україні було заарештовано майже 350 тис. осіб. На прикладі “справ” знаного керівника промисловості директора Макіївського металургійного заводу Георгія Гвахарії, технічного директора Сталінського металургійного заводу Георгія Котіна, начальника комбінату “Донбасвугілля” Івана Фесенка, так званої “будьонівської справи” автори відтворюють трагедію людських доль, що постає за цими цифрами. Таке дике беззаконня компартійний режим здійснював з ганебним фарисейством: в умовах прийняття нової Конституції радянської України, з її гарантіями прав і свобод громадян, під гаслами соціалізму, що переміг, “всенародного” схвалення політики партії й уряду.

Перегортаючи сторінки монографії, можна висловити деякі зауваження щодо структурної побудови її окремих частин. Бажано було б ширше показати деформацію суспільної свідомості в умовах репресій, причини відсутності реального масового опору політиці цих репресій.

Своє дослідження автори підпорядковують думці: знати минуле, діставати з нього уроки настійно вимагає сучасний стан соціально-економічного розвитку України. Погоджуючись із цим, додамо, що монографія є виданням високого гатунку. Без сумніву, вона приверне увагу дослідників історії України ХХ ст., політиків, викладачів, студентів, аспірантів, учителів, усіх, хто цікавиться маловідомими сторінками вітчизняної історії.

А. О. КЛИМОВ (Луганськ)

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Ігор Вєтров

*ЕКОНОМІЧНА ЕКСПАНСІЯ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ
В УКРАЇНІ*

К. — Четверта хвиля. — 2000. — 232 с.

За свою багатовікову історію Україні неодноразово судилося бути об'єктом загарбницьких прагнень чужоземних зайд, яких вабили багатства цієї унікальної землі, що простяглася на європейському перехресті. Але те, що пережила Україна під час Другої світової війни, коли вона, спалена й зруйнована, мусила стати безроздільним і безправним володінням нацистського третього рейху, не мало прецедентів у минулому. Не буде перебільшенням сказати: нелюдяні за жорстокістю й бузувірством злочини, які чинили загарбники щодо України, її населення та багатств цієї землі, свідчили про безмежний розгул бандитської зграї претендентів на світове панування. Отож, мабуть, ніде гітлерівські завойовники не проявили себе з такою нахабністю та безоглядністю, як у “своїх українських володіннях”.

Проблема економічних інтересів Німеччини щодо України — проблема не нова і досить злободенна. Вона давно вже привернула увагу істориків, але, незважаючи на певний історіографічний доробок, не дістала вичерпного висвітлення. Виявився нез'ясованим ряд важливих аспектів проблеми, не дістали вирішення і деякі кардинальні питання, що мають наукову та політичну вагу. Так, неясні витoki й формування експансіоністського курсу Німеччини щодо України, істотні розходження

між конкретними намірами використання української економіки і т. ін. Словом, осяжна й до того ж актуальна проблема залишалася тривалий час обабіч уваги історіографів. Ось чому з інтересом зустрінете монографічне дослідження молодого науковця й викладача І. Ветрова, присвячене названій темі.

Зразу відзначимо головну рису рецензованої праці — її дослідницьку ґрунтовність. Це проявилось в інтенсивному використанні широкої джерельної бази, насамперед архівних фондів, друкованих видань, періодичної преси. Аналіз усієї сукупності джерел дав можливість з необхідною повнотою розкрити головні аспекти порушеної проблеми, внести ясність у дискусійні питання, здійснити ґрунтовний аналіз воєнно-економічної політики третього рейху щодо України, зробити належні узагальнення та висновки.

Для правильного розуміння витоків нацистської експансії, історичних коренів курсу на “східну колонізацію” важливими є документально обґрунтовані міркування автора. З цілковитою підставою він шукає і знаходить їх у пресловутій доктрині “Дранх нах Остен”. А з приходом до влади у Німеччині нацистської ультраекспансіоністської партії було взято курс на озброєння населення Німеччини “теорією” расової переваги німців і необхідності витіснення слов’янських народів з споконвічних земель та їх німецької колонізації.

Першорядного значення у цих планах надавалося захопленню України, незліченні багатства якої давали можливість третьому рейху вести війну за світове панування. Розвиваючи цей сюжет, автор цілком доречно, з вагомими цифрами характеризує український економічний фактор як наріжний камінь воєнно-промислового комплексу СРСР на початок фашистської агресії.

І. Ветров, ґрунтовно зупинившись на реалізації німецької політики щодо “освоєння” економічних потужностей окупованих промислових регіонів, дає їй адекватну оцінку, констатувавши, що первісні плани тотального пограбування української сировини та напівфабрикатів, а також унікального обладнання після краху “бліцкригу” були відкориговані у бік використання захоплених промислових потужностей як допоміжної прифронтної технічної бази. Правильно, на нашу думку, зазначається у монографії, що це було зроблено у вкрай обмежених масштабах. Автор наводить певні пояснення факту, з якими важко не погодитись. Але все ж слід підкреслити, що у доперебудовній літературі причини такого явища зводилися до масового руху Опору, особливо таких його форм, як саботаж та бойкотування. Наскільки правильною є ця точка зору, — у монографії І. Ветрова залишається неясним. Адже автор, на жаль, на ній спеціально не зупиняється.

І. Ветров разом з тим, прискіпливо аналізуючи основні підйоми хижачького пограбування України третім рейхом, переконливо показує зловісну роль у цьому німецьких промислово-фінансових структур, що уярмили Україну, характеризує їхні колонізаторські методи (хоча б на прикладі “фінансової агресії” щодо українського населення).

У монографії досліджено, і це заслуговує схвалення, таку “білу пляму” історіографії, як створення й функціонування системи рабсько-кріпосницької праці населення. Численні приклади, наведені в монографії, переконливо характеризують гранично нелюдяний характер цієї системи позаекономічної експлуатації. Вперше в історіографії у рецензованій праці порушено питання про соціальне становище робітників та службовців за “нового порядку”. Масові голодування та злидні, смертоносні епідемії в умовах розорення медичного обслуговування, цілковиті безправ’я та со-

ціальна незахищеність — таким було становище абсолютної більшості українського населення.

Німецька економічна експансія, як можна судити з книги І. Ветрова, безумовно, допомогла рейху вести тотальну війну проти країн антигітлерівської коаліції. Логічним проявом цієї тотальної війни фашистського режиму було суцільне руйнування індустриальних центрів України під час відступу німецької армії. Безумне злочинство фашистів дорого обійшлося українському народові — з цим висновком у монографії також не можна не погодитися. До речі, пізнати читачеві усю глибину страхітливих дій фашистів щодо України допомагають вельми цікаві таблиці, схеми, архівні документи, подані як додатки до основного тексту книги.

І. Ветров зумів надати своїй праці не тільки суто історичного, а й політичного звучання, яке не може залишити байдужим читача. Разом з тим немає підстав вважати тему дослідження вичерпаною. І. Ветров, сконцентрувавши увагу на фашистській експансії у промисловості, не висвітлює тотальної експансії щодо сільського господарства.

Отже, попереду, сподіваємося, другий етап наукового пошуку. І хотілося б, щоб він був не менш успішним, аніж рецензована монографія, яка заслуговує на високу оцінку.

М. В. КОВАЛЬ (Київ)

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Степан Макарчук

ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Львів. — Світ. — 1999. — 351 с.

Курс джерелознавства на історичних факультетах вищих закладів освіти закладає фундамент формування у майбутніх фахівців високої професійної культури, поважного і відповідального ставлення до основи основ їхньої діяльності — праці з історичними джерелами. Найсерйозніші прорахунки, які припускають історики в своїй практичній роботі, пов'язані, як правило, з невмінням кваліфіковано, на сучасному рівні працювати з джерелами, з ігноруванням, недооцінкою або, навпаки, переоцінкою значення певних груп джерел.

На жаль, проблеми джерелознавчої підготовки істориків до останнього часу продовжують залишатися на другому плані у вищій школі. Якщо за останні 10 років в Україні створено понад 100 посібників та підручників з історії України, то з джерелознавства за цей же час вийшов, по суті, один ґрунтовний посібник. Ми маємо на увазі курс лекцій про писемні джерела з історії України, підготовлений професором Львівського національного університету імені І. Франка С. А. Макарчуком. Не дивно, що книга відразу ж викликала інтерес науково-педагогічної громадськості, стала об'єктом ділового обговорення на історичних кафедрах університетів. Це, до речі, зумовлює специфіку і нашого огляду щойно видрукованої книги: важливо не лише об'єктивно оцінити її, але й висловити свої думки з деяких не вирішених досі проблем історичного джерелознавства.

Головна позитивна риса рецензованої праці — це виключна ретельність автора у відборі писемних джерел для аналізу. З величезної кількості і багатьох різновидів історичних джерел, що нагромадилися за багатомісячну історію України, автор акцентує увагу саме на тих, які дають можли-

вість майбутньому історичу досягнути всю багатоваріантність та багатоколірність джерельної бази історії нашої Батьківщини.

Аналізуючи посібник С. Макарчука, мимоволі порівнюєш його з подібними виданнями радянських часів. Попередній посібник з джерелознавства історії України вийшов 14 років тому в принципово інших умовах, що наклало ідеологічний відбиток на його зміст¹. Головна відмінна риса нового дослідження з джерелознавства історії України в тому, що його автор відійшов від партійно-класових стереотипів, за якими велика кількість джерел свідомо ігнорувалася або спотворювалася. У книзі С. Макарчука проаналізовані, зокрема, такі замовчувані раніше джерела, як агіографічна література, документи ряду українських партій, зокрема націоналістичних, акти Української Народної Республіки і Української держави гетьмана П. Скоропадського та ін.

Позитивної оцінки заслугоує і спроба автора врахувати специфіку читання курсу в західному регіоні України — у Львівському університеті. В посібнику зроблений наголос на матеріалах місцевого походження, які мають загальноукраїнське значення, але до останнього часу слабо залучалися для аналізу в курсах джерелознавства. Причому використання нових видів джерел зроблено професійно грамотно, не на шкоду аналізу всіх інших документів. Вдало, зокрема, проаналізовані в книзі маловідомі широкому колу фахівців дані про різновиди законодавчих актів і договірної документації Австрії (с. 175—181).

С. Макарчук виходить з того, що справа не лише в розширенні кола джерел, які стали об'єктом наукового аналізу. Від попередніх посібників з джерелознавства його книга вигідно відрізняється і новими методологічними підходами. Якщо радянські посібники з джерелознавства історії України були побудовані за формаційною ознакою, то С. Макарчук відмовився від беззастережного додержання цього принципу. Це цілком виправдано, оскільки виникнення багатьох історичних джерел з історії України прямо не пов'язане з певними формаціями. Хоча, звичайно, це не означає, що можна ігнорувати вплив соціально-економічних факторів на появу та функціонування певних груп джерел.

Книга С. Макарчука побудована за оригінальною структурою: вона являє собою курс, що складається з 19 лекцій, в кожній з яких розкривається від трьох до п'яти питань. Обраний принцип побудови книги має свої плюси і мінуси. Перед автором, який обрав таку структуру, постала необхідність безліч джерел вкласти саме в ту кількість лекцій, які передбачені навчальною програмою Львівського університету. Причому найбільш важким завданням виявилось розділити різні види джерел таким чином, щоб основні з них не були забуті. Ця робота занадто складна і тому деяких недоліків уникнути не вдалося.

Почнемо з того, що, відмовившись від формаційного підходу до висвітлення джерел, автор чітко не сформулював свій принцип їх класифікації. У книзі відсутній єдиний принцип поділу матеріалу: різні лекції побудовані за хронологічними, видовими або хронологічно-видовими принципами. Такий різнобій позначився на глибині аналізу деяких видів джерел. Наприклад, сучасні літературно-публіцистичні твори не згадуються в книзі, хоча публіцистичній літературі більш ранніх часів присвячено кілька параграфів у трьох лекціях. Джерела з історії суверенної України обмежені лише законодавчими актами. Деяким видам, наприклад масовим джерелам, діловодчій документації та іншим, приділено менше уваги, ніж вони того заслуговують. Звичайно, позначився обмежений обсяг книги, "прокрустове ложе" 19 лекцій. Однак у книзі чимало матеріалів, які можна було б і не вмішувати. Маємо на увазі, наприклад, дані з історії держав-

них установ (с. 165—170), відомості про історичні твори як джерело (с. 77, 135), котрі висвітлюються на історичних факультетах в інших курсах. Більш стисло можна було б викласти матеріал про окремі широковідомі джерела, наприклад “Слово о полку Ігоревім” (с. 112—116).

У книзі деякі питання викладені фрагментарно. Це стосується, наприклад, археографії. Мимоволі виникає запитання: наскільки виправдано залучати з історії археографії лише окремі сторінки, обминаючи інші, часом і більш важливі? Ми уникаємо однозначної відповіді, але над цим варто подумати.

Схематичність відчувається у висвітленні і деяких інших питань. Наприклад, виклад матеріалу про основні сховища історичних джерел зведений у книзі до коротких довідок про центральні історичні архіви України, хоча історію нашої країни не можна ефективно вивчати без звернення до історичних архівів Литви, Польщі, Росії, Туреччини та деяких інших країн, до складу яких свого часу входили українські землі. Побіжне нагадування про деякі з цих архівів (с. 85) лише зайвий раз доводить, що без розгляду зарубіжної архівної України не можна обійтися.

Окремо слід сказати про висвітлення в курсі лекцій С. Макарчука теоретичних проблем джерелознавства. Власне кажучи, вони розглядаються лише в одній лекції, присвяченій предмету джерелознавства, класифікації джерел, занадто стислим є параграф “Деякі принципи роботи дослідника над джерелами” (с. 11—16). Тут досить побіжно говориться про дотримання істориком принципів об’єктивності, комплексності та історизму в роботі з джерелами. Доцільно було б хоч коротко торкнутися структури джерелознавчого дослідження, деяких проблем методики джерелознавчої критики, які активно обговорюються вченими багатьох країн світу. Звичайно, ми розуміємо, що для докладного висвітлення цих тем потрібен спеціальний підручник з теорії та методики джерелознавства. В зв’язку з цим гостро постає проблема створення принципово нового вітчизняного підручника з історичного джерелознавства, в якому огляду усіх видів джерел з історії України передував би виклад цілого комплексу теоретичних та методичних проблем джерелознавства. Наявність в українському джерелознавстві міцних традицій розробки проблем теоретичного джерелознавства (праці М. Я. Варшавчика, М. П. Ковальського, В. І. Стрельського та ін.) робить завдання створення такого підручника цілком реальним.

Повертаючись до рецензованого курсу лекцій, хочемо зазначити, що в одній книзі вирішити і висвітлити всі проблеми вітчизняного джерелознавства, які нагромадилися за десятиріччя, просто неможливо. Тому щира дяка С. Макарчуку за зроблений ним прорив у висвітленні проблем писемних джерел з історії України. Викладачі і студенти одержали ґрунтовний посібник, котрий допоможе глибше осмислити джерельну базу з української історії.

¹ Довгопол В. М., Литвиненко М. А., Лях Р. Д. Джерелознавство історії Української РСР. — К., 1986.

Я. С. КАЛАКУРА (Київ), Б. І. КОРОЛЬОВ (Київ)

**РУМУНСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВІДНОСИНИ:
ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ**

Saty Mare, 1999. — 678 с.

В основу рецензованого збірника наукових праць покладені матеріали міжнародної наукової конференції “Румунсько-українські відносини: історія і сучасність”, що проходила в румунському місті Сату Марє 26—29 листопада 1998 р. Організаторами конференції, в якій взяли участь провідні науковці України, Румунії, Угорщини та Італії, виступили Інститут історії України НАНУ, Науково-дослідний інститут карпатознавства Ужгородського державного університету, Міністерство культури Румунії та Історичний музей повіту Сату Марє.

Матеріали збірника згруповані по трьох тематичних розділах — “Археологія”, “Історія” та “Культура цивілізацій”. Збірник відкривається узагальнюючою, методологічного характеру статтею академіка Румунської академії наук А. Зуба “Французький вплив і державний централізм у Південно-Східній Європі”, у котрій простежуються історичні процеси, що мали місце в європейських країнах після буржуазної революції у Франції кінця XVIII ст. На думку автора, одним із найважливіших наслідків Великої Французької революції був централізм, який в загальному передбачав “зменшення ролі місцевої специфіки, приймаючи за основу ідею збереження єдності нації” (с. 11). Аналізуючи сучасні історичні процеси в Європі, А. Зуб переконаний, що “вся Європа на рубежі століть продовжує залишатися одним регіоном, а тому політичні лідери європейських країн повинні з цим рахуватися. Процесу консолідації повинна сприяти позиція Ради Європи” (с. 15).

У розділі “Археологія” вміщені 9 доповідей провідних фахівців України, Румунії, Угорщини. Е. А. Балагурі (Ужгород) у статті “Аспекти культурно-історичного розвитку населення Верхнього Потисся в II тис. н. е.” аргументовно довів, що Верхньотиський регіон на деяких етапах стародавньої історії відіграв роль зв’язуючої ланки між Центральною і Східною Європою, маючи особливе значення в період розселення племен у Східнокарпатському ареалі. Тут в епоху неоліту формувалися землеробські культури, які беруть свої витоки в Балкано-Дунайському світі. Через це у Верхньому Потиссі прискорився процес становлення і поширення виробничих форм економіки. Саме тут відбувається переплетення культурних досягнень етнічних спільнот Східної і Південно-Східної Європи (с. 63). На думку Е. А. Балагурі, “в складному калейдоскопі етнічної популяції в Карпато-Дунайському басейні носії культури Гава-Голігради Верхнього Потисся і Прикарпаття займали контактну зону. Вони мали безпосередні відносини з праслов’янською зоною і це відіграло визначальну роль в їх культурно-історичному розвитку в наступних століттях” (с. 68).

І. О. Прохненко (Ужгород) запропонував розроблену ним “Карту поширення городищ XII—VIII ст. до н. е. Верхнього Потисся” (с. 77—82), яка дає можливість з’ясувати особливості їх поширення у межах досліджуваного періоду. Дослідник вважає, що на сьогоднішній день слід виділити два регіони компактно розміщених груп пам’яток: городища Кошицької улоговини і межиріччя Серне та Боржави (с. 78). Румунський археолог І. Неметі у статті “Пізній гальштат і латенська епоха зони Карей” на основі знахідок з Саніслеу-Лівади, Пішкольта, Він Веке, Ветіша, Чумешті зробив висновок, що “носії культури Гава-Голігради проживали на північ від річки Муреш ще до появи східнокарпатських елементів” (с. 95—100). З пізнього гальштату відомо 12 місцезнаходжень, що датуються серединою V і VI ст. до н. е. Близько 335 р. в цьому регіоні з’являються кельти.

Етнополітичні аспекти історії населення Верхнього Потисся I тисячоліття до н. е. розглянув у своїй розвідці В. Г. Котигорошко (Ужгород). Дослідження, проведені вченим за останні два десятиліття на території Карпатського ареалу, дали йому можливість припустити, що в кінці IV — на початку V ст. н. е. частина фракійського населення була витіснена в гори, частина знищена, а окремі племена захоплені хвилею переселення. Ймовірно, з цими подіями пов'язана поява не раніше другої половини IV ст. н. е. групи пам'яток карпатських курганів. Занедбані верхньотиські землі тільки з початком VI ст. н. е. поступово заповнюються новим етносом — носіями ранньослов'янської культури, з якими пов'язана середньовічна історія регіону (с. 113).

А. Матей та І. Стангу (Румунія) у статті “Житло пізнього періоду переселень із Залеу, Валя Мицей (повіт Селеш)” (с. 119—123) на основі дослідження 56 ям, датованих епохами неоліту, бронзи, латенського і римського часів, прийшли до висновку, що на території Лазур-Пішкольт слов'янське поселення датується другою половиною VII ст. н. е. І. Стангу у змістовній пошуковій розвідці “Нове ранньослов'янське поселення в долині Нижнього Сомеша (Кулгу, Марє-Золмедо, с. Кулчу, повіт Сату Марє)” датує знайдені знахідки останньою третиною VI ст. н. е. і першою половиною VII ст. н. е. (с. 127—148).

Найповніше у збірнику представлена історична тематика українсько-румунських відносин. І. Драган (Румунія) в статті “Румунські умовно-титоловані особи на початку XVI ст.” доводить, що поряд з “дійсними нобілами” існувала численна категорія титулованих осіб з дещо обмеженим статусом. Становище останніх визначалося тільки у відповідних доменах і зумовлювалося обов'язковістю їх перебування на визначеній території. В окремих випадках вони, за згодою володаря, могли одержати статус “дійсного нобіла”. До цієї категорії відносилися також кенези і воеводи. В документах XVI ст. вказана категорія згадується під назвою “*nobilis predaalis*” (с. 157—168).

А. Русу (Румунія) об'єктом свого дослідження обрав Грушівський монастир, який був одним з важливих православних центрів релігії та культури у Південно-Східній частині Угорського королівства протягом XIV—XVII ст. За участю Сатумарського історичного музею (Румунія) та Ужгородського державного університету протягом 1997—1998 рр. здійснені археологічні дослідження в с. Грушеві (Тячівський район Закарпатської області). Українські та румунські археологи розкопали руїни кам'яної церкви та дерев'яної забудови XVI—XVII ст. Найближчим часом результати цієї спільної археологічної експедиції будуть опубліковані окремо. Деякі українські дослідники, зокрема О. М. Орос (Ужгород), припускають, що на території Грушівського монастиря могла знаходитися перша в Європі друкарня. Тоді слід вважати, що книгодрукування виникло ще до Івана Федорова (детальніше див.: О р о с О. Започаткування слов'янського книгодрукування при Грушівському монастирі. — Ужгород, 1995). Однак археологічні розкопки не підтвердили твердження О. М. Ороса. Дана проблема продовжує залишатися відкритою.

В центрі уваги М. Діаконеску (Румунія) — постать до цього часу невідомого мукачівського єпископа Гавриїла, який, на думку автора, постійно відстоював інтереси місцевого русинського населення (с. 175—184). Дослідник переконливо довів, що Грушівський монастир у 1530—1540-х рр. мав повну автономію і лише в 1553—1555 рр. у Грушеві документи фіксують появу румунського єпископа.

Церковній тематиці присвячена стаття В. І. Фенича (Ужгород) “До питання про історію взаємовідносин між єпископами Мукачева і мараморось-

кими православними центрами (1391—1733 рр.)”. Вчений констатує, що досить тривалий час відносини між єпископами Мукачєва та іншими православними центрами південнокарпатського регіону були далеко не простими. На них позначилася відсутність чіткого юридичного статусу двох найбільших осередків православ'я на Закарпатті — Мукачєвського монастиря св. Миколая на Чернечій горі та Грушівського монастиря св. Михаїла-архангела поблизу с. Апші. Не можна відкидати і той факт, що Ужгородська унія 1646 р. була проголошена в західній частині Мукачєвської єпархії, а тому марамороськими православними центрами — Грушівським і Углянським монастирями вона не була прийнята (с. 192). В. І. Фенич відзначив, що Мараморощина й надалі продовжувала залишатися серйозним “опонентом” церковної політики мукачєвських єпископів, що проявилось, зокрема, в русі за повернення до православ'я (в 40—60-х рр. XVIII ст.) та відродженні православної церкви на Закарпатті на початку XX ст.

В. І. Їлько (Ужгород) у розвідці “Деякі питання історії Мараморощини доби феодалізму (до середини XIX ст.)” зупинився на символіці Марамороського комітату та його п'яти коронних міст, статусі, правовому та суспільно-економічному становищі останніх, торкнувшись також деяких питань з історії Грушівського та Углянського монастирів (с. 201—212). П. Данку (Румунія) простежив процес заселення русинами теперішнього повіту Сату Маре протягом XIV—XVIII ст. Аналізуючи списки кріпаків, автор констатував, що “чисельність рутенів, які прибули на протязі XIV ст., була незначною. Впродовж 1565—1574 рр. у комітаті налічувалася 61 сім'я слов'янського походження, а в 1775 р. — 198 сімей. Рутени (ймовірно, вихідці з Галичини і Волині. — М. В.) заселяли такі села, як Бочкеу, Тарна Міке, Тарна Мате, Валя Саке, Турулунг” (с. 214—217).

Окремі статті наукового збірника присвячені визначним постатям української історії. М. І. Блецкан, О. В. Хоменко, Т. І. Хоменко (Ужгород) у повідомленні “Петро Могила як реформатор церкви” справедливо відзначили, що “митрополит Петро Могила залишається в історії української церкви як ієрарх справді єкуменічного мислення, беззастережно відкритий як Заходу, так і Сходу” (с. 219). Необхідно погодитися з авторами, що звернення до славної минувшини Києва, єкуменічна толерантність перетворювала Києво-Могилянську академію на релігійний та культурно-політичний центр Русі, а самого митрополита, молдаванина за походженням, — на фактичного лідера “руської” нації. Щоправда, навіть в Україні його діяльність була обмежена переважно православними землями, а в іншій частині митрополії продовжували втримуватись могутні впливи уніатської церкви. Русь залишилася поділеною, і ця проблема надзвичайно непокоїла Петра Могила аж до його смерті в 1647 р. (с. 226).

Постать українського гетьмана Івана Мазепи перебувала в центрі уваги румунського історика Н. Раеляну (“Карл XII і Іван Мазепа в Молдові”) та українського вченого В. М. Рички (“Румунський слід Івана Мазепи”). Якщо в першій статті наводяться, як правило, загальновідомі факти, то В. М. Ричка по-новому розмірковує про останні дні життя українського гетьмана. “Можливо, далекоглядний гетьман, — пише автор, — передбачаючи ворожі помисли своїх недругів, розпорядився перед смертю виготовити дві домовини. Наказавши справжню надійно заховати, Мазепа міг вдатися до інсценізації своєї смерті та поховання в Бендерах й, перебравшись таємно до Галацу, доживав тут віку. ...У цьому зв'язку вельми симптоматичною є і дата смерті Мазепи, що її наводить молдовський хроніст Миколає Костін, — 18 березня 1710 р. (!). Відтак український гетьман мав би досить часу для того, щоб надійно залагодити справу зі своїм справжнім похованням, подбавши в такий хитромудрий спосіб про свій

вічний спочинок” (с. 258). Однак намагання знайти румунський слід Івана Мазепи продовжуються. Заслугує на увагу переконання В. М. Рички, що тільки “об’єднання зусиль вчених наших країн (України і Румунії. — М. В.)... буде сприяти подальшим науковим пошукам, що дозволить розгадати зрештою таємницю могили Івана Мазепи і поставити останню крапку у цьому, великої інтелектуальної привабливості, історичному детективі”.

“Роль і місце німецької колонізації в соціально-економічному і культурному розвитку Карпатського регіону” охарактеризував Г. В. Павленко (Ужгород) (с. 276—280), а соціально-економічне та етнополітичне життя Північної Буковини під владою Габсбургів наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. — В. Є. Задорожний (Ужгород) (с. 291—296). Румунський дослідник В. Чуботе у статті “Канонічна візитація Єгерського Римокатолицького єпископа в Угочанському комітаті (1748 р.)” наводить відомості про населення 71 парохій, що дає можливість переглянути дані не тільки про релігійну приналежність жителів, а й у більшості випадків встановити їх національність (с. 281—290).

Міжвоєнний період відображений у статтях Р. Сіукану (Румунія), М. І. Павленка (Київ), К. Букета (Румунія), М. М. Вегеша і В. Л. Боднара (Ужгород), В. В. Марини (Ужгород). Цікавою у всіх відношеннях є стаття М. І. Павленка “Політика уряду Румунії щодо інтернованих частин армії УНР. 1920—1923 рр.”, в якій автор увів до наукового обігу переважно нові архівні документи. Їх аналіз дав можливість ученому стверджувати: “По-перше, румунська сторона аж ніяк не опікувалася національними інтересами українців, а дбала про власні. Справжньою метою Румунії було прагнення використати українські військові формування у протистоянні з більшовиками, а не сприяти українському державотворенню. По-друге, румунська влада не спроможна була на належному рівні матеріально забезпечити інтернованих, оскільки її економічні і фінансові можливості були істотно обмежені внаслідок лихоліть Першої світової війни. Нарешті, для більшості мешканців таборів частіше більш зловідомою ставала проблема виживання, аніж політичні міркування” (с. 304).

К. Букет (Румунія) у статті “Українські іредентські центри і Румунія (1920—1940 рр.)” називає країни, які тією чи іншою мірою загрожували суверенітету Румунії. До таких він справедливо відносить Угорщину. Аналогічними іредентськими центрами, на думку вченого, були також Польща, Німеччина і бандерівське крило ОУН, з чим важко погодитися. Після проголошення Карпатської України, стверджує автор, сюди перемістився центр українського іредентизму. К. Букет помилково відзначає, не наводячи належних аргументів, що А. Бродій, а згодом А. Волошин бажали одержати дозвіл Гітлера на анексію Буковини та Мараморощини. Автор пише, що нібито “з цією метою 40 тисяч українських юнаків були включені Гітлером до батальйонів СС” (с. 309). Є всі підстави вважати, що протягом всього міжвоєнного періоду Чехословаччина і Карпатська Україна (в тому числі й ОУН) мали дружні стосунки з Румунією. Однак, як тільки стало зрозуміло, що ЧСР перестала існувати як держава, Румунія висунула свої вимоги до Угорщини з приводу окремих населених пунктів Закарпаття (с. 344).

Румунсько-українські відносини періоду Другої світової війни та після її завершення відображені в статтях І. Нікуліцу (Румунія) “Адміністративно-територіальний устрій Трансністрії (1941—1944 рр.)” (с. 321—341), Д. Сандру (Румунія) “Буковина і Мараморощина в планах української іреденти (1940—1947 рр.)” (с. 349—374), І. І. Вовканича, В. В. Марини, І. М. Сюська (Ужгород) “Населення Закарпаття і Східної Словаччини у

“Великому переселенні народів” після Другої світової війни: оптація 1945—1947 рр.” (с. 375—407), І. І. Вовканича “Спільне і особливе в еволюції Чехословаччини, Румунії та інших держав Східної Європи від демократії до диктатури у 1944—1948 рр.: сучасна історіографія” (с. 409—428).

Українсько-румунські відносини на сучасному етапі дістали своє досить ґрунтовне відображення в статтях І. Ф. Короля і М. М. Палінчака (Ужгород) “Антитоталітарний рух в Україні і Румунії: загальне і особливе” (с. 314—320), С. В. Кульчицького (Київ) “До історії становлення сучасного українсько-румунського кордону” (с. 429—436) і С. В. Віднянського (Київ) “Українсько-румунські відносини у загальноєвропейському контексті” (с. 445—452). “Передача Бессарабії і північної Буковини Радянському Союзу, — відзначав С. В. Кульчицький, — була стопроцентно легітимізована Паризьким мирним договором. Румунія в лютому 1947 р. змушена була укласти його з Об’єднаними Націями, які одержали перемогу у війні. Паризький мирний договір становить ланку в цілісній системі післявоєнного європейського устрою, непорушність якого закріпили Гельсінські угоди” (с. 434). У договорі між Україною і Румунією, укладеному 2 червня 1997 р., чітко визнано, що обидві сторони не мають одна до одної територіальних претензій. На думку С. В. Віднянського, “зовнішньополітична стратегія як України, так і Румунії спрямована на залучення до процесу європейської інтеграції, широкий розвиток співробітництва з Європейським Союзом та Північноатлантичним альянсом. Тому потреби взаємодії з європейськими та трансатлантичними структурами вимагатимуть подальшої гармонізації українсько-румунських відносин та здатності знаходити ефективні компромісні рішення складних проблем, що заторкають життєво важливі національні інтереси” (с. 449—450). М. П. Макара та В. І. Опіярі (Ужгород) з’ясували роль Ужгородського державного університету в розвитку українсько-румунських зв’язків у галузі науки і освіти (с. 459—464).

Культурологічна тематика в рецензованому збірнику представлена працями О. П. Реєнта і О. С. Рубльова (Київ) “Релігійний чинник у формуванні української нації” (с. 479—482), Ю. А. Пінчука (Київ) “Слов’янство і Україна в концепції кирило-мефодіївця Миколи Костомарова” (с. 483—488), Луки Калві (Італія) “Полемічні праці Михайла Росвігівського-Андрели” (с. 489—502), І. Удварі (Угорщина) “Відомості про етнографічну діяльність Гядора Стрипського” (с. 513—542), Е. Павела (Румунія) “Споріднення в румунських і українських новорічних народних масках” (с. 547—556), М. О. Беленя (Ужгород) “Впливи архітектурних стилів і їх елементів на дерев’яну архітектуру Карпатського ареалу” (с. 557—562), І. М. Сенька (Ужгород) “Фольклорний образ опришка українського і румунського народів Г. Пинті” (с. 563—572), В. І. Пічкаря і М. І. Талапканича (Ужгород) “З історії розвитку народного одягу на Закарпатті” (с. 573—577).

В. С. Чишко (Київ) у статті “Методологічні основи створення біографічного словника “Румуни в Україні” (с. 543—546) вніс пропозицію про необхідність збирання біографічної інформації про видатних діячів українського і румунського національного відродження. “У словнику “Румуни в Україні”, — зазначає автор, — вперше буде подано перелік осіб, що були носіями румунської культури й відомі за писемними історичними джерелами, а також велика кількість біографій нової доби, які висвітлюють найяскравіші постаті серед українських румун та румун, що перебували в Україні і за наслідками своєї діяльності спричинили ті чи інші події, що мали непересічне значення для історії й культури України або румун України” (с. 544). Безперечно, перше слово тут належить Інституту біогра-

фічних досліджень Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України, який очолює В. С. Чишко.

Високо оцінюючи збірник, хотілося б висловити деякі зауваження загального характеру. Враховуючи той факт, що матеріали опубліковані українською, румунською, угорською та англійською мовами, бажано було по завершенні статті подати більш ґрунтовні анотації англійською мовою. На жаль, до цілого ряду, здавалося б, змістовних публікацій анотації настільки короткі, що не дають можливості збагнути навіть суть статті. Це робить збірник малодоступним для масового читача. У ньому відсутня єдина уніфікація, є численні неточності в поданні прізвищ авторів, стилістичні огріхи тощо. Окремі статті як українських, так і зарубіжних дослідників мають описовий, а часом загальновідомий характер, не претендуючи на наукову новизну. І нарешті, неповно представлена культурологічна рубрика.

Незважаючи на висловлені зауваження, вихід у світ наукового збірника “Румунсько-українські відносини: історія і сучасність” необхідно розцінювати як першу ластівку в налагодженні українсько-румунських наукових стосунків. Обидва європейські народи, в чому переконують матеріали, вміщені в збірнику, мають багату історію і культуру, багатівікове співіснування, яке заслуговує на скрупульозне і всебічне наукове висвітлення.

М. М. ВЕГЕШ (Ужгород)

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Ю. С. Скороход

*МІЖНАРОДНИЙ АСПЕКТ УРЕГУЛЮВАННЯ
ЛІВАНСЬКОГО КОНФЛІКТУ (80—90-ті роки)*

К. — Видавничий центр “Київський університет”. — 2000. — 264 с.

Монографія Ю. С. Скорохода присвячена актуальній науковій і політичній проблемі — пошуку ефективних шляхів та механізмів врегулювання етноконфесійних конфліктів. У другій половині ХХ ст. міжетнічні конфлікти стали постійним феноменом соціально-політичного життя країн Азії та Африки, що зумовлено особливою гостротою боротьби за розподіл влади між різними етносами в поліконфесійних суспільствах. Історія незалежного Лівану є яскравим прикладом такої боротьби. Вона набувала форми збройного протистояння, що тривало більше 15 років. Саме в Лівані широким колом суб'єктів міжнародних відносин — ООН, Лігою арабських держав (ЛАД), США, окремими арабськими країнами тощо — було апробовано різні моделі вирішення конфлікту: від суто політико-дипломатичних до військово-силових. Аналіз вищезгаданих моделей дає необхідний матеріал для узагальнень та висновків, котрі стосуються в цілому миротворчих зусиль світового співтовариства, спрямованих на досягнення миру в поліетнічних та поліконфесійних суспільствах.

Слід зазначити, що насамперед в західній історіографії ліванський конфлікт став предметом досить активного дослідження. Про це свідчить поява низки фундаментальних монографічних праць, автори яких з різних методологічних та політико-ідеологічних позицій висвітлюють окремі аспекти еволюції ліванського конфлікту. Однак наукове дослідження Ю. С. Скорохода присвячене маловивченому аспекту вищезгаданої проблеми, об'єкт уваги автора — моделі та механізми, які були апробовані різ-

ними суб'єктами міжнародних відносин (насамперед ЛАД та країнами Заходу) для розблокування кризових ситуацій на відповідних етапах еволюції ліванського конфлікту. Монографія Ю. С. Скорохода є першою спробою в українській історіографії (і спробою цілком вдалою) на основі аналізу запропонованих у період 1950-х — на початку 1990-х рр. основних моделей врегулювання простежити миротворчий процес у Лівані, виявити тісне переплетіння та взаємозалежність локальних, регіональних та глобальних факторів та їх вплив на розвиток політичних процесів у цій країні, дати об'єктивний аналіз інтересів окремих регіональних та глобальних акторів, які втручаються в ліванські події.

Дослідження спирається на широке коло різноманітних джерел та матеріалів, включаючи документи та матеріали уряду і конгресу США, урядів Сирії, Ізраїлю, Лівану, міжнародних організацій (ООН та ЛАД), монографічних розробок, періодичних видань як арабських, так і західних країн.

У першому розділі дано ґрунтовний аналіз історіографії питання. При цьому автор робить наголос на розгляді тих праць, в яких досліджується проблема “конфесійної демократії”, її адекватність сучасним ліванським реаліям. Автор виокремлює не тільки три етапи в розвитку історіографії, але й сучасні основні підходи до вирішення ліванського конфлікту по трьох напрямках: по-перше, традиціоналістському, представники якого виступають за модифікацію існуючої конфесійної системи і більш справедливую участь у ній общин шляхом запровадження нових (адекватніших сучасній демографічній ситуації) квот; по-друге, за “кантонізацію” Лівану та, по-третє, за деконфесіоналізацію ліванського соціуму (с. 18). Ґрунтовний історіографічний аналіз дає можливість автору рельєфніше окреслити власний підхід до проблеми пошуку шляхів врегулювання ліванського конфлікту, оцінити ефективність та визначити причини успіху чи невдачі впровадження тієї чи іншої моделі врегулювання. Оригінальність підходу автора полягає насамперед у спробі визначити залежність між моделями стабільності та співіснування, які мали місце в історії Лівану, і спрямованістю миротворчих зусиль.

Ю. С. Скороход вважає діяльність США по врегулюванню кризи в Лівані 1958 р. успішною. Він виокремив складові цього успіху, серед яких чи не найголовнішою, на думку автора, стала “відповідність спрямованості миротворчих зусиль США тогочасним ліванським реаліям: зняттю перешкод на шляху до відновлення нормального функціонування механізму “конфесійної демократії”, яка і надалі здатна була регулювати відносини в ліванському соціумі”, проведення інтенсивних консультацій як з ліванськими лідерами, так і ключовими регіональними акторами, відсутність безпосередньої ув'язки завдань місії із збереженням при владі режиму К. Шамуна (с. 80—81).

Принциповою новизною відрізняється і оцінка наслідків діяльності ЛАД по врегулюванню ліванського конфлікту 1975—1976 рр. На думку автора, трансформація міжарабських сил як механізму ЛАД в інструмент власне сирійської політики “сприяло інтенсифікації становлення моделі співіснування та забезпечення стабільності — моделі міліцейської фрагментованості” (с. 93), що спричинило в подальшому затяжний характер ліванського конфлікту.

Оригінальною є постановка автором питання щодо виокремлення двох етапів у розвитку кризи 1982—1984 рр., зумовленої вторгненням Ізраїлю в Ліван у 1982 р., а саме: першого, основним змістом якого стало ізраїльсько-палестинське протистояння на території Лівану, та другого, пов'язаного із загостренням власне ліванських проблем (с. 95—96). Це дало змогу автору по-новому підійти до аналізу діяльності багатонаціональних

сил у Лівані: не як до двох послідовних фаз єдиної місії, а як до двох автономних місій, які відрізнялися і колом завдань, покладених на них, і середовищем, в якому функціонували БНС—І та БНС—ІІ. Автор рішуче відходить від досить традиційної оцінки діяльності багатонаціональних сил у Лівані як неуспішної, зазначаючи, що неправомірно оцінювати місію БНС—І “як таку, що повністю не мала успіху”, оскільки покладені на них завдання — гарантування безпеки виводу палестинців із Бейрута — було виконано (с. 116).

Логічно вираженим уявляється висновок автора про те, що серед головних причин неуспіху зусиль, спрямованих США та їх партнерами на врегулювання ліванського конфлікту, були гіперболізація ролі зовнішнього чинника в розвитку подій та ігнорування факту існування моделі міліцейської фрагментованості, характерною рисою котрої було інтегрування низки регіональних держав до структури ліванського конфлікту як його учасниць.

Не можна не погодитись із тезою Ю. С. Скорохода про те, що конфлікт у Лівані, а також й інші локальні та регіональні конфлікти, що мали місце в країнах “третього світу”, набували міжнародного “звучання” внаслідок суперництва між СРСР і США, і що втручання останніх в події створювало подекуди безвихідну ситуацію. Лише після завершення “холодної війни” і переходу наддержав на шлях взаємодії в пошуках розв’язання локальних конфліктів стало можливим припинення громадянської війни в Лівані.

Як і кожна серйозна праця, монографія Ю. С. Скорохода налаштовує на роздуми, дає підстави для полеміки. На думку рецензентів, певним упущенням автора є те, що поза межами монографії, на жаль, залишилися такі важливі питання, як діяльність ООН, спрямована на вирішення ліванського конфлікту на різних етапах його еволюції, зокрема аналіз функціонування Тимчасових сил ООН у Лівані, які з 1978 р. є важливим чинником стабілізації ситуації на Півдні Лівану.

Підбиваючи підсумки, хотілося б зазначити, що рецензована монографія є давно очікуваним та корисним дослідженням. Вона відзначається новизною постановки та вирішення низки проблем, пов’язаних із історією врегулювання ліванського конфлікту, містить оригінальні й глибокі висновки, і, безсумнівно, приверне увагу всіх, хто цікавиться питаннями історії міжнародних відносин.

М. С. БУР’ЯН (Луганськ), *С. В. ВІДНЯНСЬКИЙ* (Київ)

* * *

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

* * *

*ПУТІВНИК ПО ФОНДАХ ВІДДІЛУ
РУКОПИСІВ ІНСТИТУТУ ЛІТЕРАТУРИ НАНУ*

К., 1999. — 864 с.

Поява на світ “Путівника”, підготовленого до друку авторським колективом Інституту літератури НАН України під керівництвом акад. М. Г. Жулинського та тодішнього вченого хранителя фондів А. М. Полотай і зав. відділом рукописів канд. філол. наук С. А. Гальченком, — визначна подія для науковців-гуманітаріїв не тільки України, а — без перебільшення — і для світової науки. Робота над “Путівником” тривала багато років, але ж і

результат її вражаючий. Цей солідний том з естетично оформленою твердою палітуркою розрахований на довговічне і легке користування не одним поколінням дослідників. При ознайомленні із змістом рецензованої праці дослідника охоплює почуття ейфорії від усвідомлення величч виконаної роботи, від багатства і розмаїття представлених у “Путівнику” фондів та справді казкового скарбу — показчика імен і назв.

“Путівник” складається з шести розділів: фонди особистого походження (147); фонди редакцій журналів, товариств та установ (8); тематичні фонди (11); фонди, які перебувають у процесі опрацювання; ілюстрації; показчик імен та назв.

Серед особистих фондів — величезні фонди таких велетнів української культури, як Леся Українка (ф. 2, спр. 1603), І. Франко (ф. 3, спр. 5052), Т. Шевченко (ф. 1, спр. 920), М. Рильський (ф. 137, спр. 10 826), дореволюційних, радянських та сучасних письменників, літературознавців, істориків, етнографів, фольклористів, журналістів, перекладачів, бібліографів, акторів, режисерів, громадських, політичних, культурно-освітніх діячів України. У відділі рукописів представлені фонди Д. І. Багалія (ф. 37), М. Ф. Біляшівського (ф. 146), О. М. Бодяньського (ф. 99), Я. Ф. Головацького (ф. 104), М. С. Грушевського (ф. 122), В. М. Доманицького (ф. 47), М. П. Драгоманова (ф. 26), І. М. Каманіна (ф. 27), А. Ю. Кримського (ф. 80), П. О. Куліша (ф. 18), В. Л. Левицького (Василя Лукича, ф. 61), Д. Л. Мордовця (ф. 24), Олега Ольжича (О. О. Кандиби, ф. 196), Г. М. Хоткевича (ф. 62); репресованих письменників — М. Їрчана (ф. 105), М. П. Драй-Хмари (ф. 198), Я. В. Жарка (ф. 137), В. Л. Поліщука (ф. 136), М. Семенка (ф. 156) та ін.; всесвітньо відомих Г. С. Сковороди (ф. 86), І. П. Котляревського (ф. 52), М. М. Коцюбинського (ф. 7), Панаса Мирного (ф. 5), І. С. Нечуя-Левицького (ф. 11) та ін.; менше відомих — І. М. Гулашевича (ф. 125), К. М. Устиновича (ф. 84), П. І. Голоти (ф. 126), С. М. Левітіної (ф. 127) та ін.

Слід відзначити наявність фондів фізика і перекладача Св. Письма І. П. Пулюя (ф. 60), етнографа Б. С. Познанського (ф. 23), фольклориста Т. М. Романченка (ф. 46), літературознавців С. О. Єфремова (ф. 120), О. М. Огоновського (ф. 108), бібліографа М. А. Плевако (ф. 129); лікаря, поета, перекладача і дослідника “Слова о полку Ігоревім” О. В. Коваленка (ф. 153). В рамках рецензії неможливо навіть просто перерахувати всі фонди особистого походження. Зацікавлені читачі можуть звернутися безпосередньо до “Путівника”.

В рецензованій праці представлені також фонди журналів “Дзвінок” (Львів, 1890—1914), орган “Руського товариства педагогічного” (ф. 76), “Літературно-науковий вістник” (ф. 78), “Плуг” (ф. 31), “Рідний край” (ф. 43; Полтава, Київ, Гадяч, 1905—1916) та “Червоний шлях” (ф. 33); фонд Канцелярії Київського окремого цензора (ф. 70), в якому зберігаються рукописи заборонених ним літературних, фольклорних, суспільно-політичних та інших творів (спр. 434) — від лібрето опери М. Аркаса “Катерина” до “Юмористического путеводителя по Харькову”.

До “Тематичних фондів” входять: давні рукописи (ф. 20); матеріали діячів культури і мистецтва України (ф. 74); до історії нової української літератури (ф. 19); драматургія і театр (ф. 93); матеріали західноєвропейських письменників (ф. 40); матеріали письменників Німеччини, Польщі, Румунії, Чехії, Словаччини, Югославії (ф. 141); матеріали письменників народів колишнього СРСР (ф. 140); матеріали письменників — учасників Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. (ф. 57); матеріали письменників української новітньої літератури (ф. 75); періодика і журналістика (ф. 112); матеріали російських письменників (ф. 30).

У перерахованих вище фондах зафіксовані найрізноманітніші друковані і рукописні матеріали (автографи або копії): автобіографії, особисті документи, біографічні матеріали, записні книжки, рукописи виданих творів і незакінчених праць, щоденники, листи, рецензії, лекції, доповіді, промови, протоколи, примітки, зошити з уривками та начерками, переклади, плани творів, телеграми-привітання, ювілейні адреси, газетні вирізки, біографічні матеріали та ін.

Розділ “Список фондів, які перебувають у процесі опрацювання” складається з 43 позицій. Це фонди І. Я. Айзенштока, М. П. Бажана, Василя Барки, О. І. Білецького, С. О. Борзенка, “ВАПЛІТЕ”, В. К. Винниченка, Зіни Генник-Березовської, М. К. Гудзія, О. К. Дорошкевича, Г. Д. Епіка, І. Ф. Єрофеєва, С. Д. Зубкова, Є. П. Кирилюка, І. Костецького, К. Я. і М. Х. Коцюбинських, П. І. Кравчука, С. А. Крижанівського, А. В. Крушельницького, В. М. Леонтовича, Б. Б. Лобач-Жученка, Л. Є. Махновця, Ю. О. Меженка, Д. М. Нитченка (псевд.: Чуб), Галини Орлівни, П. В. Одарченка, Д. В. Павличка, П. Й. Панча, Ф. К. Сарани, М. Є. Сиваченка, Д. Л. Шумука та ін.

У розділі “Ілюстрації” наведено фотографії багатьох українських діячів. Деякі з них були свого часу опубліковані, а деякі — рідкісні, а може, і невідомі (наприклад, фото Івана Стешенка 1896 р.; Максима Славінського 1894 р.; Василя Доманицького 1906 р.; Михайла Рудницького, Олександра Олеса (20-ті рр. ХХ ст.), Якова Жарка, юного Михайла Семенка із скрипкою, Валеріана Поліщука (1933 р.), Олега Ольжича (кінець 30-х — поч. 40-х рр.) та ін.

Заслуговує на увагу іменний покажчик, який налічує близько 12 500(!) прізвищ осіб української та світової історії і культури (від Апулея, Гомера, Вергілія та Езопа до сучасних діячів). У найрізноманітніших фондах можна знайти матеріали про істориків В. Б. Антоновича, Б. О. Барвінського, В. О. Біднова, М. О. Василенка, Ф. К. Вовка, М. С. Грушевського, М. І. Зубрицького, Ст. Качалу, О. Ф. Кістяківського, М. М. Кордубу, М. І. Костомарова, І. І. Кревецького, О. М. Лазаревського, Ю. І. Липу, М. О. Максимовича, Ст. Томашівського, І. Шараневича і багатьох інших; про родини Драгоманових, Косачів, Лазаревських, Окуневських, Крушельницьких, Лисенків, Маркевичів, Чикаленків, Русових, Ханенків та ін.; про діячок жіночого руху в Галичині — О. Л. Кисілевську, Н. І. Кобринську, К. І. Малицьку та ін. Мабуть, нема в Україні такого дослідника, який не знайшов би в цьому “Путівнику” хоч якогось цікавого чи невідомого для нього матеріалу.

У цій праці (як і в кожній іншій) зустрічаються дрібні огріхи (напр., В. О. Пінаш-Косівський замість Піпаш-Косівський; всесвітньо відомий угорський україніст Дьєрдь Радо в алфавітному покажчику фігурує під своїм іменем — Дьєрдь, а не під прізвищем Радо; листи Є. О. Кивлицького (1861—1921) до Б. С. Познанського (1841—1906) помилково датовані 1850 р. (бо їх адресатові на той час виповнилося лише 9 років, автор же взагалі ще не народився). Але це дрібниці. Головне ж полягає в тому, що “Путівник” готували високопрофесійні спеціалісти, і це вберегло фундаментальну працю від всіляких сенсаційних “відкриттів”.

Щиру подяку висловлюємо літературознавцям за їхню титанічну працю — справжній науковий подвиг на благо України, який став можливим завдяки коштам відомих меценатів із США — Омеляна і Тетяни Антоновичів.

Г. П. ГЕРАСИМОВА (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

К. В. КЕНТІЙ (Київ)

Джерелознавчі та історіографічні читання в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка

29 вересня 2000 р. на історичному факультеті Київського національного університету ім. Тараса Шевченка відбулися Треті джерелознавчі читання, присвячені 90-річчю від дня народження В'ячеслава Стрельського та 70-річчю від дня народження Володимира Замлинського.

В'ячеслав Ілліч Стрельський — відомий український історик, архівіст, джерелознавець, доктор історичних наук, професор. Тривалий час він був завідувачем кафедрою архівознавства та джерелознавства. Саме під його керівництвом кафедра пройшла важливий період свого становлення, визначились її завдання в галузі науки, основні форми роботи. Професор В. Замлинський — відомий історик, архівіст, джерелознавець — був наступником В. Стрельського на посаді завідувача кафедрою і зробив значний внесок у науково-дослідницьку й педагогічну діяльність кафедри. Під його безпосереднім керівництвом проведено кілька наукових конференцій із спеціальних історичних дисциплін. Разом з науковцями Інституту історії України НАНУ написано і видано перший в Україні підручник з цих дисциплін.

Читання проводилися за ініціативою кафедри архівознавства історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка і за сприяння Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, Українського історичного товариства.

Пленарне засідання відкрив завідувач кафедрою архівознавства і спеціальних галузей історичної науки, проф. *Я. С. Калакура* доповіддю “Будівничі історико-архівознавчої школи Київського університету імені Тараса Шевченка”.

З вітальними словами до присутніх від українських архівістів звернувся голова Державного комітету архівів України, проф. *Руслан Пиріг*.

Наукова та педагогічна діяльність В. Стрельського і В. Замлинського була висвітлена у доповідях доц. *Ірини Войцехівської*, редактора журналу “Пам’ять століть” канд. іст. наук *Анатолія Денисенка*, доц. *Анатолія Іваненка* та ін.

Зі спогадами про батька виступив доцент університету ім. М. Драгоманова *Геннадій Стрельський*.

Після пленарного засідання відбулися засідання джерелознавчої та архівознавчої секції. Керівник секції джерелознавства, доц. *С. Ф. Павленко* виступила з доповіддю “Основні етапи розвитку українського джерелознавства”. Історію створення системи відзнак Президента України висвітлила в своїй доповіді д-р іст. наук, завідувачка відділом спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ *Марія Дмитрієнко*. З доповідями про печатки генеральної старшини Гетьманщини і періоди-

зацію генеалогії козацько-гетьманських родів виступили наукові співробітники Інституту історії України НАНУ *Оксана Пархоменко* і *Валерій Томазов*, аспіранти *Денис Тоїчкін* і *Віталій Перкун*, а також аспірант Київського національного університету ім. Тараса Шевченка *Володимир Пилипів*, який розповів про джерела з історії взаємовідносин УНР та ЗУНР.

Загальну увагу й жваве обговорення викликала доповідь молод. наукового співробітника Інституту історії України НАНУ *Ярослави Іщенко* про історичні герби українських міст і перспективи розвитку геральдики в Україні.

Роботу секції архівознавства очолив проф. *Микола Шербак*. Він розпочав засідання секції доповіддю “Теоретичні засади використання архівних документів”. Про організацію підготовки архівістів на базі вищої освіти розповіла ст. наук. співробітник УДНДІАСД *Ірина Матяш*. З доповіддю “Українські архівні осередки в Північній Америці” виступила доцент кафедри архівознавства *Марина Палієнко*. На засіданні виступили також аспірантка *Людмила Олійниченко* і студентка III курсу історичного факультету *Катерина Кентій* з доповіддю “Матеріали ЦДАГО України як джерело дослідження суспільно-політичної історії України”.

Цього ж дня на історичному факультеті проходили Історіографічні читання, присвячені 35-річчю Українського історичного товариства. Першим з доповіддю “Українське історичне товариство: здобутки та перспективи” виступив його президент, проф. *Любомир Винар* (США). Продовжив читання проф. *Ярослав Калакура* доповіддю “Соборність української історичної думки”.

Серед подальших виступів необхідно відзначити доповідь проф. *Володимира Сергійчука* “Етнонаціональні проблеми в дослідженні Українського історичного товариства”, канд. іст. наук *Людмили Сакади* про періодичний орган товариства — журнал “Український історик”, доц. *Валерія Капелюшного* “Новітня історіографія гетьманату Павла Скоропадського” й викладача *Юлії Багаліки* “Історія українського народу в творчості Лесі Українки”.

На читаннях виступили не тільки науковці та викладачі, а й студенти історичного факультету *Тетяна Боряк*, яка зачитала цікаву розвідку “Дослідження з історії України в українознавчих центрах Чехословаччини в 20—30-ті рр.”, що дає підстави говорити про добре налагоджену наукову роботу з початкуючими науковцями у Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка.

На кінець хочемо висловити побажання, яке неодноразово звучало з вуст виступаючих: ширше залучати до подібних читань науковців з інших вузів, надавати наукову трибуну для обговорення проблемних і дискусійних питань.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Т. Г. ПАВЛОВА (Харків)

**Треті Багаліївські читання
в Харківському гуманітарному інституті
“Народна українська академія”**

6 листопада 2000 р. у Харківському гуманітарному інституті “Народна українська академія” відбулися Багаліївські читання на тему “Д. І. Багалій і культура Слобідської України”. Це треті читання, які академія провела напередодні дня народження нашого видатного земляка академіка

Д. І. Багалія (7 листопада 1857 р.). Можна стверджувати, що вони вже стали традиційними й об'єднали наукову і культурну громадськість Харкова, зацікавлену в розвитку краєзнавства та багалієзнавства як найважливіших напрямів гуманітарних наукових досліджень. За їх результатами видана збірка наукових праць (Багаліївські читання в НУА III. Д. І. Багалій і культура Слобідської України: Прогр. та матеріали, Харків, 6 листопада. — Х., 2000. — 116 с.).

Конференція проходила в Багаліївській аудиторії, де була відкрита фотовиставка “Д. І. Багалій — учений, педагог, просвітитель”. Її традиційними почесними гостями стали декан історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна проф. С. І. Посохов і помічник проректора з виховної роботи університету проф. С. М. Куделко, директор Обласного архіву Харківської області В. В. Резнікова та директор Харківського історичного музею А. А. Янковський, зав. відділом україніки Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка В. О. Ярошик. Гостей і учасників читань тепло привітала правнучка Дмитра Івановича — Ольга Юріївна Багалій. А професор В. В. Кравченко розповів їм про науково-видавничу роботу Багаліївського центру ХГІ “НУА” і репрезентував 1-й том “Вибраних праць” Д. І. Багалія.

В читаннях взяли участь 46 науковців як молодих початківців, так і досвідчених фахівців, у тому числі 6 докторів і 17 кандидатів наук, 8 аспірантів та дисертантів, 2 студенти-старшокурсники — багаліївські стипендіати. Вони представляли 13 вузів (у т. ч. практично всі провідні вузи Харкова і Київський інститут “Слов'янський університет”), а також заклади культури: Державний архів Харківської області, Харківський історичний музей, Літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди, Харківську державну наукову бібліотеку ім. В. Г. Короленка, Центральну наукову бібліотеку Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

Читання розпочалися доповіддю головного бібліографа ЦНБ Н. М. Березюк про наукову та громадську діяльність дочки ученого О. Д. Багалій-Татарінової. Ця тема вперше прозвучала у публічному виступі і була зустрінута з великою цікавістю. Справа в тому, що ім'я Ольги Дмитріївни було незаслужено викреслено з української історії протягом півсторіччя з ідеологічних міркувань. Особливо зворушливою була реакція Ольги Юріївни Багалій. Вона сердечно дякувала доповідачу за подаровані їй копії документів бабусі, що збереглися в архівах ЦНБ, а головне, за перші правдиві слова про дочку історика, яка гідно продовжувала справу батька і на науковому, і на громадському терені. З цікавими доповідями виступили доц. Т. В. Коломієць — про українське культурне життя в Харківському університеті за ректорства Д. І. Багалія, проф. Г. І. Костаків — про методологічні засади творчості Д. І. Багалія, доц. Н. Г. Чібісова — про роль Багаліївського центру ХГІ “НУА” у формуванні особистості молодої людини. Доц. М. С. Ланіна, яка багато років досліджує життя і творчість засновника Харківського університету В. Н. Каразіна доповіла про мало відому публікацію Д. І. Багалія — статтю “Назарий Александрович Каразин” і додаток до неї — архівний документ “Епитафію” на смерть Н. О. Каразіна. Розшукана Багалієм “Епитафія” є унікальною літературною пам'яткою, що відноситься до історії Слобожанщини XVIII ст. і характеризує рівень культурного розвитку краю та культурного оточення В. Н. Каразіна як дуже високий.

Повідомлення, зроблені учасниками читань, за тематикою можна поділити на дві групи: одна характеризує внесок Д. І. Багалія у вивчення і розвиток культури Слобідської України, друга — продовження історико-

культурних традицій, у т. ч. у сучасних умовах. Чимало уваги було присвячено питанням наукового світогляду академіка (*В. Ф. Сухіна* “Про методологію наукових досліджень Д. І. Багалія”, *Т. Г. Павлова* “Про історіософію Д. І. Багалія”), аналізу різних аспектів слобідської культури в його основних працях (*М. З. Бердута*, *О. М. Солошенко* “Національне питання Харківщини в працях Д. І. Багалія”, *В. П. Такмакова*, *Ю. І. Стрілець* “Д. І. Багалій про життя і творчість Г. С. Сковороди”, *В. Г. Любченко* “Д. І. Багалій як дослідник побуту населення Слобідської України”, *Я. В. Побєжимова* “Історія Слобідської України” — вагомий внесок у розвиток українознавства” та ін.). Традиційно порушувалися питання розвитку освіти на Слобожанщині (*В. І. Астахова* “Система обрання на професорсько-викладацькі посади в українських вузах у дореволюційний період (за оцінкою Д. Багалія)”, *К. В. Кислюк* “Історична свідомість і історична освіта: проблема кореляції (на прикладі творчості Д. І. Багалія)”.

Цікаві думки стосовно продовження історико-культурних традицій, започаткованих у Харкові Багалієм і продовження їх Слобожанською провінцією були висловлені *Н. В. Головановою*. Гідна уваги пропозиція *К. В. Астахової* про пошуки нових шляхів трансляції Багаліївської спадщини в сучасних умовах, зокрема про створення в інтернеті спеціального Багаліївського сайту. Проблема розвитку культури, науки, освіти наприкінці 20-х — на початку 30-х років присвятили свої виступи *О. М. Богдашина* “Останній період діяльності Д. І. Багалія (1927—1932 рр.)” та *О. Л. Рябченко* “Д. І. Багалій і радянська влада: доля людини в тоталітарній державі”.

Треті Багаліївські читання стали помітною подією в науковому і культурному житті Харкова. А збірка доповідей і повідомлень, виданих за результатами їх роботи, без сумніву, стане у пригоді усім, хто цікавиться історією Харкова, Слобожанщини, України в цілому.

Наступні, IV Багаліївські читання, планується провести через рік на тему: “Викладач і влада в Україні: історичний досвід, сьогоднішні реалії і перспективи”.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Л. В. БАЖЕНОВ (Кам'янець-Подільський)

**П'ятиріччя Центру
дослідження історії Поділля
Інституту історії України НАНУ**

Бурхливий розвиток масового краєзнавчого руху за роки незалежності Української держави спричинився до його подальшої демократизації та появи нових організаційних форм консолідації, координації і вдосконалення у контексті національного відродження. Перебудовчі процеси у вітчизняному краєзнавстві очолили утворена 1991 р. Всеукраїнська спілка краєзнавців, реформовані Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури, Українське географічне товариство та ін. Не залишилися осторонь від цього процесу й академічні науково-дослідні установи, які працювали над розширенням і вдосконаленням регіональних досліджень в Україні. Прикладом може слугувати діяльність Інституту історії України НАН України, який до 1995 р. на терені держави заснував 10 регіональних науково-дослідних центрів поглибленого вивчення історії та культури

України. З-поміж них 1 червня 1995 р. спільним наказом керівництва Інституту історії України і Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету створено Центр дослідження історії Поділля. На історичному факультеті цього педвузу для потреб Центру виділено офіс, відповідні меблі, оргтехніку і розпочато його роботу по з'єднанню зусиль науковців академічних установ і вузів та краєзнавців Поділля в галузі історичних регіональних досліджень.

За п'ять років діяльності Центр пройшов етап становлення: склалася чітка структура роботи. Він об'єднав 10 почесних та 82 дійсних членів з числа провідних учених і краєзнавців України й насамперед Хмельницької, Вінницької, Житомирської і Тернопільської областей. Організують роботу Центру на засадах, затверджених установами-засновниками програми і статуту президія та вчена рада у складі 17 дійсних членів з числа докторів і кандидатів наук, професорів і доцентів. Центр налагодив тісні наукові зв'язки з усіма краєзнавчими осередками Подільської та Волинської областей, науково-дослідними установами, вузами і центрами України спорідненого профілю, Краківськими університетом і педагогічним інститутом (Польща), Фондом "Євразія", Хмельницькою облдержадміністрацією тощо. У 1999 р. Центр заснував свою філію на Хмельниччині — Теофіпольський Центр дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України при Кам'янець-Подільському педуніверситеті. Її очолив відомий краєзнавець, почесний член нашого Центру І. А. С т а с ю к.

Центр здобув певне визнання в колах наукової громадськості й краєзнавців Хмельницької та сусідніх областей і набрав розголосу по всій Україні. Його залучають до розробки указів Президента, розпоряджень Хмельницької облдержадміністрації щодо розвитку краєзнавства, до підготовки видань наукового журналу "Краєзнавство", до організації й проведення міжнародних і всеукраїнських науково-краєзнавчих симпозіумів та конференцій, до надання науково-методичної допомоги з проблем поділезнавства докторантам, аспірантам, магістрантам, краєзнавцям, дипломникам і учням — членам Малої Академії наук тощо. Послугами Центру користувалися вчені — історики Росії, Польщі та Німеччини.

Упродовж п'яти років під егідою Центру підготовлено й опубліковано десять монографій, книг і брошур та одну книгу по Теофіпольському відділу Центру загальним обсягом 78,6 друк. аркушів. Заслужують особливої уваги методичний посібник для вчителів історії та студентів М. Б. Петрова "Вірмени на Поділлі" (1995 р.), монографія М. Г. Кукурудзяка і М. М. Собчинської "З історії національної школи і педагогічної думки в УНР" (1997 р.), книги О. М. Кошеля "Між церквою і наукою. Нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства" (1998 р.), В. С. Лозового "Поділля в добу Центральної Ради" (1999 р.), В. А. Нестеренка "Українізація Поділля. 20—30-ті роки ХХ ст." (1999 р.), І. В. Сесака "Освіта на Поділлі в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст." (1999 р.), О. Т. Шура "Голосків. Село на Поділлі: історія і сучасність" (1999 р.), "Недержавні громадські організації міста Кам'яня-Подільського. Довідник" (спільно з Фондом "Євразія") (1998 р.) та ін. У 2000 р. до друку підготовлено ще три поділезнавчі книги, які незабаром побачать світ.

Протягом 1995—2000 рр. Центр виступив організатором або був задіяний до підготовки і проведення на території Хмельницької області 10-ти міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-краєзнавчих конференцій. Зокрема, він виступав головним ініціатором проведення таких представницьких форумів: "Поділля і Волинь у контексті історії українсь-

кого національного відродження: Всеукраїнський науковий симпозиум” (Кам’янець-Подільський, 1995 р.), “Пилявецька битва 1648 р. в історії України: Всеукраїнська наукова конференція” (Стара Синява, 1995), “Хмельниччина: роки становлення та поступу: Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція” (Хмельницький, 1997 р.), “Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII ст.: Всеукраїнська наукова конференція” (Стара Синява, 1998 р.), “Кам’янецьчина в контексті історії Поділля: Всеукраїнська наукова конференція” (Кам’янець-Подільський, 1998 р.), “Симон Петлюра у контексті історії Поділля: Всеукраїнська наукова конференція” (Кам’янець-Подільський, 1999 р.), “Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Міжнародна наукова конференція” (Хмельницький, 1999 р.), “Болохівщина: земля і люди: Всеукраїнська наукова конференція” (Хмельницький — Стара Синява — Любар, 2000 р.), 10-та Подільська історико-краєзнавча конференція (Кам’янець-Подільський, 2000 р.), “Польсько-турецькі війни XVII ст.: польсько-український науковий симпозиум (Кам’янець-Подільський, 2000 р.) та ін. Крім того, Центр був задіяний до підготовки таких наукових збірників, як “ACADEMIA” на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка” (т. 1—2, 1997 р.), “Творчі вершини вченого: до 60-річчя професора М. Г. Кукурудзяка” (1998 р.), “Освіта, наука і культура на Поділлі” (1998 р.) й ін.

Центр причетний до видання 10-ти збірників наукових праць за матеріалами міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-краєзнавчих конференцій загальним обсягом 181,2 друк. аркушів. Центр був задіяний до видання останніх двох томів історико-меморіального видання “Книга Пам’яті України. Хмельницька область” (68,7 друк. арк.), окремих трьох наукових збірників історичного факультету Кам’янець-Подільського педуніверситету. Він брав участь у підготовці до видання всеукраїнського журналу “Краєзнавство” (№ 1—4, 1999 р.) загальним обсягом 19,5 друк. арк. За п’ять років доробок науково-краєзнавчих видань Центру становить 246,5 друк. аркушів.

Найбільшим досягненням Центру у виданні наукових збірників ми вважаємо: “Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження” (1995 р.), “Кам’янецьчина в контексті історії Поділля” (т. 1—2, 1997—1998 рр.), “Симон Петлюра у контексті українських визвольних змагань” (1999 р.).

Центр в основному створив картотеки “Бібліографія історії Поділля і Волині” та “Дослідники і краєзнавці Поділля і Волині”, якими користуються науковці, краєзнавці і студенти. Робота над цими картотеками продовжується. З Центром співпрацювали по дослідженню поділлязнавчих проблем 2 докторанти, 12 аспірантів, 6 пошукувачів, 4 магістранти, 14 дипломників й ін. 6 аспірантів успішно захистили кандидатські дисертації: В. А. Нестеренко, В. С. Лозовий, В. В. Малий (м. Кам’янець-Подільський), Ю. С. Земський (м. Дніпропетровськ), Л. О. Осип’ян (м. Краматорськ), О. М. Кошель (Київ). Написано 12 відгуків на автореферати кандидатських і 2 докторських дисертацій, 8 рецензій на наукові монографії та книги з історії Поділля й Волині. Наприклад, у 2000 р. Центр був причетний до рецензування монографії голови Всеукраїнської спілки краєзнавців, акад. НАН України П. Т. Тронька “Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття: досвід, проблеми, перспективи”, яка щойно вийшла з друку.

Найбільш дієво сприяли роботі Центру дослідження історії Поділля академіки НАН України В. А. Смолій, П. Т. Тронько, д-р іст. наук, проф. Є. М. Складенко, канд. іст. наук В. О. Савчук та ін. (Інститут історії України НАНУ), проректор з наукової роботи, доц. А. Г. Філінюк, декан іс-

торичного факультету, доц. О. М. Завальнюк, завідувачі кафедрами цього ж факультету акад. АНВШ І. С. Винокур, проф. В. С. Степанков, доц. М. Б. Петров, учений секретар Центру, доц. С. В. Трубчанінов (Кам'янець-Подільський педуніверситет), краєзнавець І. А. Стасюк (м. Теофіполь) та ін. Активістами Центру були: проф. І. В. Рибак, кандидати іст. наук В. С. Лозовий, В. А. Нестеренко, О. Т. Шур, І. В. Сесак, доц. А. П. Гавришук та ін. (м. Кам'янець-Подільський), д-р іст. наук, проф. О. П. Григоренко, краєзнавці Є. Д. Назаренко, Ю. І. Блажевич та ін. (м. Хмельницький), канд. іст. наук В. С. Прокопчук (м. Дунаївці), науковець, директор Лисецької загальноосвітньої школи Дунаєвського району Ю. В. Телячий, краєзнавець І. Д. Козельський (м. Стара Синява) тощо.

Оскільки Центр фінансується не стільки установами-засновниками, а переважно непостійними спонсорами, то він досі не спромігся налагодити друкування свого періодичного збірника наукових праць, що увійшов би у перелік видань ВАК України.

Відсутність штатних посад Центру, передбачених наказом установами-засновниками, знижує ефективність його роботи, робить її суто громадською. Щоб піднести престиж і результативність наукових регіональних досліджень, варто Центр дослідження історії Поділля реорганізувати на державних засадах у Науково-дослідний інститут поділлязнавства в Кам'янці-Подільському. Згадаймо, що в цьому місті у 20-х роках ХХ ст. досить ефективно працювала науково-дослідна кафедра історії та культури Поділля при Інституті народної освіти.

На початку ХХІ ст. колектив Центру працює над складанням перспективного плану своєї науково-дослідної, науково-методичної та видавничої роботи в галузі вивчення історії й культури Поділля і Південно-Східної Волині на період до 2005 р., вишукує можливості для реалізації затверджених проектів (створення поділлязнавчої енциклопедії, ряду історичних нарисів про міста і села краю тощо), залучення до їх виконання широких кіл науковців та краєзнавців, у тому числі з ближнього й далекого зарубіжжя, прагне налагодити співробітництво з вченими західної української діаспори. Центр очікує дієвої матеріальної та технічної допомоги від установ-засновників, спонсорів і всіх тих громадян, яким не байдужа історія та культура Подільської землі. Творчий колектив Центру готовий до подальшого співробітництва з усіма поділлязнавцями. Наша адреса: 32300, Кам'янець-Подільський, вул. Татарська, 14, історичний факультет, кімн. 11, тел. (03849) 2-41-08; 2-50-57.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Т. І. ЗАРЕЦЬКА (Київ)

**Міжнародна наукова конференція
“Міграція—історія—культура”**

З 5 по 7 грудня 2000 р. Інститут історії ім. Тадеуша Мантейфеля Польської Академії наук проводив у Варшаві шосту наукову міжнародну конференцію, присвячену міграції у світі. Цього року акцент був зроблений на її історії та пов'язаних з нею культурних процесах.

Щороку ці наукові зустрічі організує і проводить керівник відділу Масових міграцій Інституту історії ПАН проф. Я. Замойський.

На конференції з доповідями виступили польські вчені з університетів Варшави, Кракова, Познані, Гданська, Любліна. Тематика їх була різно-

манітною та широкою за хронологічними рамками. Частина з них стосувалася стародавньої історії: професор Е. В і п ш и ц ь к а - Б р а в о представила реферат “Міграції на теренах Стародавнього Сходу, від Олександра Великого до Августа”, доктор К. О л ь г и а и - С т а в і к о в с ь к а — “Іноземці та їх права за Старим заповітом”, проф. Р. В о й н а — “Переміщення кочовиків Великого степу (до XVI ст.)”.

Польській імміграції були присвячені виступи ксьондза Б. К о л о д ж е я, проф. А. Х о д у б с ь к о г о, С. Л у к а ш е в и ч а, Д. П р а ш а л о в и ч. К. Г л о н б и ц ь к а представила реферат “Еміграція грецька, аспекти культури”, подібну тему висвітлювала Е. К о в а л ь с ь к а відносно єврейської імміграції з Росії.

Учасники конференції ознайомилися з доповідями В. І д з ь о з Москви “Українська еміграція в Росії, історія і сучасний стан” та проф. Г. А л е к с е в о ї “Еміграція російських інтелектуалів ХХ ст.: проблеми, характер, наслідки” з Інституту Російської історії РАН, яка, на жаль, не змогла утриматися від виявлення антиукраїнських настроїв.

Цікаві висновки своїх досліджень про кардинальні зміни етнічної структури Америки, за винятком півдня та півночі, зокрема зменшення білої раси, зробив проф. Познанського університету А. П о з е р н - Ж е л і н с ь к и й.

Втретє у конференції брали участь науковці з України, вони мали програму виступів та дискусій на окремій секції. Інститут історії України НАНУ був представлений доповідями Т. З а р е ц ь к о ї “Культурні процеси серед української імміграції Канади у ХХ столітті” та Н. І ш у н і н о ї “Національно-культурні проблеми румунів України в світлі державної національної політики (90-ті рр. ХХ ст.)”. З темою доповіді “Українство “західного світу” в культурницьких часописах УРСР 1960-х рр.” виступив ст. наук. співробітник Інституту української мови НАНУ О. З а р е ц ь к и й. Також на цій секції була презентована доповідь А. М и р о н ч у к а “Національно-культурні процеси серед болгарської політичної еміграції в Україні (до середини ХХ ст.)”. Доповіді членів української делегації викликали підвищений інтерес учасників форуму.

Наприкінці конференції були представлені оригінальні виступи проф. А. В р у б е л я “Міграції — роздуми про музичну сферу” та Т. М і л к о в с ь к о г о і К. С м о л я н и “Міграції — відображення у кінематографії”.

Матеріали міжнародних наукових конференцій друкуються в часописі “Міграції і суспільство” (“Migracje i społeczeństwo”) за науковою редакцією проф. Я. З а м о й с ь к о г о. До кінця 2000 р. вийшло 4 числа. Матеріали цієї конференції також будуть видані окремим виданням у 6 числі під назвою “Migracje—historia—kultura”.

На 2001 р. проф. Я. Замойський запропонував учасникам конференції нову тему — “Розпад імперій та вибух еміграції”.